

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

АПРИЛ - ЈУН

1 9 5 6

Важно је, да Јелинек истиче политичко, а не правно поријекло појма суверености. Другим ријечима, он сматра да је том појму извор у друштвеним односима. Суштини оваквога схваћања нема што да се приговори. Својство власти, које је изражено у каснијем појму суверености, као конкретна чињеница у друштвеном животу долази до изражаја само у политичком односу између носилаца такве власти, која је врховна, независна, и неограничена. Свако посегнуће на суверену власт или на њезин предмет одбија се силом, тј. политичким средствима. Како је то Јелинек исправно запазио, историја држава у Средњем вијеку пуна је таквих примјера. Али Јелинек није ишао корак даље те није досљедно примјенио ову своју исправну мисао, да поријекло појмова ваља тражити у конкретној стварности. Он је анализирао историју појмова суверености, а пропустио је да истакне да ли је сувереност, схваћена као одређено својство власти, постојала и прије него што је сам тај појам био дефиниран. На тај је начин Јелинек, као уосталом и већина осталих писаца, који су се бавили тим проблемом (6), идентифицирао појам суверености са друштвеном чињеницом суверености. Као конкретна појава у збивању својство суверености је постојало и прије него што су је људи дефинирали онако исто као што су козмичке зраке и друге елементарне честице материје као електрони, протони, итд. постојали без обзира на то да људи до XX стољећа уопће нису имали појма о њима.

Уосталом већ је сјевеороамерички социолог F. Giddings пред више од педесет година истакнуо, да с обзиром на сувереност ваља разликовати двије разне друштвене појаве. Прва је од њих сама сувереност као конкретна чињеница у друштвеном животу. А посве су друга појава предодбе, које људи у различитим историјским епохама праве о ономе, што за њих претставља сувереност.

II. Када се истражује историјски развитак појма суверености, онда се, прије свега, може установити, да је Јелинек отступио од своје методе, када се осврнуо на Аристотелово схваћање о аутаркији, као о битној особини државе. Тако допушта, да Аристотел тражи за своју идеалну државу „стварну независност према вани“, он ипак приговара појму аутархије „да није правна, већ етичка категорија“ (7). Притом он у првом реду не запажа да је сам раније истакнуо како је сувереност најприје политичка категорија, и како она тек касније постаје правним појмом.

Стога је тај Јелинеков приговор заправо паралогизам, који му је онемогућио да запази, како је код Аристотела појам аутархије првенствено политички и садржи у себи, макар нису издиференциране, и оне особине, које обухваћамо у појму суверености. Иначе не би било могуће разумјети зашто Аристотелов учитељ, Платон,

(6) У томе има изузетака, као што су напр. Ђ. Тасић, L. Duguit и H. Kelsen, о којима ће даље бити ријеч.

(7) Нав. дј., стр. 436.

у IV. и V. књизи своје *Државе* обраћа толику пажњу на одгој војника и на начин њихова живота, сматрајући њихову функцију од пресудне важности за постојање саме државе: „Побједа, која се њима смјешка, представља одржавање читаве државе“ (8). Функција војске, у првом је реду, да одбија нападе на државну независност. Према Платонову схваћању држава нема офензивних циљева и у њој влада праведност, тако да је чак и полиција сувишна.

А као конкретан примјер власти, која нема суверености, доста је за Стари вијек навести примјер Капуе, Куме и других осам градова у Кампанији, којима су у IV стољећу пр. н. е. Римљани дали своје грађанско право, али ограничено без права гласа у скупштини. Ти градови, дакле, нису имали ону главну моћ носилаца суверене власти, да доносе законе. Власт у тим градовима зависна је од римске управе, те стога нема својства суверености. Дакле, то је ограничена власт под римским протекторатом.

Истраживања А. Magdalain-а (9) доказала су, да су Римљани разликовали појам *auctoritas* од *potestas*. У појму *auctoritas* изражено је оно својство царске власти, која је чини примарном, од никога овисном и извором права. А *potestas* је сама власт, која се по својој суштини не разликује од власти свакога магистрата, а темељи се на *auctoritas*.

У Средњем су се вијеку на западу Европе појмови *auctoritas* и *potestas* развијали под утјецајем оних посебних односа, који су за феудалнога раздобља постојали у друштвеном животу појединих држава. *Auctoritas* и *potestas*, које су у Римском царству имале истог носиоца — цара, сада су се одвојиле једна од друге зато, што су се тим римским појмовима почели служити носиоци оних снага, које се сукобљавају у Средњем вијеку. *Auctoritas*, која је некада била својство римске царске власти, постаје сада назив за врховну власт, за коју воде борбу папе и римски цареви њемачке нације. А у појму *potestas* изражује се јавна власт, коју владари врше без обзира на то јесу ли у исто вријеме субјекти *auctoritas* или не (10).

Ту је разлику папа Гелазије истакнуо у тврдњи, да свијетом у првом реду управљају „*auctoritas sacrata*“ римских папа и „*regalis potestas*“ свјетовних владара. То се схватање такођер појављује у исправама Карла Великога, у којима се истиче разлика између прерогатива, које припадају владару као римском цару, и оних, које он врши као владар у појединим краљевствима (11).

Према томе, оне моћи, које се означавају појмовима *auctoritas* и *potestas* у римској су држави имале једнога јединог носиоца. У Средњем се вијеку борба за превласт, коју у Западној и Средњој Европи између себе воде папе, римски цареви и владари поједи-

(8) Der Staat, књ. V., нем. XIII., Leipzig, s.a., Kröner-Verlag, стр. 171.

(9) Auctoritas principis, Paris, 1947.

(10) Усп. David: нав. дј., стр. 21 и сл.

(11) Као горе, стр. 24 и 29.

Важно је, да Јелинек истиче политичко, а не правно поријекло појма суверености. Другим ријечима, он сматра да је том појму извор у друштвеним односима. Суштини оваквога схваћања нема што да се приговори. Својство власти, које је изражено у каснијем појму суверености, као конкретна чињеница у друштвеном животу долази до изражаја само у политичком односу између носилаца такве власти, која је врховна, независна, и неограничена. Свако посегнуће на суверену власт или на њезин предмет одбија се силом, тј. политичким средствима. Како је то Јелинек исправно запазио, историја држава у Средњем вијеку пуна је таквих примјера. Али Јелинек није ишао корак даље те није досљедно примјенио ову своју исправну мисао, да поријекло појмова ваља тражити у конкретној стварности. Он је анализирао историју појмова суверености, а пропустио је да истакне да ли је сувереност, схваћена као одређено својство власти, постојала и прије него што је сам тај појам био дефиниран. На тај је начин Јелинек, као уосталом и већина осталих писаца, који су се бавили тим проблемом (6), идентифицирао појам суверености са друштвеном чињеницом суверености. Као конкретна појава у збивању својство суверености је постојало и прије него што су је људи дефинирали онако исто као што су козмичке зраке и друге елементарне честице материје као електрони, протони, итд. постојали без обзира на то да људи до XX стољећа уопће нису имали појма о њима.

Уосталом већ је сјeverоамерички социолог F. Giddings пред више од педесет година истакнуо, да с обзиром на сувереност ваља разликовати двије разне друштвене појаве. Прва је од њих сама сувереност као конкретна чињеница у друштвеном животу. А посве су друга појава предоцбе, које људи у различитим историјским епохама праве о ономе, што за њих претставља сувереност.

II. Када се истражује историјски развитак појма суверености, онда се, прије свега, може установити, да је Јелинек отступио од своје методе, када се осврнуо на Аристотелово схваћање о аутаркији, као о битној особини државе. Тако допушта, да Аристотел тражи за своју идеалну државу „стварну независност према вани“, он ипак приговара појму аутархије „да није правна, већ етичка категорија“ (7). Притом он у првом реду не запажа да је сам раније истакнуо како је сувереност најприје политичка категорија, и како она тек касније постаје правним појмом.

Стога је тај Јелинеков приговор заправо паралогизам, који му је онемогућио да запази, како је код Аристотела појам аутархије првенствено политички и садржи у себи, макар нису издиференциране, и оне особине, које обухваћамо у појму суверености. Иначе не би било могуће разумјети зашто Аристотелов учитељ, Платон,

(6) У томе има изузетака, као што су напр. Ђ. Тасић, L. Duguit и H. Kelsen, о којима ће даље бити ријеч.

(7) Нав. дј., стр. 436.

у IV. и V. књизи своје *Државе* обраћа толику пажњу на одгој војника и на начин њихова живота, сматрајући њихову функцију од пресудне важности за постојање саме државе: „Побједа, која се њима смјешка, представља одржавање читаве државе“ (8). Функција војске, у првом је реду, да одбија нападе на државну независност. Према Платонову схваћању држава нема офензивних циљева и у њој влада праведност, тако да је чак и полиција сувишна.

А као конкретан примјер власти, која нема суверености, доста је за Стари вијек навести примјер Капуе, Куме и других осам градова у Кампанији, којима су у IV стољећу пр. н. е. Римљани дали своје грађанско право, али ограничено без права гласа у скупштини. Ти градови, дакле, нису имали ону главну моћ носилаца суверене власти, да доносе законе. Власт у тим градовима зависна је од римске управе, те стога нема својства суверености. Дакле, то је ограничена власт под римским протекторатом.

Истраживања А. Magdalain-а (9) доказала су, да су Римљани разликовали појам *auctoritas* од *potestas*. У појму *auctoritas* изражено је оно својство царске власти, која је чини примарном, од никога овисном и извором права. А *potestas* је сама власт, која се по својој суштини не разликује од власти свакога магистрата, а темељи се на *auctoritas*.

У Средњем су се вијеку на западу Европе појмови *auctoritas* и *potestas* развијали под утицајем оних посебних односа, који су за феудалнога раздобља постојали у друштвеном животу појединих држава. *Auctoritas* и *potestas*, које су у Римском царству имале истога носиоца — цара, сада су се одвојиле једна од друге зато, што су се тим римским појмовима почели служити носиоци оних снага, које се сукобљавају у Средњем вијеку. *Auctoritas*, која је некада била својство римске царске власти, постаје сада назив за врховну власт, за коју воде борбу папе и римски цареви њемачке нације. А у појму *potestas* изражује се јавна власт, коју владари врше без обзира на то јесу ли у исто вријеме субјекти *auctoritas* или не (10).

Ту је разлику папа Гелазије истакнуо у тврдњи, да свијетом у првом реду управљају „*auctoritas sacrata*“ римских папа и „*regalis potestas*“ свјетовних владара. То се схватање такођер појављује у исправама Карла Великога, у којима се истиче разлика између прерогатива, које припадају владару као римском цару, и оних, које он врши као владар у појединим краљевствима (11).

Према томе, оне моћи, које се означавају појмовима *auctoritas* и *potestas* у римској су држави имале једнога јединог носиоца. У Средњем се вијеку борба за превласт, коју у Западној и Средњој Европи између себе воде папе, римски цареви и владари поједи-

(8) Der Staat, књ. V., погл. XIII., Leipzig, s.a., Kröner-Verlag, стр. 171.

(9) Auctoritas principis, Paris, 1947.

(10) Усп. David: нав. дј., стр. 21 и сл.

(11) Као горе, стр. 24 и 29.

них држава, доводи до тога, да је свака од тих моћи имала својега посебнога носиоца.

Али на крају Средњег вијека у друштвеним односима Западне и Средње Европе појављује се један нови фактор. Због своје све веће друштвене важности грађанство је све више тражило да му се призна такав положај у облику учешћа у власти. А то учешће није могло доћи до изражаја у тадашњим облицима владавине, изуzeвши Италију.

Већ код Марсилија из Падове у XIV стољећу показује се утјецај овога фактора. Основни је његов појам — закон као израз потпуно независне заједнице држављана, која активно учествује у друштвеном животу. То није више природно право римских и византиских правника, састављача Јустинијанова *Corpus iuris*-а, нити божанско право средњевјековних схоластика. У Марсилије-ву се схваћању показује, да папинска власт губи своје позиције, што се огледа у схваћању француских правника, да је та власт „*verbalis*“, док је њихова, тј. краљевска власт „*realis*“. И у тако схваћеној стварности почиње добивати своју формулацију и друга, не мање стварна снага у друштвеном животу — тежње грађанства за влашћу.

Али је код Марсилија већ набачена једна разлика, која ће доћи до изражаја у даљем развоју схваћања о власти у држави. Марсилије прави основну разлику између законодавне власти и извршне као овлашћења за континуирану акцију. Прва припада цјелокупности држављана, док је друго овлашћење подвргнуто законодавној власти, иако она припада владарима. Према томе, Марсилије је краљевску власт изводио из законодавне власти, а што је још важније, он је сваком од њих инвестирао посебног субјекта, тако да су им различити носиоци. Врховна је власт она, којој је носилац народ, а од ње изведена извршна, коју врши владар на темељу одређених овласти.

Схваћање о суверености налази се већ код Макиавелија. Пред више од сто година. U. Foscolo запазио је, да из читавог његова главног дјела *Il principe* избија жеља за независношћу Италије, коју би ваљало ослободити „од црквених диктатора и окрутних узурпатора, који исисавају читаву Италију“ (12). Иако Макиавели није изричито дефинирао и разрадио појам врховне, независне и неограничене власти, без ње он себи не може замислити државу својега кнеза. У много се већој мјери Макиавели бавио носиоцем те власти. Кнез би био носилац суверене власти. Он аутократски кроји правду у својој држави, како би је учврстио те дао миран и срећан живот својим поданицима. Истина, његови поданици немају никаква удјела код вршења власти. Али кнез, ударајући смјернице својој активности, везан је обзирима на благостање својих поданика, тј. „народа“.

(12) Machiavelli: *Il principe*, Roma-Milano, 1930, стр. 377.

Марсилију и Макиавелију били су јасни појмови врховне и изведене власти, као и то да оне имају разне носиоце. Мјесто тога, да се у даљем развоју појмови врховне и изведене власти као и њихових носилаца држе одвојено, дошло је до њихова замућивања. Иако је та збрка велика, ипак није ред да се за њу баца кривица на Бодена, како се то обично ради. Наводи се, да је Боден погрешно, уколико је негативном карактеру појма суверености дао позитиван садржај. Као својство државне власти сувереност искључује зависност према вани и свако ограничење на својој територији. Зато је она негативна те би било погрешно, како је то урадио Боден, да се том појму даде и позитивни садржај оних овласти, што их заправо има власт, којој припада својство суверености. Из тога почетнога замућивања настала је права збрка, када је у току даљег развоја појам суверености у исто вријеме значио и особину, да је државна власт највиша, неограничена и независна, и скуп овлашћења, садржаних у појму државне власти, поставши тако њезин синоним, и положај што га у држави заузима највиши орган државне власти (13).

За ту збрку није крив Боден, који је у Француској као уосталом и Хобз у Енглеској, својим дјелима развијао идеологију просвијетљеног апсолутизма. Тај је облик владавине политичка и правна надградња над компромисом, што су га остварили племство и грађанство на економском подручју. Према том је компромису племство задржало за себе експлоатацију у пољопривреди, а богато грађанство — патрицијал — у мануфактури и трговини. У Боденову свањању суверености долазе до изражаја обје ове компоненте: сувереност припада и владару и народу (14), док је стварно она својство *владареве власти*, јер је народ њему предао власт (15).

Формално Боден наставља традицију борбе француских краљева и папинске власти у почетку XIV стољећа, када је начело краљевске странке у Француској гласило, да владар на земљи нема никога над собом. У истом се раздобљу у неком прогласу појавио и појам „суверене слободе краљевине, која се састоји у томе да ви (тј. владар — О. М.) на земљи не признајете ни једнога земаљскога суверена, изузевши бога“ (16).

(13) R. Carré de Malberg: *Contribution à la Théorie générale de l'Etat*, Paris, 1920, св. 1, стр. 79. У истом смислу усп. Jellinek, нав. дј., стр. 461 и 474 и сл.

(14) *Princeps vero populusve, in quibus maiestas inest rationem rerum gestarum contulit*, као rope, стр. 128. У суштини исто је Hobbes-ово схваћање (усп. *Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil*, Oxford, 1946, стр. 112—113).

(15) „... Cum populus ei (i.e. principi — О. М.) et in eum omnem potestatem contulit“, као rope, стр. 128. У суштини исто је Hobbes-ово схваћање (усп. *Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil*, Oxford, 1946, стр. 112—113).

(16) E. Sauer: *Souveränität und Solidarität*, Göttingen, 1954, стр. 19.

И у својем је схваћању суверености Боден испочетка изразио ту основу и једину њезину особину. Она се састоји у негацији било које друге власти, која би била виша од оне, којој припада то својство суверености. Боденова формулација на први поглед није ништа друго него парафраза горе наведенога схваћања из XIV стољећа: „*Diximus iura maiestatis eum habere qui post deum immortalem subditus sit nemini*“ (17). Ипак та парафраза садржи важну разлику зато, што се у њој говори о „*iura maiestatis*“, тј. о правима, која заједно сачињавају оно, што се схваћа под појмом власти, и која је Боден навео као позитивни садржај суверености (18). Из тога излази, да за Бодена сувереност има такођер позитиван садржај. То би била државна власт с одређеним својствима врховности, независности и неограничености, коју врши владар. Јелинек и Каре де Малбер иду предалеко, када окривљују Бодена за збрку у појму суверености (19). Никакве збрке није било, јер је такво схваћање одговарало друштвеним потребама у Француској у почецима просвјетљенога апсолутизма.

На другом се екстрему налазио Нијемац Алтусиус, који је заступао гледиште, да „*ius maiestatis*“ нипошто није највиша власт, јер је божја од ње виша и да то „право“ припада само народној заједници. Његов је носилац само представник те заједнице, која ју може опозвати (20). Алтусиус и остали монархомаси формулирали су тада напредно гледиште грађанства, које се бори за врховну власт у држави, јер од ње очекује све већу слободу у економским односима. Стога код Алтусиуса је однос јасан — власт припада народу, а владар је само његов претставник, према којему припада *ius resistendi*, ако би злоупотребио своје овласти. Све је јасно — нити је суверена власт народа највиша, јер има виших од ње, нити се владар налази над народом.

У средини између те двије крајности хтјели би се наћи заступници теорије о двострукој суверености (21), који су тврдили да постоји *maiestas personalis*, која припада владару, и *maiestas realis* народа. Дакако, тај покушај да се сувереност дефинира с обзиром на садржај њезиних овлашћења, која би припадала разним носиоцима, морао је довести до цијепанја у редовима тога смјера. Стога се Besold прближава Бодену и Хобзу зато, што сматра да највиша власт ипак припада владару, док Паурмајстер улази у редове монар-

(17) Нав. дј. књ. I., погл. IX., стр. 169.

(18) Као горе, стр. 143 и сл. То су право издавања закона, рата и мира, право именовања највиших функционера, право судовања, право на покорност, право помиловања, право ковања новца и право опорезивања.

(19) С обзиром на то не погађа циљ Сауерова опаска упућена Јелинеку, да није тачна његова тврдња, да је појам сувереност код Бодена само негативан. Јелинек (нав. дј., стр. 454 и 461) истиче позитиван садржај у Боденову схваћању.

(20) O. Gierke: *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*, Breslau, 1913, стр. 26 и 28.

(21) Навр., Ch. Besold: *De Majestate in genere eiusque iuribus specialibus*, Strassbourg, 1625; T. Paurmeister: *De iurisdictione Imperii Romani libri II*, Hannover, 1608.

хомаха са тврдњом да владари врше своју дужност у име републике“ (22).

Ови су присталице схваћања о двострукој суверености први покушали да замућују појмове: ако би у истој држави постојале двије власти, која би онда од њих била врховна, независна и неограничена? Спознаја о том негативном својству суверене власти, присилила их је да се оријентирају или према Бодену или према Алтусиусу и да тако сами практички уклоне узроке нејасноће.

III. Положај се стубоком промијенио за раздобља, које је припремало буржоаске револуције. Русо је схватио сувереност као „извршење опће воље, која је слободна као ова, која није подвргнута никаквој врсти обавезе“ (23), а показује се у закону. Стога „суверен, који није него колективно биће, не може бити заступан него сам собом: ту власт је могуће преносити, али никако није могуће преносити вољу“ (24). Према томе, једна би ствар била опћа воља заједнице, идентична са сувереношћу, а друга власт, јер је власт тек израз те суверене воље. Власт припада републици или „политичком тијелу“, које поред тих назива има и друге, у којима се показују разне његове манифестације, као „држава“, „суверен“ и „моћ“ (25).

Нешто даље тако формулирана мисао доживљава неке промјене. Полазећи од претпоставке „да друштвени уговор даје политичком тијелу апсолутну власт над свим својим (тј. припадницима — О. М.)“, Русо вели да „ова иста власт, којом управља опћа воља, носи, као што сам рекао, назив суверености“ (26). Удара у очи нејасност у одређивању тих основних појмова, нарочито с обзиром на однос суверености, схваћене као опћа воља заједнице, и власти, која једанпут није та опћа воља, а други је пута — као сувереност — с њом идентична. Дакле, Русо се борио са потешкоћама, када је морао одредити носиоца тако схваћене суверености за разлику од саме власти и њезина носиоца.

Сам је Русо у једној биљешци указао на друштвене увјете те своје несигурности, а уједно и на главни узрок неслатања око појма суверености у каснијем развоју правних и политичких наука: „Под слабир владама, та је једнакост (мисли на правну једнакост — О. М.) привидна и варљива; она не служи другоме него да одржава сиромаша у његову сиромаштву, а богата у његовој узурпацији. У стварности, закони увијек користе онима, који посједују и шточе онима, који ништа немају: из тога излази, да је друштвено

(22) Besold: нав. дј., књ. I., погл. 2., бр. 5.; Paurmeister: нав. дј. књ. I., погл. 3., бр. 11.

(23) P. - L. Leon: La notion de souveraineté dans la doctrine de Rousseaux, Archives de Philosophie du Droit et de Sociologie juridique, 1938, св. I—II, стр. 248.

(24) Du contrat social ou principes du droit politique, Paris, изд. E. Flammarion s.a., књ. II., погл. I., стр. 27.

(25) Као горе, књ. II., погл. IV., стр. 32.

(26) Као горе, књ. I., погл. VI., стр. 18—19; puissance — моћ.

стање од користи људима само уколико сви посједују нешто и да нитко од њих нема ништа превише“ (27).

На тај је начин сам Русо указао на то, да његови изводи имају утопистички карактер све док ће у друштву постојати двије крајности — богатство и сиромаштво, тј. док ће се такво раслојавање одржавати на приватном власништву над средствима за производњу, које је економска подлога власти у класном друштву. Посве је точно Русо истакао да нема друштвене једнакости без ликвидације извора богатства, тј. без економске демократије, изразивши мисао, да у друштву с економском неједнакошћу закони штите богаташе на штету сиромаша. Ако се сјетимо, да је за Русоа законодавство главна функција „слободне воље заједнице“ схваћене као сувереност, онда у такву друштву тај појам суверености — слиједећи његову терминологију — не означава више „опћу вољу“, него „посебну вољу“ владе (28). То би, додуше била „дегенерација“ владе (29), што не онемогућава друштвену чињеницу, да та „опћа воља“ остаје неостварива жеља у оним друштвима, у којима влада експлоатација.

Несклад између схваћања народне суверености код Русоа и друштвене стварности у капиталистичким земљама састојао се у томе, што је грађанство додуше победило у борби за власт, али што је неједнакост стварно остала унаточ од закона формално прокламиране једнакости. Ову је чињеницу ваљало на било који начин прикрити.

То је мајсторски урадио Лок, када је већ поткрај XVII стољећа модернизирао теорију о двострукој суверености у служби грађанског друштва, које настаје због чувања „природних права“ људи на живот, слободу и власништво. Он је сматрао, да народу припада само потенцијална сувереност, коју врши у изузетним случајевима, док се нормално сувереност остварује преко органа државне власти.

Касније се то урадило спомоћу разних интерпретација Русоове мисли у облику разних варијаната теорије о народној и о државној суверености (30). У свим таквим теоријама аргументацији је сврха, да се покушава прикрити она основна чињеница, да експлоатирани слојеви становништва у некој држави немају никаква удјела у власти.

Овом приликом није на одмет сјетити се ријечи, којима је Конт отворено рекао истину седамдесет година раније: „У току тридесет година, што пишем пером филозофије, увијек сам приказивао на-

(27) Као горе, књ. I., погл. IX., стр. 26, бил. I.

(28) Као горе, књ. III., погл. I., стр. 64.

(29) Као горе, књ. III., погл. I., стр. 93.

(30) Теорију о народној суверености са правног гледишта критизирао је Carré de Malberg у нав. дј., J. Andrassy: Kritički pogledi na teoriju o narodnoj suverenosti, Mjesečnik, Zagreb, god. LIII, 1927 и L. Polić: O razvoju demokratske misli, а такођер и њемачки правници.

родну сувереност као принудну мистификацију и једнакост као срамотну лаж“ (31).

На том теоријском подручју положај био је још комплициран тиме, што се нису све капиталистичке државе једнако развијале. Нарочиту је потешкоћу представљао монархички облик владавине. У републикама није било тешко бранити народну сувереност са позиција гледишта, да су носиоци народне суверености парламенти састављени од народних представника. Али са тезом о народној суверености, која се оличава у парламенту немогуће је спојити напр. чињеницу, да су у дуалистичким уставним монархијама, као што су напр. били Њемачко царство и Аустро-Угарска, министри за свој рад одговарали владару, који их је постављао и смјењивао, а не парламенту. Још је драстичнији примјер пружало Руско царство, у којему је цар Никола II. унаточ Думе био аутократски „самодержец“.

Стога не смије изазвати чуђење, да се велика већина писаца ограничила на то, да расправља о појму суверености као да се ради о некој правној категорији, одвојеној од друштвене стварности. Постојала је опасност, да би чињенице из стварнога друштвенога живота у појединим државама могле показати истину, тј. да је тај наводно суверени народ само stroj за гласање, који има овлашћење, да на одређено вријеме шаље у дарламенте припаднике експлоататорских класа, без права да их опозове, макар немао у њих повјерења. Иако је повјерење психолошка подлога мандата, што га мандант може свакога часа опозвати, ово елементарно начело из грађанскога права није нашло своју примјену у уставном уређењу капиталистичких земаља.

Према томе, збрци, на коју указују Јелинек и Каре де Малбер, узрок је конкретна потреба у државама са капиталистичким продукционим односима, да се покуша дати неко тумачење суверености са правнога гледишта, да би се избјегла анализа чињеница, која би могла довести до резултата опречних за интересе експлоатираних класа.

IV. Ђ. Тасић веома је фино истакнуо, да је појам суверености историјски појам онако исто, како је то појам власништва. Као и Јелинек, он сматра да се га може објаснити само са историјскога и политичкога гледишта. Осим тога, Тасић је учинио важну методолошку опаску, да одговор на тај проблем ваља тражити у односима, који постоје између држава и у самој држави, а не на темељу неких „схоластичких“ претпоставака о апсолутној власти и апсолутној независности (32). Таква су апсолутна схваћања била подлога за правничко разлагање о суверености.

(31) *Système de philosophie positive ou Traité de sociologie*, Paris, 1894 св. IV, Appendice, стр. 113.

(32) Увод у правне науке, Београд, 1933, стр. 94.

Није Тасић био једини, који је доказивао да није могуће дефинирати сувереност са правнога гледишта. Прије и после њега су то тврдили Дити и Келзен.

Дити негира сувереност у унутрашњим односима државе, признајући тај појам само на подручју међународнога права (33). Он критикује схваћање народне суверености Русоа, одриче му правни карактер, те је у увјетима друштва, у којему живи, сматра догмом, која је одиграла веома важну историјску улогу, јер је покренула масе, оборила пријестоља и створила модерни политички свијет (34), али која нема никакве подлоге у стварности друштвенога живота.

Келзен је у својим раним дјелима одбацивао сувереност као правни појам (35) и досљедно је и даље задржао такав став (36) у складу са својом основном концепцијом, да је нормативни поредак примаран, и да само он може додијелити некоме право да врши функције власти, као и опсег те власти. С обзиром на стварност, он сматра да „у бесконачном ланцу узрока и посљедица, што ће рећи у оквиру природне стварности, не може бити првог узрока, па према томе, ни суверености“ (37). Анализирајући односе између држава, он долази до закључка да би прихватање апсолутне суверености довело до парадокса, да би „сувереност једне државе искључила сувереност сваке друге државе“ (38).

Иако није могуће прихватити аргументацију Дигија и Келзена, ипак су они исправно видјели, да сувереност није правни појам. Осим тога је Келзен закорачио на добар пут, кад је почео тражити одговор на питање о суштини суверености, узимајући у обзир односе између појединих држава и да се ништа не може постићи с појмом апсолутне суверености. Али му је његово основно предубјеђење о апсолутној примарности нормативнога поретка онемогућило да устраје на том путу.

Дакле, ни неки идеалистички писци нису затварали очи пред појавама из друштвене стварности те су се критички односили према дотадашњим схваћањима о суверености.

V. Опћенито се сматра, да је рјешење проблема суверености важно због тога, да се одреди однос између државе и других облика друштвених организација, које у њој постоје, да се у сложеним државама објасне узајамни односи њихових чланова и да се установи однос државе на једној страни, а међународних организација и међународнога „права“ на другој (39).

(33) Etudes de Droit public I, L'Etat, le Droit objectif et la loi positive, Paris, 1901, стр. 349.

(34) Souveraineté et Liberté, Paris, 1922, стр. 98.

(35) Усп. Das Problem der Souveranität und die Theorie des Völkerrechts, Tübingen, 1920 и Der soziologische und der juristische Staatsbegriff, Tübingen, 1922.

(36) Општа теорија државе и права, Београд, 1951.

(37) Као горе, стр. 363.

(38) Као горе, стр. 364.

(39) Писац припада међу оне, који сматрају да се прописе, који важе у међународним односима, може сматрати правом само уколико их поједине државе санкционирају.

Досада се тај проблем рјешавао са правнога становишта, иако зато нису постојали увјети. Ни са хисторијско материјалистичкога гледишта ни са искључиво дотматскога сувереност није правни појам, без обзира да ли се схвати као својство јавне власти, или као саму власт (40).

Чињеница власти једна је социологијска чињеница (41), а не правна. Свака револуција претставља побједу протуправних снага против правнога поретка (42), тј. социологијских чињеница у ужем смислу над правним чињеницама. Те су социологијске чињенице — по правилу — разни облици, у којима се политичка сила експлоатираних класа сукобљава са државном принудом, која брани правни поредак. И сви бројни примјери револуција потврђују, да им је успјех био осигуран само у случају кад би се политичка сила устаника, која заступа интересе њихове класе, показала јачом од права, заштићена државним апаратом (43). Послије револуције нова власт прави селекцију међу правним прописима, које је затекла, изричито или прећутно санкционирајући оне, који нису противни њезиним циљевима, и издаје нове норме. Тако настаје правни поредак нове власти као посљедица њезина насилнога потхвата.

Као својство државне власти сувереност је социологијска чињеница, коју су правни системи прихватили, али је нису дефинирали са правнога гледишта. Већ је Боден истакнуо, да нитко од филозофа ни од правника није дао дефиницију суверености и да је се не може одредити законима. То одговара његову схваћању, да сувереност долази до изражаја најпре у законодавним функцијама. С друге стране, нема једне *potma agendi*, која би одредила што је сувереност (44) са свим правима и овластима које извиру из те норме, и који би тако претстављали *facultas agendi*. Према томе,

(40) Сувереност није појам идентичан са државном влашћу зато, што у друштвеној стварности има много примјера државне власти, које нису суверене. У свакој земљи под протекторатом њезина власт нема суверени карактер. То је случај, у Тунису, Мароку, Султанату Занзибару итд. Стога, ако се уопће може говорити о суверености онда ваља имати у виду да се увијек ради о својству власти неке одређене државе.

(41) Мислим, да би била на мјесту једна термилошка напомена. Свака појава у друштвеном животу представља једну социологијску чињеницу. У оквиру тих социологијских чињеница разликујемо економске, политичке, правне, психолошке, моралне, културне итд. појаве, које са научнога гледишта сврставамо у те посебне категорије.

Такођер се служим термином социологијски у ужем смислу, када је потребно обухватити све оне друштвене односе, које држава не нормира правним прописима, и када је потребно супротставити их правним чињеницама у друштвеном животу.

(42) То је коначно увидио и сам Келсен (Општа теорија државе и права, стр. 123) те је на тај начин признао да су ипак друштвене, тј. социологијске појаве оне, које изазивљу постанак „основне норме“, те је тиме довео у питање логичност читаве своје конструкције.

(43) Доста је споменути као примјер грађански рат у Енглеској 1640—1649; затим у Француској хисторијски развитак револуције од год. 1789 даље и устанке год. 1830 и 1848; у Русији Октобарску револуцију и грађански рат од 1917—1920; нашу Народну револуцију.

Међу неуспјехе револуционарних покрета, у којима се право, захваљујући државној принуди, показало јаче, доста је споменути Париску комууну 1871 и покушај револуције у Русији 1905.

(44) Назив суверена, којим се у уставима дефинира држава, не садржи правну одредбу тога појма.

суверена је власт као политички израз класних односа у држави материјални извор њезина права и правног поретка.

Да је суверена власт социологијска категорија показују још ови изводи. Од Боденових времена на овамо вуче се навика, да се појам суверености истражује само уз државу (45) те се уопће није постављало питање да ли сувереност може постојати у оним друштвеним структурама, које се још нису развиле до сложености државне организације, тј. у политичким односима између конкретних друштава у првобитној заједници.

Прици Ба-ила у Сјеверној Родезији, прије него што су били покорени од стране Енглезе, живјели су у независним сеоским општинама, од којих је свака имала своју посебну политичку организацију са поглавицом на челу и савјетом, састављеним од главара појединих заселака, који независно рјешавају о свим пословима. Ти органи вршили су функције, које су извирале из суверене власти, која им је припадала на њихову територију.

На исти су начин били посве независне организације урођеничких племена у Средњој Аустралији, која су, подијељена на родове, живјела на својим територијама, оружјем одбијајући сваки нападај других племена. То исто вриједи за племена сјеверноамеричких Индијанаца, која су такођер имала своју политичку организацију, водећи између себе ратове за освајање туђих територија. Притом се не смије испустити из вида, да су Сједињене државе у XIX стољећу водиле ратове с индијанским племенима у средњем и западном дијелу својега територија, да би их подвргли својој сувереној власти (46).

У данашњој су Јужној Родезији Матабеле, један од одвјетака народа Банту, изградили у првој половини XIX стољећа своју државу. Велика Британија је 1888 склопила уговор са владаром те државе Лобенгулом. Тим је уговором Лобенгула признао врховну власт Велике Британије, одрекавши се на тај начин суверенога својства своје власти. Када се колонизатори нису придржавали својих обавеза, Матабеле су 1895 дигли устанак, који је био крваво угушен.

На Хавајском се архипелагу у току једнога дугога процеса од друштвених облика родовског уређења развила државна организација. Њезина је независност, тј. суверени карактер њезине власти, била призната међународним уговорима, склопљеним 1842 са Сједињеним државама, а 1893 са Француском и Великом Британијом. Тек су 1898 Сједињене Државе освојиле те отоке, претворивши ту државу са сувереном влашћу у своју колонију.

Мотло би се навести још велик број таквих примјера. Сви они показују, да је имала својство суверености власт у оним државама, које су се развиле из друштвених облика у првобитној заједници.

(45) Усп. напр.: „Сувереност је својство државе односно државне власти ...“ (Andrassy: нав. дјело, стр. 242).

(46) А. Nevins и Н. S. Commager: Историја Сједињених америчких држава, Суботица, 1953, стр. 135 и сл.

ци, и да је исто такво својство имала власт у племенима и родбинско-територијалним опћинама код примитивних народа. Дакако, све до онога часа, када би изгубили своју независност у колонијалним ратовима, поставши предметом капиталистичке експлоатације.

Из тога излази двоструки закључак. У првом реду, сувереност није својство само државне власти. Суверена је свака она власт, која има својства независности, врховности и неограничености, без обзира да ли се ради о политичким организацијама у првобитној заједници или о држави. Сва та својства — обухваћена у појму суверености — нису апсолутна, него долазе до изражаја само у односу на друге политичке организације, с којима ступа у додир власт неке државе или некога племена. Стога се намеће други закључак, да се појмом суверености заправо означава својство власти неке политичке организације државе или племена — у односу на друге организације исте врсти.

Суверени карактер власти показује се данас само у узајамном односима разних држава, јер су сви примитивни народи данас подвргнути власти неке државе, на територију које они живе. На тај начин суверени карактер власти долази првенствено до изражаја у међународним односима, тј. у такозваној спољашњој суверености, док је питање о сувереном карактеру власти на државном територију — такозвана унутрашња сувереност — зависно од тога да ли је власт неке државе суверена у својим односима са другим државама.

Само потпуна историјска анализа политичких и економских односа може довести до исправна схваћања суверености као својства државне власти. Таква потпуна анализа захтјева, да се узме у разматрање такођер носилац суверене власти, тј. питање у чијим се рукама стварно налази „власт мача, која је и која је увијек била темељ сваке власти“, како је то још у XVII столећу истакнуо Medham (47). А и то се питање у већој или мањој мјери увијек налазило у позадини, када се без краја расправљало о правном карактеру суверености.

Др. Олег Мандић

(47) The Case of the Commonwealth of England Stated etc, London, 1650, атр. 6, цит. у G. L. Mosse: The Struggle for Sovereignty in England, East Lansing (Mich.), 1950, стр. 2. Нешто слична вели Duguit (Etudes de Droit public II L'Etat, les gouvernants et les agents, Paris, 1903, стр. 364—365): „Првотни управљачи посједују највећу силу и када они желе неку ствар, они је увијек могу наметнути силом, тако да нема никакве могуће жалбе против њих и да се не може покренути њихова одговорност. Означава их се као суверене. Ми прихватамо тај израз, ако се њима мисли казати да није могуће њима одолети зато, што су најјачи у друштву: против њих нема могућности жалбе, у опћем смислу те ријечи.“

ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ УЧЕШЋА ЛАИКА У ВРШЕЊУ ПРАВОСУЂА

Учешће лаика у вршењу правосуђа је факат који се много-струко среће у разним државама и у разним етапама правног развоја. То је појава коју је историја забележила много пута и кроз врло различите облике, при чему се облици изражени у римском и у германском праву често цитирају као клисични и типични чак и за савремене појаве ове установе. Међутим, поред њих се могу навести и многи други облици, при чему је посебно врло карактеристично да су узроци који су у појединим моментима у разним државама доводили до учешћа лаика у вршењу правосуђа били доста различити и сваки пут специфични, као што су и облици а нарочито резултати који су се путем ове установе постизали били врло различити, тако да свака појава ове установе мора бити посебно проучавана у светлости услова одговарајућег времена и простора, при чему се мора нарочито водити рачуна о друштвеном уређењу и државној структури сваке поједине државе, јер појава учешћа лаика у вршењу правосуђа стоји у врло тесној вези са питањем организације државне власти у свакој појединој држави од стране владајуће класе која у сваком одређеном моменту тражи најприкладније облике да с једне стране осигура правни ред и законитост у земљи, али с друге стране и да осигура своје сопствене интересе, чијој заштити у крајњој линији служи правни поредак, па и судство као његов саставни део.

Многострукост проблема учешћа лаика у вршењу правосуђа показује се у првом реду у формама овог учешћа, што нарочито важи уколико је у питању ова појава онаква каква је постојала кроз историју. Међутим, многострукост проблема код овог питања јавља се и у многим другом правцу, а нарочито у погледу питања правне материје у којој би постојало учешће лаика: поставља се питање да ли би ово учешће требало да постоји у свима областима судског функционисања, или би пак оно било сведено само на неке материје, при чему се обично повлачи разлика између кривичног и приватног права, па се чак и унутар сваке од ових материја прави низ подела, уз посебно повлачење разлике, у материји кривичног права, с обзиром на врсту, карактер и тежину кривичних дела, а у материји приватног права се посебно издваја материја тзв. трговачког права. А с обзиром на све то постоји и различитост обима, и различитост начина, и различитост значаја учешћа лаика у вршењу правосуђа у погледу сваке од ових материја, а посебно сваке од грана унутар кривичног и приватног права као две основне категорије. Но разуме се да учешће лаика у вршењу правосуђа може бити и опште бар у извесним судским инстанцијама, тј. односити се на сву судску материју.

Појава учешћа лаика у вршењу правосуђа је историска категорија. Но она није само то. Она је и појава која се среће и у савре-

меним правима, посебно како у правима буржоаских тако и у правима социјалистичких држава односно држава у којима се изграђује социјализам. Дакле једна појава која у савременом друштву има доста широку примену иако врло различиту и по обиму и по облику у појединым државама. При томе мислимо, иако учешће лаика у вршењу правосуђа има и у историји и у савременим државама читав низ заједничких проблема, ипак треба јасно одвојити ове етапе појаве учешћа лаика у вршењу правосуђа, с обзиром да су и друштвени услови у којима се ова појава изражава односно у којима се ова проблематика поставља, врло различити, нарочито у вези постојања неупоредиво различитог броја правника-стручњака који су ангажовани у вршењу правосуђа, и нарочито у вези значајне организованости вршења судске функције у времену када су се, са разбијањем феудализма, створили материјални, па у следству њих и други друштвени услови за масовно уздизање људи, за ослобођење човека као јединке, за кретање људи, за стицање знања, за недоматско мишљење, за борбу идеја, — једном речју када су се створили услови који су омогућили развитак науке и животних услова какве савремено друштво пружа човеку за његово коначно ослобођење од свих стега и за развијање свих способности човека — у његовом сопственом интересу и интересу друштва, друштва које све више добија другачији однос према човеку и то — што је нарочито важно у овој етапи развоја човечанства — према сваком човеку. Јер док је учешће лаика у вршењу правосуђа у ранијим етапама развоја права било у самој ствари једна нужност која се наметала у вези са самом друштвеном структуром, струкуром у којој је подела рада и издвојеност стручњака и државне организације била на једном релативно нижем ступњу, дотле у савременим државама, државама новог века питање учешћа лаика добија један свеснији карактер, осветљен многим другим околностима него што је био случај у робовласничким и феудалним државама. Све то посебно у тесној вези са изванредно и до максимума provedеној подели рада у савременом друштву, повећаном стручношћу која се захтева за обављање свих послова у савременом друштву и у великим и у многим државама, већ довољним бројем стручњака, па међу њима и правника за обављање одређених функција у друштву, функција за чије обављање се данас по правилу захтева одређена, и то најчешће универзитетска стручност.

Савремено друштво за обављање послова тражи одређену стручност. И то све више, не чинећи у томе погледу никаквих разлика уколико су у питању јавне функције, па према томе и уколико је у питању судска функција. Та чињеница се види не само у погледу органа који непосредно обавља поједине функције него и у погледу органа који својом стручном сарадњом помажу извршење извесне јавне функције. У области судства то пак значи да се та стручност — заснована по правилу на одговарајућим претходним школским квалификацијама — захтева како на страни судија тако и

на страни помоћног судског и уопште судског особља, при чему управо стручност овог помоћног особља игра врло значајну улогу у правилном обављању функције правне заштите. Отуда се данас и не може замислити у савременој држави судство без сталних судија-стручњака, судија-правника, тако да се у томе погледу ова функција државе у основи и не разликује од било које друге јавне функције (просвете, здравља, технике). А то је и разумљиво и оправдано с обзиром на поделу рада каква постоји у савременом друштву и с обзиром на степен изграђености појединих наука које се баве проблематиком појединих јавних служби.

Ова чињеница у савременом друштву јасно указује на основни и промортијални значај судија-стручњака и осталог правнички образованог судског особља у вршењу службе заштите права. Без њих се данас — за разлику од стања у робовласничком и феудалном друштву — не може ни у једној држави ни замислити добро уређено правосуђе, и то је опште призната чињеница. Међутим, док је у многим државама ова чињеница не само основна него је и правило које не познаје и не трпи никакве изузетке, а то значи док у многим државама судску функцију у свима облицима и свима инстанцијама врше једино и само судије правници, дотле има држава у којима ова чињеница претставља истина правило или бар полазну тачку, али од којих може бити и има изузетака, тј. у којима у вршењу функције правосуђа учествују, бар у појединим случајевима или бар у појединим фазама правозаштитне службе, и лаици, при чему њихов положај може бити врло различито регулисан (напр. основно разликовање између *ustavna juru* и *eschevinage*; или између суђења у првој и вишим инстанцијама).

Та појава учешћа лаика у вршењу правосуђа у савременим државама предмет је врло обимне дискусије нарочито у току последњих сто година, и аргументи који су изнети у прилог или против постојања ове појаве су више него опште познати. При томе се често заборављају конкретни услови који су довели до увођења и евентуално до задржавања и данас лаичког елемента у правосуђу, већ се по правилу наводе многи чисто апстрактни и теориски разлози у прилог једне или друге тезе, у прилог или против учешћа лаика у вршењу правосуђа. Сви ти многобројни разлози плод су теориског уопштавања конкретних узрока и резултата, али они често воде опасности да се идеализирају поједини од њих, да се они посматрају изоловано и без везе са целокупношћу друштвене условљености правних појава, при чему се посебно не води рачуна о развоју појединих случајева и облика учешћа лаика у вршењу правосуђа, већ се савремено стање изједначаје са оним које је постојало у моменту када је дошло до увођења одређеног облика учешћа лаика у вршењу правосуђа управо одређене земље.

Неспорно је да многи од досад у науци формулисаних теориских аргумената у прилог учешћа лаика у вршењу правосуђа имају свога оправдања и да се може разумети да они могу и да послуже

као извесна подлога за научно оправдање постојања ове установе у појединим правима, али је исто толико, мислимо, неоспорно да се у многим државама установа учешћа лаика у вршењу правосуђа брани или бар толерира из разлога историских навика и схватања да се само у тим историским облицима организације правосуђа може обезбедити добра заштита права, заштита која се исто тако квалитетно добра обезбеђује у другим државама без икаквог учешћа лаика у вршењу правосуђа. На тај начин, мислимо, да оправдање данашњег учешћа лаика у вршењу правосуђа има најчешће „историски“ карактер: из навике да се на тај начин врши заштита права: из схватања да уобичајени облик пружа више стабилности него нови; из недовољне „куражи“ да се призна да лаици већ практично у многим државама чак и када учествују у вршењу правосуђа учествују данас са стварно врло умањеним значајем, без обзира на формалне правне прописе; из — једном речју — статичности која је просечна одлика права у односу на многе друге форме друштвеног живота, а врло често и одлика правне науке и правника као људи; — одржава се у многим државама установа учешћа лаика у правосуђу и то у старим, традиционалним, историским облицима и са одговарајућим ритуалом, који често претстављају само голу форму. А право и правници још увек доста често жртвују садржину форми, нарочито када је у питању форма која је у једном историском моменту значила израз напретка у развоју слободе човека. У дужном и заслуженом поштовању према великим реликвијама прошлости садашњост даје свој обол, у уверењу да поштовање треба да се изражава у очувању историских облика и то бар као форме ако не и њихове суштине. Нажалост такав став често само значи изигравање установа које су у једном моменту тако успешно и тако заслужно послужиле прогресивном развоју напредне хуманитарне мисли. Садашњост би им показала много више поштовања и одала много више признања ако би их благовремено склонили из живота који их — фактички и потајно — демантује, упућујући их благовремено у музеј старина где ће једнога дана, како је рекао Енгелс, друштво упутити и целу државну машину да буде поред коловрата и бронзане секире.

Насупрот овоме, питање увођења лаика у вршењу правосуђа у једном моменту развитка појединих држава појављује се у сасвим другом облику. Низ услова, често врло специфичних за сваку поједину савремену државу, условљавао је и условљава коришћење лаика при вршењу судске функције, и то увек поред стручњака-правника и уз коришћење читаве организације стручног и помоћног техничког особља за обављање судске функције у целини. Ми се овде нећемо задржавати на излагању тих услова, али ћемо указати на један општи услов који се јавља скоро код свих случајева увођења лаика у вршењу правосуђа, услов који непосредно указује на сву повезаност права и посебно судства са целокупношћу друштвеног уређења и друштвеног збивања у свакој појединој држави, а да-

рочито који указује на повезаност права са политичким односима и политиком једне земље, посебно у времену значајних и темељних друштвених промена, нарочито у временима социјалних револуција у појединим земљама.

Судство је део апарата државне машине помоћу које и кроз коју владајућа класа на један специфичан начин обезбеђује остварење својих интереса изражених у општим и најопштијим правним принципима и правилима кроз законе и остале нормативне акте. То је, као што је рекао Лењин, онај суптилни орган преко кога владајућа класа, служећи се њим као слепим и финим оруђем, под видом законитости и правде, обезбеђује остварење своје воље уздигнуте на степен закона. Али је то орган којим се, због великог поверења маса у њега и његовог великог стварног значаја за остварење реда и правне сигурности у друштву, служи свака нова социјална снага, свака владајућа класа већ од самог момента долажења на власт. И то врло обимно и могли би рећи, у животу савремених (буржоаских и социјалистичких) држава, у много већем обиму него што је то чињено било кад и било где раније у историји, што је и разумљиво с обзиром на ступањ људске културе до кога је човечанство дошло у своме развоју. То све без обзира на који начин долази до смене владајуће класе у појединим државама, па дакле и ако до тога долази у следству револуционарних промена па било да су оне имале или имају карактер буржоаско-демократских револуција било да оне имају карактер социјалистичких револуција. У свима случајевима тих револуционарних промена до којих је долазило у времену промена од XVIII века до данас, непрестано се приступало и приступа, поред осталих државних установа и органа, и организовању одн. преуређењу судства, при чему, и то је сасвим разумљиво с обзиром да је и суд један орган државе, те социјалне и у првом реду револуционарне промене бивају управљене не само на сам систем судства и на његову организацију него и на, ако не и у првом реду, персонални састав судства и посебно судског кадра. А све то сасвим разумљиво и оправдано. Стара државна машина коју револуција уништава функционисала је уз помоћ и кроз одређени апарат, дакле уз помоћ одређеног људског састава, па дакле и уз помоћ одређеног судског састава, судског кадра. Разбити стару државну машину је битан услов за успех сваке социјалне револуције, као што је и организовати нову државну машину битан услов за успех револуције. Разбијање старе државне машине значи у знатној мери и отклањање са одговарајућих функција старог апарата, старог људског састава, разуме се у оним областима које су имале посебан значај за чување старог поретка и које су служиле очувању старог поретка. А несумњиво је да је судство једна таква област, и то не само по своме основном задатку: чување законитости и примена права, него и по својој суштини. Уништава се и темељито мења, у вези извршених друштвених промена, правни систем на основу кога је суд делао и на

основу кога је суд изрицао своје одлуке. А у таквим револуционарним променама већ поменути статички карактер судства и судског кадра чини скоро немогућим да правнички и судиски кадар у пуној мери може да одговори новим задацима који се пред судство постављају, што значи да судиски кадар не може — бар не сав или већим делом — да буде носилац нових правних схватања, чувар нове законитости, активни радник на остварењу новог правног поретка. То је социјално тешка последица по судиски кадар у револуцији посматран као целина, али је то социјална појава коју су показале све досадање велике социјалне револуције. Нови животни односи траже једну активност коју судиски кадар старе револуцијом разбијене државне машине тешко може да покаже, а судство ипак мора да иде у корак са новим друштвеним променама и са новим законским актима, тако да се у таквим моментима увек појављивала и појављује потреба да се тај кадар „подмлади“, да у судски апарат дођу и људи који би боље могли да схвате социјалну улогу права у новом друштву и да боље остваре нову законитост, законитост која је, као правна категорија, иста као и законитост разбијене државе, али законитост која је по својој садржини више или мање другачија од оне раније, јер је и ново право више или мање различито од оног које је у револуцији укинато. А то је сасвим разумљиво, јер право као правило и форма понашања и односа људи у друштву није „дато“, једно и непроменљиво за сва времена и за сва раздобља у развоју људског друштва, већ мора и стварно нужно прати целокупност промена односа у друштву, а посебно промена у области производних односа.

У једној таквој ситуацији, а она се историски показала да у основи увек настаје у вези са свим револуционарним и социјалним променама до којих је долазило у државама новог века и садашњице, морало се поставити питање како организовати судство и формирати судиски кадар који би, сходно и у духу свих промена до којих је дошло у једној држави па и у њеном праву, био у стању да правилно примени ново право, да разуме нове друштвене односе, да оствари циљ и задатак новог друштвеног, државног и правног уређења, да једном речју оствари нову законитост кроз коју се, појмовно исто као и кроз ону стару коју је револуција одбацила, изражава воља владајуће класе подигнута сада такође на степен закона, и то воља нове, напредне класе која се бори за прогресивније односе у друштву (за случај буржоаско-демократских револуција то је воља либералне буржоазије која раскида окове феудализма и заснива нове буржоаске односе који су, у поређењу са феудалним односима, увек и сигурно један прогресиван корак у развоју човечанства; за социјалистичке револуције то је воља радничке класе која раскида разне форме капиталистичке експлоатације и заснива нове социјалистичке односе који претстављају даљи прогресивни корак у развоју човечанства). У таквим моментима учешће лаика у вршењу правосуђа постаје један од начина за решење овог

питања. Хитно организовати судство и то судство које ће, аналогно свим осталим државним органима израслим из револуције, бити судство новог друштва и нове државе, могуће је у таквим моментима само уз помоћ многих свесних људи новог друштва, па без обзира што они не би имали потребну стручну спрему. Ново право које револуција у први мах доноси са собом изражено је обично кроз основна правила проистекла из нових друштвених односа, а та правила — мања и по обиму и по садржини од једног потпуно изграђеног и написмено формулисаног правног система — доступна су много ширем кругу људи него што је то случај са једним устављеним и до танчина изграђеним правним системом. За њихово провођење у живот сарадња лаика постаје у таквим моментима и корисна, и нужна и могло би се рећи скоро неизбежна. При томе свака држава, у вези револуционарних промена, одређује и случајеве, начин, облик, обим итд. овог учешћа, и у томе погледу су постојале и постоје знатне разлике.

Појаву учешћа лаика у вршењу правосуђа забележиле су све значајније друштвене револуције последњих векова. Велика француска револуција је дала еклатантан доказ тога не само кроз посебне револуционарне судове него и кроз редовно судство. Социјалистичка Октобарска револуција поново је пружила слику темељитих промена у судству и увела лаике-грађане у вршење правосуђа. Народноослободилачка борба југословенских народа и социјалистичка револуција у Југославији дала је потврду нужности оваквих промена у оквиру судства. Остале државе народне демократије, а у најновије време и револуција у Кини, пружиле су такође доказ о овој појави, појави која се — као и, на пример, одузимање држављанства, национализација, прогресивно опорезивање, аграрна реформа и сл. — може критиковати са становишта „датих“, априорних, догматских, природних, вечитих (или било како их назвали) правних принципа (уколико се они са становишта праве и истинске науке уопште могу таквим назвати), али појава која претставља једну друштвену нужност, један облик борбе напредних снага за прогрес човечанства и ослобођење човека од свих стега које га вековима окивају, па према томе и појави која са тих разлога има своје пуно оправдање пред историјом. А то значи и пред науком, јер наука не може да не води рачуна о реалности, о животу, о прогресу, јер ће наука остати наука само ако и сама буде реална, животно, прогресивна.

Учешће лаика у вршењу правосуђа долази у првом реду као израз једне добре и нужне политике у револуционарним моментима који обележавају прогресивне етапе у развоју појединих држава и народа. Као облик такве правне политике, учешће лаика у вршењу правосуђа није према томе никаква ни „дата“, ни најбоља, ни идеална, а ни вечита форма вршења правосуђа. Да ли ће и у коме обиму и облику, а посебно докле, она бити задржана и коришћена

у даљем животу појединих држава, зависи од многих елемената (степен изграђености друштвених односа проистеклих из револуције; број, стручност и политичка развијеност правничких кадрова; уздигнутост политичке свести народних маса; и др.). У њиховом изучавању треба за сваку поједину државу истраживати данашње облике овог учешћа лаика, па према томе и разлоге достојања ове појаве у многим државама, а у следству тога формулисати и теориске аргументе за или против ове појаве. Нама се пак чини да се у овом развитку може запазити једна основна тенденција: са временским одмицањем од момента револуционарних промена смањује се и обим и значај учешћа лаика у вршењу правосуђа у земљама где је до тога учешћа једанпут дошло. И то сасвим оправдано. Ново друштво изграђује своје нове стручњаке, па према томе и своје нове правнике, који ће као стручњаци преузимати све више вршење судске функције, чинећи на тај начин непотребним даље учешће лаика, или га бар знатно смањујући. У том правцу развој појединих држава показују знатну разлику, али је, као што смо већ напред нагласили, таква тенденција — бар фактички у животу ако не и кроз правне прописе — могли бисмо рећи општа. Нови људи са правничким образовањем у стању су да обезбеде пуну законитост новог друштва, и то у принципу у највећем делу судске надлежности, а то одговара и подели рада која тако суверено и нужно влада у савременом друштву, заједно са задовољењем потреба за стручношћу при обављању било које и свих јавних функција у друштву. Све те промене долазе као израз добре правне политике једне државе, и то оне реалне правне политике која мора да води рачуна о политичким аспектима, а то значи о реалности друштвених односа у савременим државама.

Бор. Т. Благојевић

ИЗРИЦАЊЕ КАЗНЕ ЗА КРИВИЧНА ДЈЕЛА У СТЈЕЦАЈУ

Одмеравање и изрицање једне казне за кривична дјела у стјецају и питања која се у вези с овим проблемом јављају све чешће постају предмет разматрања наше правне праксе и теорије. На први поглед изгледало би да је ствар потпуно јасна, јер је питање утврђивања и изрицања једне казне ријешено прописом чл. 46 Кривичног законика на једноставан начин: једнако код кривичних дјела у идеалном, као и оних у реалном стјецају. Наш Кривични законик усвојио је диобу стјецаја на идеални и реални. Код тога је пошао од појма радње као диференцирајућег елемента, при чему број остварених бића кривичног дјела као посљедица одређене радње игра пресудну улогу. С друге стране, Кривични законик изједначаје појам појединог кривичног дјела; третира потпуно једна-

ко дјела остварена једном радњом и она остварена са више самосталних радњи. Задовољава се чињеницом да код сваког појединог кривичног дјела, било у реалном или идеалном стјецају, буду испуњени сви потребни услови: да дјело садржи сва одређена објективна обиљежја свога бића. Притом се занемарује чињеница да се код идеалног стјецаја сва остварена бића више кривичних дјела имају приписати једном објективном догађају, дакле да приликом остварења појединих бића кривичног дјела у стјецају постоји извјесна већа или мања међузависност елемената како објективне тако и субјективне стране — чега код реалног стјецаја по правилу нема.

Све су то разлози који говоре у прилог и другачијег третирања кривичних дјела у идеалном од оних у реалном стјецају, па дакле и мишљења да би требало провести одговарајуће измјене у нашем Кривичном закону. Ово потоње тим више што садашња рјешења не задовољавају увијек потребама борбе против криминалитета. Учиниоци кривичних дјела извршених у реалном стјецају стављени су донекле у повољнији положај. С друге стране, обзиром на начин утврђивања и изрицања казне код идеалног стјецаја суд је принуђен да претходно утврђује казну за свако дјело у идеалном стјецају и изриче једну казну која је увијек повишена, а нема могућности да у изузетним случајевима изрекне јадну казну која би се састојала у најтежој од утврђених казни (као по чл. 66, ст. 3, бив. Кривичног законика, општи део, од 1947).

Остављајући по страни питање реформе појединих одредаба Кривичног законика, за нас је од интереса да размотримо нека питања која се односе на изрицање казне за кривична дјела у стјецају *de lege lata*. У вези с тиме треба да видимо каква су овлашћења другостепеног суда код дјеломичног укидања или преиначавања пресуде код кривичних дјела у стјецају. Предмет нашег интереса јесте тражење одговора на питања да ли је другостепени суд овлаштен да приликом дјеломичног укидања пресуде, осим укидања изречене казне за сва кривична дјела у стјецају укине и све појединачно утврђене казне. Другим ријечима да ли укидање изречене (јединствене) казне повлачи за собом обавезно укидање појединачних казни за сва кривична дјела у стјецају па и за она у погледу којих пресуда није била побијана жалбом.

Уско везано с претходним поставља се питање да ли је суд другог степена, у случају кад дјеломично укида пресуду, овлаштен да за непобијани дио пресуде, односно за кривична дјела у погледу којих је наступила материјална правоснажност може изрећи нову јединствену казну и наредити њено извршење прије него што је пресуда постала формално правоснажна.

О рјешењу ових питања овиси рјешење и осталих која се у вези с овим јављају (напр. што бива кад другостепени суд преиначи квалификацију и нађе да у кривичном дјелу не постоји идеални стјецај већ једно кривично дјело; или, да ли жалба јавног тужи-

оца због повреде кривичног законика истовремено претставља и жалбу због одлуке о казни и слично). Да бисмо лакше дошли до одговара на постављена питања потребно је да претходно размотримо слиједеће: појам стјецаја кривичног дјела у нашем Кривичном законик; питање материјалне правоснажности пресуде, те о овлашћењима другостепеног суда.

1. Појам стјецаја кривичног дјела у нашем Кривичном законик

Наш Кривични законик у члану 46, ст. 1, разликује двије врсте стјецаја кривичног дјела: идеални и реални. Према дефиницији садржаној у споменутом члану идеални стјецај кривичног дјела постоји „ако је учинилац једном радњом учинио више кривичних дјела.“ Реални стјецај постоји онда „ако је учинилац са више радњи учинио више кривичних дјела о којима није донесена пресуда“. Истим прописом регулирано је изрицање казни за кривична дјела у стјецају на јединствен начин. Без обзира да ли се ради о кривичним дјелима извршених у реалном или идеалном стјецају, изрицање казне врши се на начин што ће „суд претходно утврдити казне за свако кривично дјело, па ће у погледу изрицања (1) главне казне поступити...“ на један од начина предвиђених у чл. 46, ст. 1 односно 3, т. 1—4, Кривичног законика. У погледу изрицања споредних казни поступити ће се на начин предвиђен у чл. 46, ст. 2 односно 3, Кривичног законика.

(1) Као критериј по коме се врши разликовање идеалног односно реалног стјецаја Кривични законик узима радњу окривљеног. Кад је до извршења више кривичних дјела дошло једном радњом, тј. кад је једна радња имала за посљедицу више кривичних дјела постоји идеални, а ако је са више одвојених радња извршено више самосталних кривичних дјела ради се у реалном стјецају (чл. 46, ст. 1, Кривичног законика).

Иако оперира појмом радње Кривични законик није дао дефиницију тога појма, није одредио његов садржај.

Појам радње треба узети у ужем смислу. Радња окривљеног треба да је правно релевантна и да претставља један од објективних елемената потребних за остварење бића кривичног дјела, у који појам улази и проузроковање забране посљедице. Сама радња (пропуштање) за себе, без остварења одређене законом забрањене посљедице по правилу не претставља кривично дјело осим у оном случају кад је предвиђена кажњивост за покушај. С друге стране, за остварење бића кривичног дјела треба да постоји и субјективни елемент: кривична одговорност његовог извршиоца. Према томе у појму радње (пропуштања односно нечињења) укључено

(1) Умјесто термина „изречене казне“ држимо да би боље одговарао назив јединствене казне који је већ у теорији стекао одређено мјесто. Тиме би се на адекватнији начин изразила разлика између јединствене „изречене“ и појединачно утврђених казни и постигао склад са стварним стањем. Појединачно утврђене казне већ тиме што улазе у диспозитив пресуде (по чл. 335, ст. 5, Закона о кривичном поступку) постају стварно „изречене“.

је како остварење одређене посљедице у вањском свијету, тако и чињеница да се ова радња и њене посљедице имају приписати свијесној дјелатности, вољи одређене особе. Тек уколико је таквом радњом, дакле комплексним дјеловањем остварена нека одређена посљедица, може се говорити о дјелу које је под одређеним условима за кривично право релевантно.

Према томе потребно је да радња претставља вољни акт, услед чега је неопходно постојање узрочне везе између акта воље и посљедице као промјене у вањском свијету (2). Тиме улазимо са појмом радње у подручју виности субјекта, која се претпоставља, ако се ради о радњи која је правно релевантна у кривичном праву. Без тога, без постојања свијести о значају преузете радње или пропуштања, дакле вољног акта, тешко се може утврдити постојање умишљаја или нехата код одређеног кривичног дјела које је резултат, посљедица једне или више радња. Овдје имамо у виду само оне радње које су правно релевантне за остварење бића одређеног кривичног дјела.

За појам стјецаја потребно је даље да се ради о више кривичних дјела, која су резултат умишљаја, кажњивог нехата (у смислу чл. 7, ст. 4, Кривичног законика) или кажњивог покушаја (чл. 16, ст. 1, Кривичног законика). Нема стјецаја између кривичног дјела и прекршаја, као што га нема ни између умишљеног кривичног дјела, кажњивог нехата и покушаја с једне и некажњивих нехата и покушаја с друге стране. Да би се радило о стјецају претпоставка је да се увјек ради о кривичним дјелима.

Ранија дефиниција стјецаја садржана у чл. 66 бив. Кривичног законика (општи део) од 1947 узимала је за критериј појам дјела. Тако се о идеалном стјецају радило у случају кад се „у дјелу стичу обиљежја више кривичних дјела“. Реални стјецај постојао је „ако учинилац изврши више кривичних дјела по којима није донесена пресуда“. Бивши југословенски Кривични законик од 1929 полазио је такође од појма дјела као основног критерија по коме врши разликовање појединих врсти стјецаја. Тако је идеални стјецај био дефиниран: „ако се једним дјелом повриједи више законских прописа или више пута један исти законски пропис“ (§ 61, ст. 1, бив. Кривичног законика).

Ни једна од ових дефиниција не може нас потпуно задовољити. Појам „дјела“ је ужа, више ограничена категорија него што је радња. Потоња означаје дјеловање или пропуштање, дужу ак-

(2) Prof. Dr. Stanko Frank: *Teorija kaznenog prava*, Zagreb, 1955, str. 98, 99, 106. Супротно томе Т. Живановић (Основи кривичног права I., Београд, 1935, стр. 136) сматра да субјективни елементи не смију бити унесени у појам кривичног дјела, те због тога ни хотимичност није елемент радње схваћене у кривичноправном смислу. Срзентић-Стајић (Кривично право ФНРЈ, Београд, 1954, стр. 168) изражавају мисао да је такође погрешно кад се у појам радње као чисто објективног елемента уноси виност, те да је важно само да се хтио одређени тјелесни покрет. Међутим, ипак признају да је мишљење Т. Живановића усамљено и неправилно јер се појам кривичног дјела и радње не може лишити субјективних елемената (стр. 169) те да становите да радња мора бити вољна доминира у кривичноправној литератури (Liszt-Schmidt, R. Frank, R. Garraud, H. Donnedieu de Vabres).

тивност, рад извршиоца кривичног дјела у динамичном или кинетичном смислу. Појам дјела означаје успех, резултат, посљедицу једне радње. Према томе из једне радње, активности може произићи већи број дјела, од којих нека могу бити кривична, а друга могу бити ирелевантна за кривично право. Овако схваћен појам дјела није прикладан да служи као критериј за диференцирање појединих видова стјецаја. Једно дјело схваћено као јединствена појава не може се даље рашчлањивати. Оно је као посљедица радње обојено одређеним квалитетом релевантним или ирелевантним за кривично право. Законодавства која узимају појам дјела као критериј за диференцирање, узимају тај појам у смислу радњи, дјелања, а не у смислу реализирања посљедице. Према томе употреба појма радње као диференцирајућег критерија је потпунија, реалнија и зато правилнија.

У нашем позитивном кривичном праву појам радње треба узети у изложеном значењу, већ из разлога, што се појам кривичног дјела у нашем Кривичном закону заснива на материјалној концепцији (3). За постојање кривичног дјела у стјецају потребно је да је једном радњом остварено више одређених бића кривичног дјела која се по узрочном везу имају приписати тој радњи окривљеног. Није довољно да је одређено дјело инкриминисано, тј. обухваћено кривичним законом. Потребно је да је оно и друштвено опасно. Критериј по коме се врши разграничење између кривичних и осталих дјела налази се дакле у карактеру самог дјела. То нарочито долази до изражаја у пропису чл. 4, ст. 2, Кривичног законика по коме се бацајује искључиво формални момент. Све кад би неко дјело садржавало одређена обиљежја неког кривичног дјела одређеног у закону, такво дјело неће се сматрати кривичним ако није друштвено опасно, ни у случају ако је та опасност, све кад би и постојала, била незнатна због малог значаја и због незнатности или отсуности штетних посљедица. Према томе за постојање стјецаја није дакле довољно да су остварена само законска (формална) обиљежја бића више кривичних дјела. Треба да постоје бар два кривична дјела у стјецају која се обзиром на пропис чл. 4, ст. 2, Кривичног законика сматрају друштвено опасним.

Напротив бивши југословенски Кривични законик из 1929 базирао се на формалној концепцији кривичног дјела. Зато се за постојање идеалног стјецаја по том закону тражило да је наступила виšekратна „повреда законских прописа“. Број кривичних дјела у стјецају просуђивао се према броју повреда једног или више прописа (норми). Јасно је да на овакав начин изражена концепција кривичног дјела лишава то дјело његов друштвене физиономије. Као услов инкриминације не претпоставља се постојање

(3) О појму кривичног дјела у нашем Кривичном законик у види ближе Н. Срзентић-Др. Стајић: Крив. право ФНРЈ, општи део, Београд, 1954, стр. 113, 159, те Др. Stanko Frank: Teorija kaznenog prava, Zagreb, 1955, стр. 107 — 110, 231, 232.

друштвене опасности, већ се тај услов поклапа са кодификационим актом — прописом. Такво у суштини формалистичко схватање бића кривичног дјела неприхватљиво је за наше социјалистичко право, и логично оно у нашем није усвојено.

(2) У погледу изрицања казни за кривична дјела у стјецају наш Кривични законик полази од принципа да се за свако кривично дјело (4) у стјецају мора претходно утврдити казна по начелу: колико кривичних дјела, толико појединачно утврђених казни. Изрицање јединствене казне за сва кривична дјела у стјецају је посљедица, резултат претходно утврђених казни.

Приликом утврђивања казне за свако поједино кривично дјело у стјецају, казна се мора одмјерити и утврдити примјеном прописа чл. 38 Кривичног законика. То значи, да ће се претходно, прије изрицања јединствене казне, оцјенити и утврдити постојање друштвене опасности сваког појединог кривичног дјела у стјецају и његовог учиниоца понаособ те ступањ кривичне одговорности, побуде из којих је дјело учињено итд. На основу тако утврђених појединачних казни суд ће изрећи јединствену казну. Код доношења и проглашења пресуде јединствена казна и временски и просторно (у пресуди као формалном акту) стоји иза претходно појединачно утврђених казни. Из овог излази да јединствена „изречена“ казна нема самосталне егзистенције, она је, што се тога тиче, увијек резултанта појединачно утврђених казни. Али то не треба схватити тако као да би изрицање једне јединствене казне у смислу чл. 46 било просто свођење већ раније изречених казни, а нити је то математичка операција (5). То је у суштини изрицање једне нове казне. Тако изречена казна треба да буде логичан закључак процеса утврђивања појединих казни (6). Свакако да укупно изречена казна у смислу чл. 46, ст. 2, т. 2, треба да буде у некој сразмјери са казнама утврђеним за поједина дјела (7). Према томе суд није овлаштен, кад нађе да стјецај кривичних дјела не указује на повећану друштвену опасност учиниоца да може за сва кривична дјела у стјецају изречи само казну коју је утврдио за најтеже кривично дјело (како је раније било по чл. 66, ст. 3, бив. Кривичног законика — Општи део од 1947). Он мора увијек (према чл. 46) изрећи (јединствену) казну која се са-

(4) Наш Кривични законик стоји на становишту да је идеални стјецај заправо стјецај кривичних дјела (Срзентић-Стајић: цит. дјело, стр. 233. На истом становишту био је и ОКЗ. Види Објашњења, Београд, 1951, стр. 134, 135). Постоји дакле толико кривичних дјела колико је остварено друштвено опасних дјела, узимајући за основ посљедицу радње, дјелатности. — Старија правна теорија сматрала је да постоји толико кривичних дјела колико је пута нека норма прекршена (Binding). Новија теорија на челу са Листом сматра да код идеалног стјецаја постоји само једно кривично дјело, јер је извршен један чин, једна радња (види: Dr. M. Dolenc: Tumač Krivičnog zakonika, Zagreb, 1930, str. 114. Слично и Dr. M. Чубински: Научни и практични коментар Кривичног законика, Београд, 1934, стр. 182).

(5) Бранко Петрић: Ко доноси пресуду на основу чл. 376, ст. 4, ЗКП кад постоји више правоснажних пресуда против једног лица, а није примјењен чл. 46 КЗ, Правни живот, 1955, бр. 3, стр. 16.

(6) Пресуда Врх. суда НР Хрватске од 25. XI. 1952 Кж. 1680/52, објављена у Нашој законитости, 1953, бр. 1, стр. 38.

(7) Одлука Врх. суда НР БиХ Кж. 854/53, објављена у Правном животу, 1954, бр. 1.

стоји у повишењу најтеже од утврђених казни (било на који од начина поменутих у чл. 46, ст. 1—3, Кривичног законика).

(3) У нашем Кривичном законiku (чл. 46) нема разлике у погледу начина утврђивања појединачне казне код кривичних дјела у идеалном и реалном стјецају. Начин и редосљед утврђивања појединачних и изрицања јединствене казне потпуно је једнак: за свако дјело у стјецају има се претходно посебно утврдити појединачна казна.

Код формулације тога прописа пошло се од претпоставке да је друштвена опасност учиниоца кривичног дјела код реалног и идеалног стјецаја подједнака. Међутим, не бисмо могли са сигурношћу утврдити да животно искуство потврђује тачност ове претпоставке. Гледајући из аспекта друштвене опасности учиниоца кривичног дјела, изгледа да је ипак за друштво опаснији онај учинилац кривичног дјела који је остварио више кривичних дјела са више самосталних дјелатности које су временски одвојене. Не ради се овдје о тежини кривичних дјела. Постоји могућност да нека кривична дјела извршена у идеалном стјецају буду знатно тежа и друштвено опаснија од оних извршених у реалном стјецају. Ради се о проматрању окривљеног са социолошког гледишта. Његова криминална воља и дјелатност су интензивније ако су се афирмирале кроз дужи временски период него што је случај код учиниоца више кривичних дјела који је сва дјела проузрочио једним тренутним дјеловањем, једном радњом.

Услијед тога нека законодавства садрже одредбе по којима се учинилац кривичног дјела у идеалном стјецају осуђује само за најтежа кривична дјела по принципу апсорпције (8). Основ томе налази се у мишљењу да је учинилац кривичних дјела у идеалном стјецају опаснији. Међутим, на тај начин губи се разлика између идеалног и разних облика привидног стјецаја јер се на оба примјењују иста начела о кажњавању. То се образлаже тиме, јер да идеални, формални стјецај и није ништа друго до резултат правне конструкције којом се пракса помаже у оним случајевима кад остварење бића кривичног дјела једном радњом није инкриминисано као посебно кривично дјело (напр. силовање и родооскрнављење).

Напротив, на учиниоце кривичних дјела извршених у реалном стјецају, који се са друштвеног гледишта сматрају опаснијим, код изрицања јединствене казне примењују се оштрији системи. Тако се јединствена казна утврђује по систему кумулације казне прописивањем највишег плафона (италијански Кривични законик из 1930) или се, задржавајући систем асперације омогућује размјерио повишење највише мјере те врсте казне (до 50%) односно замјена блаже врсти казне тежом (швицарски Кривични законик).

Одатле схватање о потреби двојаког система у одмеравању казне: другачије за кривична дјела у идеалном стјецају (по принципу

(8) Такав систем имао је бив. југословенски Кривични законик у § 61, ст. 1.

апсорпције или ограничене асперације), а другачијег за кривична дјела у реалном стјецају (по систему поопштрене асперације или дјеломичне кумулације до одређеног длафона).

Наш Кривични законик у члану 46 усвојио је јединствен принцип асперације у границама казне прописане за најтеже кривично дјело у стјецају, без обзира да ли се ради о реалном или идеалном стјецају. Разлог томе је тај што се полази од становишта да се ради о стјецају кривичних дјела а не о стјецају кривичних закона и да услијед тога не треба правити разлике у одмјеравању казне.

II. О материјалној правоснажности пресуде

Под појмом правоснажности судских одлука разумије се непостојање процесне могућности да се донесена одлука измијени. Појам правоснажности одређен је у чл. 123, ст. 2, Закона о кривичном поступку — „пресуда постаје правомоћна кад се више не може побијати жалбом или кад жалба није допуштена“.

Појам правоснажности пресуде, одређен на овакав начин, има у виду редовне случајеве. Он се заснива на претпоставци да по правилу постоје могућности побијања пресуде редовним правним лијеком, жалбом (9). Кад то редовно правно средство не постоји (стога што није допуштено) или се из којих разлога не може употребити против одређене пресуде (напр. пропуштање рокова, одрицање, и сл.), наступа момент кад та одлука постаје правоснажна, задобива одређен квалитет да се више не може мијењати.

У теорији разликују се двије врсте правоснажности: формална (процесуална) и материјална. У нашем Закону о кривичном поступку дата је опћа дефиниција правоснажности, док појам материјалне правоснажности није ближе одређен. Пошто он има такођер извјесног значења у кривичносудском поступку, потребно га је ближе размотрити.

(1) Код формалне правоснажности има се првенствено у виду формални, процесуални момент. Непостојање процесне могућности да се одлука побија редовним правним лијековима битно је за наступ формалне правоснажности. Притом се не гледа како је одређена ствар материјалноправно расправљена и ријешена, односно да ли је уопће ријешена (напр. пресуда којом се оштећени упућује на грађанску парницу са својим имовинскоправним захтјевом).

Кад је ријеч о материјалној правоснажности има се првенствено у виду садржај одлуке, предмет на који се формални судски акт односи. Код разматрања материјалне правоснажности ради се дакле о тражењу одговора на питање да ли је неки предмет, однос или спор правилно и у потпуности ријешен. Према томе под ма-

(9) Наше процесно право не познаје других редовних правних лијекова. У најновије вријеме уведен институт ревизије (код привредних спорова и у оставинском поступку) није још уведен у Закон о кривичном поступку.

теријалном правоснажности разумије се особина пресуде да ствара право за пресуђену кривичну ствар (10). Странке чији су материјалноправни односи расправљени правоснажном пресудом не могу више тражити да се о истој ствари води нови поступак.

Тако се у одговору на питање што је материјална правоснажност приближавамо начелу тражења материјалне истине у судском процесу као средство којим се тај циљ, поклапање формалног судског акта и његовог садржаја о једној правној ствари острањује.

Интерес заједнице не допушта да се код истраживања материјалне истине иде у бесконачност, до исцрпљења свих могућности. Те могућности ограничене су на одређена формална, процесна правна средства чија је употреба везана за одређене рокове и услове, након чега престаје даљња могућност истраживања материјалне истине. У томе моменту, кад престане могућност за употребу тих средстава поклапат ће се формална и материјална правоснажност. Након наступа формалне правоснажности у циљу измјене материјалног садржаја одлуке морају се употребити посебна, изванредна правна средства која су предвиђена за изванредне случајеве. Таква средства се називају ванредним правним лијековима или посебним институтима (напр. захтјев за заштиту законитости, изванредно ублажавање казне, и сл.).

Услов за добојност неке одлуке редовним правним средством јест да није наступила формална правоснажност. Напад на садржајни, материјалноправни дио изреке, и онда кад се остварује помоћу изванредног правног средства, претставља истовремено и захтјев за измјену формалног акта у коме је садржана конкретна судска одлука о одређеној правној ствари.

Пошто се под формалном правоснажношћу разумије немогућност побијања судске одлуке редовним процесним средством излази да је формална правоснажност у извјесном смислу ужи појам. Међутим она проширује своје дејство, јер не обухвата само формални акт, већ дјелује и на његов садржај. Наступ формалне правоснажности омогућује побијање изреке о самој ствари редовним правним средствима, услјед чега се у циљу измјене садржаја пресуде морају употребити само ванредна средства. Појам материјалне правоснажности односи се на садржајну страну судске одлуке.

Кад је једном пресудом ријешено више кривичноправних ствари или више захтјева, односно кад је рјешавању једне одређене правне ствари истом изреком обухваћено више одлука (напр. о кривичној одговорности, о казни, о имовинскоправном захтјеву, и сл.), тада се свака од ових одлука (схваћено у материјалноправном смислу), може побијати сама за себе, дакле дјеломично не дирајући у садржај читаве изреке, под увјетом из чл. 362, ст. 3, Закона о кривичном поступку. То значи да преостали дио судске изреке може

(10) Др. Божидар Марковић: Уџбеник судског кривичног поступка, Београд, 1930, стр. 606.

остати непобијан, неоспорен. У томе случају тај дио изреке створио је одређено право међу странкама, учесницима кривичноправног спора, које се више редовним процесним средствима не може мијењати. Тако се може десити да одређени дио изреке постане материјално правоснажан прије него што је наступила формална правоснажност односне судске пресуде и њене изреке као цјелине. Овакво схваћена материјална правоснажност важи само условно: тј. да се разлози због којих се побија пресуда као формални акт и њена изрека у цјелини не заснивају на повреди битних одредаба кривичног поступка, који се протежу и на одређену одлуку и чине је ништавом (чл. 342 Закона о кривичном поступку). У таквом случају ништавост пресуде, тј. њене изреке као цјелине, има за посљедицу ништавост и овог дијела одлуке који би иначе постао материјалноправоснажан (јер није посебно обухваћен жалбом).

(2) Према пропису чл. 123, ст. 2, Закона о кривичном поступку предвиђене су двије групе случајева кад наступа правоснажност: (а) кад се пресуда не може побијати жалбом, и (б) кад жалба није уопће допуштена. У првом случају ради се о пресудама које се иначе могу побијати жалбом, кад постоји дакле правна могућност улагања редовног правног лијека али је из неких, у закону предвиђених разлога, престала стварна могућност да се жалба уложи и размотри (напр. кад лица овлаштена на подношење жалбе пропусте рок а нису тражила поврат у пређашње стање по чл. 337 Закона о кривичном поступку; кад су се овлаштена лица одрекла права на употребу жалбе или су од жалбе одустале по чл. 339 Закона о кривичном поступку). У другу групу спадају случајеви кад је улагање жалбе по закону искључено (кад су испрпљене све могућности за улагање жалбе или је она одбијена односно одбачена, или кад се ради о пресуди врховног суда).

Да би се у изузетним случајевима омогућило накнадно испитивање садржаја формално правоснажне пресуде, како би се стање створено том одлуком сугласило с начелом тражења материјалне истине, — у случајевима кад донесена и формално правоснажна одлука не би одговарала стварном стању, конкретном догађају или правној ситуацији коју рјешава, — наш Закон о кривичном поступку предвиђа низ изванредних средстава. То су: понављање кривичног поступка (чл. 375, 377 и 385); изванредно ублажавање казне (чл. 386—389) те захтјев за заштиту законитости (чл. 390—398). Ова изванредна средства могу се користити само у ванредним случајевима у циљу да се уклоне штетне посљедице формално правоснажних пресуда.

Иако су формална и материјална правоснажност различити појмови, међу њима има додирних тачака. У одређеној фази поступка нестаје свака разлика међу њима. То је случај кад је наступила формална правоснажност пресуде, кад нема више процесних могућности да се редовним правним средствима побија формални акт, пресуда у цјелини или који дио њене изреке у одре-

ђеној кривичноправној ствари. Моментом наступа правоснажности пресуде наступила је и материјална правоснажност, будући да не постоји могућност да се без побијања пресуде као формалног акта побија одређен дио или изрека у цјелини, или у коме другом поступку поновно одлучује у истој ствари. Према томе излази да у кривичном поступку не постоји формална правоснажност без истовремене материјалне правоснажности која се увијек претпоставља. Услијед тога формално правоснажна пресуда, будући је истовремено и материјално правоснажна, ствара право међу странкама у погледу одређене кривичноправне ствари. Обратно је могуће, тј. да један дио изреке буде у материјалном смислу правоснажан прије него што је наступила формална правоснажност.

Нас овдје занима управо овај случај: наступ материјалне правоснажности прије него што је пресуда постала формално правоснажна, јер он једино има извјесно значење у кривичном поступку. У вези с тим поставља се конкретно питање: да ли прописи нашег Закона о кривичном поступку омогућују постојање такве материјалне правоснажности појединих дијелова изреке прије него што је конкретна пресуда у цјелини постала формално правоснажна и какве се последице надовезују на овакву (материјално правоснажну) пресуду.

(3) Наш Закон о кривичном поступку на више мјеста говори о правоснажности пресуде. Из начина како је регулиран поступак другостепених судова долазимо до закључка да закон на овом мјесту по правилу узима пресуду као цјелину. То произлази из прописа чл. 337, 340, 341, 344, 353, 355 и сл., гдје се константно употребљавају изрази „побијање пресуде“. Међутим, на неколико мјеста споменути закон говори и о побијању појединих дијелова изреке пресуде. Тако се напр. говори о побијању пресуде због изреке о казни (чл. 343, т. 5; чл. 345, ст. 1); одлуке о мјерама сигурности (чл. 345, ст. 2); одлуке о трошковима кривичног поступка, имовинско-правним захтјевима, о објављивању пресуде (чл. 345, ст. 3). Из тога би се дало закључити да се у овим случајевима пресуда узима искључиво са њене материјалноправне, дакле садржајне стране.

Из чињенице што по нашем закону пресуда може бити дјелимично укинута (чл. 362, ст. 3, и чл. 367, ст. 1), произлази могућност да се може и дјелимично потврдити. По нашем закону признаје се могућност самосталне егзистенције појединих дијелова изреке пресуде. То значи да је могућа материјална правоснажност онога дијела изреке који није био побијен односно укинут.

Укидање пресуде у цјелини претставља заправо изузетак предвиђен у точно одређеним и ограниченим случајевима (чл. 342 у вези чл. 362, ст. 1, реченица прва). Суд мора по службеној дужности укинути пресуду у цјелини само кад нађе да постоје битне повреде одредаба кривичног поступка које су спречиљиве законито и правилно доношење пресуде. Укидање пресуде због постојања битних повреда поступка односи се на сва кривична дјела обухваћена

дотичном пресудом. На ове повреде другостепени суд пази по службеној дужности (чл. 353, ст. 1, т. 1).

У свим осталим случајевима, кад се ради о небитним повредама кривичног поступка (осим оних споменутих у чл. 342) или повреди кривичног закона (чл. 343); или што је чињенично стање непотпуно или погрешно утврђено (чл. 344); или што је казна неправилно одмјерена и сл. (чл. 345 у вези чл. 364), предмет побијања је само одређени дио изреке. Овдје је увијек могуће у погледу дијела који се побија жалбом донијети дјеломичну пресуду односно

Одредба чл. 353, ст. 1, према којој другостепени суд мора по службеној дужности пазити да не постоји повреда кривичног закона на штету окривљеног из чл. 343, претставља посебан изузетак статуиран *in favorem rei*.

Из овога се може закључити да је по нашем Закону о кривичном поступку могућа материјална правоснажност појединог дијела изреке (11) која у одређеним случајевима наступа прије формалне правоснажности пресуде. То ће бити у случају кад је дошло до дјеломичног укидања односно, дјеломичног преиначења пресуде. Онај дио пресуде тј. изреке који није био побијан жалбом постао је материјално правоснажан онога тренутка кад је престала стварна могућност да се побија жалбом (код пропуштања рока за улагање жалбе или одрицања или повлачења). Овдје треба да буду остварене и одређене претпоставке: да у поступку нема битних повреда кривичног поступка из чл. 353, ст. 1, т. 1, и чл. 342; да није повријеђен кривични закон на штету окривљеног (чл. 353, ст. 1, т. 2); те коначно да се не ради о случају из чл. 357, (тј. да разлози због којих је другостепени суд донио одређену одлуку у корист окривљеног нису од користи за којег другог суоптуженог који се није жалио или не у том правцу).

О неукинутом дијелу пресуде не може се више расправљати те се има сматрати да се ради о пресуђеној ствари. Првостепени суд поводом дјеломичног укидања првобитне пресуде, приликом поновног расправљања, узети ће за основ расправљања онај дио оптужбе који се односи само на укинути дио пресуде (чл. 367, ст. 1). Кривична дјела у погледу којих је наступила материјална правоснажност у изложеном смислу, а о којима се више не може расправљати, не могу бити предметом поновне оцјене суда. Тај неукинути дио пресуде не може се више ни у ком правцу мијењати. То излази и из начела контрадикторности које је досљедно прведено у нашем Закону о кривичном поступку, а по коме предметом пресуде може бити само оно што је било предметом расправљања и оцјене на главној расправи (чл. 326, ст. 1). Може се односити само на оно кривично дјело које је предметом оптужбе (чл. 325, ст. 1), које није већ једном одлуком суда конзумирано. Досљедно томе, тај дио пресуде не може се нападати жалбом ни ка-

(11) Тако и Панта Марина: Дјеломично укидање првостепене пресуде, *Травни живот*, 1955, бр. 5—6, стр. 6.

сније приликом побијања нове пресуде у дијелу у којем је ранија пресуда била дјеломично укинута.

(4) Постојање формалне правоснажности искључује могућност побијања конкретне одлуке редовним правним лијековима и у случају ако би био повријеђен материјални закон. У пракси су могући и случајеви кад могу задобити формалноправну снагу и извршивост и такве одлуке које су донесене противно прописима формалног или материјалног права. То ће бити кад се ниједно лице, овлаштено на побијање одлуке, није користило правом жалбе. У томе случају другостепени суд није уопће могао доћи у могућност да одлучује по службеној дужности. Оваква одлука остаје правоснажном све дотле док се ванредним правним средствима не стави изван снаге. Подузета иницијатива за употребу изванредних правних средстава по правилу нема утјецаја на правоснажну пресуду све дотле док ова не буде укинута. Тако је напр. изричито прописано да улагање захтјева за изванредно ублажење казне не задржава извршење казне (чл. 387, ст. 2). Ово начело важи и у погледу захтјева за заштиту законитости. Међутим, код захтјева за понављање кривичног поступка могућ је изузетак, јер суд може прије него што одлучи о допустивости понављања поступка, вратити предмет у стадиј истраге (чл. 383, ст. 3.) или одредити да се извршење пресуде прекине или обустави (чл. 383, ст. 4 и 5).

Осим наведених случајева, наш законик познаје још један случај кад долази до укидања последица формалне правоснажности пресуде не дирајући у њен садржајни дио, изреку. То бива у случају примјене чл. 47, ст. 1, Кривичног законика, тј. кад се суди раније осуђеном лицу због кривичног дјела које је извршено прије изрицања раније пресуде, или због кривичног дјела које је извршено прије него што је казна издржана. У таквом случају изрећи ће се једна (јединствена) казна примјеном чл. 46 Кривичног законика узимајући пријашњу казну као већ утврђену за односно кривично дјело (12). У таквом случају престати ће учинак формалне правоснажности првобитне пресуде у односу на ранију јединствену казну. Садржај раније пресуде, осим јединствене изречене казне, тј. дио изреке који је постао материјалноправснажан остаје недирнут. Остају дакле на снази сви остали дијелови изреке пресуде који се односе на утврђење кривичне одговорности, појединачно утврђене казне и сл. То исто важи и кад се ради о преиначењу пресуде без понављања кривичног поступка (13) и код

(12) Dr. Dragutin Pavić: Neke pojave u radu sudova u vezi odmjeravanja kazni, Naša zakonitost, 1953, стр. 151 и 152, гдје заступа мишљење да се у чл. 47, ст. 1, Кривичног законика имају у виду утврђене казне, на основу којих се има изрећи нова јединствена казна по чл. 46 Кривичног законика, а не изречена казна. Исто становиште заступају Др. Богдан Златарић и Др. Војо Краус, види биљешку у Нашој законитости, 1953, стр. 175 и 176, те проф. др. Станко Франк у наведеном дјелу, стр. 253. Противно томе види Срзентић-Стајић: наведено дјело, стр. 439, гдје се оперира појмом „досуђене“ казне у смислу изречене казне, те „одређене“ казне у смислу утврђене казне.

(13) Види одлуку Врх. суда НР. Б. и Х. Кж. 422/52 од 22. IV. 1952, објављену у Правном животу, 1953, бр. 4.

понављања поступка (чл. 376 односно чл. 384, ст. 3, Закона о кривичном поступку). Након доношења нове пресуде којом је изречена нова јединствена казна у смислу чл. 47, ст. 1, Кривичног законика ова нова пресуда не може се побијати у погледу оног дијела који је раније постао материјално правоснажан. Може се побијати само изрека о одлуци о кривичној одговорности, казни и осталом у погледу нових кривичних дјела, те само одлука о јединственој казни изреченој по чл. 46 односно 47 Кривичног законика.

У овом изузетном случају материјална правоснажност надживљује формалну. У случају примјене чл. 47, ст. 1, Кривичног законика не може се дакле по службеној дужности мијењати дио изреке раније пресуде који је постао материјално правоснажан ни у случају кад би се накнадно установило да су већ раније, у погледу овог материјално правоснажног дилеја, биле испуњене претпоставке из чл. 353 Закона о кривичном поступку. Овај закључак произлази из изричите одредбе чл. 47, ст. 1, Кривичног законика по којој се пријашње казне узимају као већ утврђене за односна дјела. Према томе не може суд узимати у поновно расправљање и оцјену материјално правоснажни дио раније одлуке.

III. О овлаштењима другостепеног суда

Видјели смо да према прописима нашег Кривичног законика не постоји разлика у утврђивању и одмјеравању појединачних и изрицању јединствене казне за кривична дјела извршена у идеалном односно реалном стјецају. Међутим, прописи Закона о кривичном поступку нарочито онај из чл. 362, ст. 3, упућују на могућност и другачијег рјешења овога питања. Питање материјалне правоснажности пресуде како је напријед изложено доприноси да се боље уоче разлике које у неким случајевима долазе до изражаја.

(1) Размотримо ово питање са гледишта идеалног стјецаја. Кад је према дефиницији нашег Кривичног законика једном радњом извршено више кривичних дјела, односно кад се у једној јединственој делатности, радњи окривљеног стичу обиљежја више кривичних дјела (идеални, формални стјецај), ради се о мисаоном комплексу примијењеном на један јединствени вањски догађај. Остварена бића кривичног дјела у стјецају су резултат правне конструкције. Немајући понекад једно адекватно мјерило, норму, за одређено конкретно друштвено опасно дјеловање, закон прибјегава конструкцији с помоћу које треба да обухвати све видове вањске манифестације једне протуправне дјелатности као цјелине, једног вањског догађаја (14). Она су дакле уско и недјељиво везана за један вањски догађај. Услијед тога та дјела, свако за себе, немају самосталне егзистенције. Измјена правне квалификације дјела, што је код идеалног стјецаја посљедица другачије правне оцјене једног догађаја, може довести до закључка да се ради о једноставном а не кривичном дјелу извршеном у стјецају.

(14) Тако и dr. S. Frank: *navedeno djelo*, str. 250.

Овдје лежи разлог зашто код кривичних дјела извршених у идеалном стјецају не може бити ријечи о дјеломичној и материјалној правоснажности. Побијањем одлуке у погледу кривичне одговорности или о казни и осталим посљедицама извршеног кривичног дјела, напада се увијек пресуда у цјелини. Она се увијек односи на једну нераздвојну кривичноправну ствар која се ни логички не може раздвајати (чл. 362, ст. 3, Закона о кривичном поступку). Треба наине имати у виду да појединачно утврђене казне за поједина кривична дјела у идеалном стјецају немају, исто као ни та дјела, самосталну егзистенцију. Ту имамо заправо рашчлањивање једног јединственог вањског догађаја једне окривљеникове радње као стварне цјелине на више, у вањском свијету, остварених посљедица која свака за себе садрже сва обиљежја која су законом предвиђена за поједина самостална кривична дјела.

Код реалног стјецаја ствари стоје другачије. Овдје се ради увијек о више кривичних дјела извршених са више радњи (противправних дјеланости или пропуштања). Услијед тога свако кривично дјело има самосталну егзистенцију. Она су међусобно потпуно независна па и једновременно суђење за та дјела у једном поступку није апсолутни постулат као код кривичних дјела у идеалном стјецају. Пошто су код реалног стјецаја сва кривична дјела везана за једну особу, у чему се очитује повишена друштвена опасност учиниоца кривичних дјела, јединствен поступак проводи се првенствено из разлога процесне економије.

Законска установа стјецаја кривичних дјела и начин одмјеравања казне за кривична дјела извршена у реалном стјецају иде заправо у прилог окривљенику који је извршујући више кривичних дјела манифестирао своју асоцијалност. Његов положај постаје повољнији у систему изрицања казне по принципу асперације, ако су та дјела извршена у краћем временском размаку (док казна за сва дјела није над њим извршена), него у случају кад је између извршења појединих кривичних дјела прошао дужи временски размак, а казна за раније кривично дјело је издржана. Услијед тога таква се кривична дјела третирају самостално, па се овдје заправо не ради у стјецају. Међутим, положај потоњег окривљеника (кад нема стјецаја) увијек је тежи у случају кад се ради о поврату (чл. 40 Кривичног законика), него кад се ради о кривичним дјелима у реалном стјецају. Наине, поврат је искључен између појединих кривичних дјела која су предметом јединственог кривичног поступка, јер се за поврат тражи да је казна за раније кривично дјело дјелимично или у цјелини издржана, а није довољно да је изречена пресуда постала правоснажна.

(2) Логична посљедица овога јест да се у случају улагања жалбе против пресуде због кривичних дјела у идеалном стјецају увијек побига изрека пресуде у цјелини а не само у одређеном правцу у погледу појединог кривичног дјела, заправо правне квалификације. Испитујући пресуду поводом жалбе, суд ће се упустити у испитивање пресуде у цјелини без обзира да ли се ради о слу-

чајевима наведеним у чл. 353 Закона о кривичном поступку. Разлог је томе што се том пресудом рјешава кривичноправна ствар у цјелини, друштвено опасно дјело, догађај као једна временска и стварна цјелина која се логички не може раздвојити. О резултату оцјене ових ствари овисит ће основаност правне квалификације, заправо конструкције идеалног стјецаја, па према томе и правилност појединачно утврђених казни за свако кривично дјело која су настала као посљедица једне конкретне друштвено опасне радње, дјеланости окривљеног.

Из овога слиједи да код укидања пресуда због кривичних дјела у идеалном стјецају није могуће дјеломично рјешење. Суд не може због несамосталности појединих остварених бића кривичних дјела у идеалном стјецају дјеломично потврдити, укинути или преиначити пресуду. Кад одлучује у било ком правцу, суд увијек мора одлучити у цјелини, било што ће потврдити, укинути или преиначити пресуду. Дјеломично укидање било о кривичној одговорности или о казни или другим посљедицама кривичног дјела повлачи за собом измјену односно укидање одлуке у цјелини, будући да нема ни законске ни логичне могућности да дође до материјалне правоснажности у погледу ма и једног дијела изреке пресуде. Према томе кад суд код кривичних дјела у идеалном стјецају укине јединствено изречену казну, самим тим укинуо је и све појединачно утврђене казне за сва кривична дјела у томе, идеалном стјецају.

Код кривичних дјела у реалном стјецају свако кривично дјело претставља једну објективно-самосталну јединицу, један комплекс везан за више, у времену и простору, точно одређених и одвојених друштвено опасних догађаја. Таква дјела имају самосталну и стварну егзистенцију. Код реалног стјецаја свака појединачна утврђена казна је самостална. Оне се могу мијењати без обзира на казну утврђену за које друго кривично дјело у реалном стјецају. То даље значи да се обзиром на самосталност кривичних дјела и казне пресуда може побити независно у погледу сваког појединачног кривичног дјела. Кад дође до дјеломичног преиначења, јединствена изречена казна мора бити увијек укинута с разлога што не претставља самосталну одлуку суда. Она је увијек само одређена резултанта (чије су границе утврђене законом) компонената које претстављају појединачно утврђене казне. Суд је у изрицању једне казне везан одредбама чл. 46 Кривичног законика. Изречена једна (јединствена) главна казна лишења слободе не може прећи границе највеће законске мјере изречене врсте казне, а исто тако не смије достићи укупан износ збира појединих утврђених казни (чл. 46, ст. 1, т. 2, Кривичног законика). С друге стране, осим случаја наведеног у чл. 46, ст. 1, т. 1, Кривичног законика, изречена једна казна је увијек повишена казна, било по принципу асперације (чл. 46, ст. 1, т. 2, Кривичног законика), било по принципу кумулације (у случају чл. 46, ст. 1, т. 3 и 4, Кривичног законика).

Из овог излази да је код кривичних дјела у реалном стјецају могућа материјална правоснажност појединих дијелова изреке пресуда у погледу и у односу на свако поједино кривично дјело. Одлука суда другог степена уколико се односи на укидање изречене јединствене казне не односи се на све појединачне утврђене казне (15), као што је то случај код кривичних дјела у идеалном стјецају (јер потоња немају самосталне егзистенције). Услијед тога уколико би се радило о случајевима из чл. 353 Закона о кривичном поступку, који овде апстрахирамо, другостепени суд мора у својој одлуци точно одредити који дио изреке укида и у погледу којих кривичних дјела.

У вези с напријед изложеним о питању материјалне правоснажности, треба посебно подвући да суд другог степена не може испитивати пресуду првостепеног суда (осим у изузетном случају наведеном у чл. 353 Закона о кривичном поступку) у оном дијелу у коме није била побијана. Разлог томе налази се у пропису чл. 353, ст. 1, Закона о кривичном поступку према коме суд испитује пресуду само у оном дијелу у коме се побија жалбом.

(3) У вези изложенога могло би се поставити питање да ли је Закон о кривичном поступку код рјешења питања изрицања једне казне остао досљедно на позицијама чл. 46 Кривичног законика, или је од ових отступио и у коме правцу.

Одговор на ово питање може се установити из појединих института Закона о кривичном поступку. Већ споменута могућност доношења рјешења о дјеломичном укидању пресуде (чл. 362, ст. 3) упућује на то да практички наступа материјална правоснажност онога дијела пресуде који није био укинут. То још више потврђује и пропис чл. 367, ст. 1, реченица друга, гдје је изричито одређено да ће првостепени суд коме је предмет достављен на поновно расправљање за основ расправљања узети само онај дио оптужбе „који се односи на укинута дио пресуде“. Из овога излази да првостепени суд није овлашћен узети у поновно разматрање или оцјену она кривична дјела и за њих утврђене казне у погледу којих пресуда није била дјеломично укинута.

(15) Супротно становиште заузима Др. Драгутин Павић: Нека спорна питања у примјени Законика о кривичном поступку, Правни живот, 1954, бр. 10—11, те држи да би другостепени суд требало да укине и утврђене казне и за та непобијана кривична дјела с разлога што је у томе случају наступила правоснажност у односу на чињенично стање и примјену формалног и материјалног права али да није наступила правоснажност једино у односу на одлуку о казни. Разлог томе јест што је дјеломично укидање првостепене пресуде за кривична дјела у стјецају обухватило и изречену казну која се односи и на сва дјела за која првостепена пресуда није укинута односно потврђена. У противном, кад би се стало на становиште да је утврђена казна правомоћна и поред тога што је изречена казна укинута, морала би се та казна извршити, што је немогуће. — Ово становиште очигледно не води рачуна о разлици која постоји између правоснажности пресуде (чл. 123, ст. 2, Закона о кривичном поступку) и њене извршивости (чл. 123, ст. 1, Закона о кривичном поступку). Према томе неукинути дио пресуде је материјално правоснажан али није извршив. То ће постати тек кад наступи формална правоснажност цијеле пресуде, обзиром да је извршива само изречена казна, а она увијек обухвата цијелу кривичноправну ствар а не само један њен дио.

Другостепеним судовима дате су широке могућности испитивања првостепене пресуде. Ово њихово право креће се не само у оквиру жалбе и жалбеног приједлога, већ и по службеној дужности у точно одређеним случајевима предвиђеним у Закону о кривичном поступку: кад се ради о битним повредама кривичног поступка (чл. 353, ст. 1, т. 1); или повреди Кривичног законика на штету окривљеног (чл. 343); или на испитивање одлуке о казни (чл. 345). Међутим, другостепени суд је везан у једном правцу: он може уважујући жалбу или по службеној дужности, рјешењем укинути првостепену пресуду и вратити предмет на поновно суђење само у ова два случаја: (а) кад постоји битна повреда одредаба кривичног поступка (у овом случају укида се пресуда у цјелини као ништавни судски акт, услед чега се цијела расправа мора изнова провести и донијети потпуно нова пресуда, тзв. тотално укидање због ништавости поступка); и (б) ако је погрешно или непотпуно утврђено чињенично стање (у коме случају поступак ће се ограничити на допуну чињеничног стања те уклањање овог недостатка и уједно извршити, у свјетлу тако употпуњеног доказног материјала, поновна оцјена чињеничног стања).

Према томе другостепени суд не може укинути пресуду само ради поновне оцјене чињеничног стања, уколико је ово правилно и потпуно утврђено. У потоњем случају може доћи у обзир само преиначење пресуде (чл. 364 Закона о кривичном поступку). Кад код кривичних дјела у реалном стјецају настане случај из чл. 362, ст. 1, Закона о кривичном поступку, другостепени суд укинут ће пресуду у погледу оног кривичног дјела код кога су се стекли увјети за укидање. Ово изазива истовремено укидање пресуде и у погледу изречене једне казне. Међутим, виши суд приликом разматрања пресуде код кривичних дјела у реалном стјецају није овлаштен да укида одлуку у погледу појединачно утврђених казни, ако истовремено није укинуо одлуку о кривичној одговорности за конкретна кривична дјела, тј. ако није нашао да и у погледу њих постоје разлози за укидање наведени у чл. 362, ст. 1, Закона о кривичном поступку.

Према томе не би било исправно становиште које сматра кад другостепени суд код кривичних дјела у реалном стјецају укине изречену једну (јединствену) казну, да је тим извршио укидање и појединачно утврђене казне за она кривична дјела која нису била побијана жалбом односно у погледу којих не постоје разлози из чл. 353 Закона о кривичном поступку. Према таквом схватању првостепени суд приликом поновног расправљања и доношења нове пресуде, могао би да поновно утврђује казне и за она кривична дјела за које пресуда није била побијена (16). То становиште у даљњој консеквенцији оспорава могућност постојања материјалне правоснажности пресуде неовисно о формалној, и тумачи пропис

(16) На овом становишту заснива се и распис Врх. суда НР Хрватске од 19. X. 1955 бр. Су 1029-II-1955, упућен свим судовима.

чл. 46 Кривичног законика у смислу да је Кривични законик иако предвиђа идеални и реални стјецај, утврђивање појединачних и изрицање једне (јединствене) казне за обје врсте стјецаја, регулирао на потпуно једнаки начин и да се ово начело има консеквентно и безизнимно примјењивати. Међутим у потоњем случају није јасно зашто је онда потребно разликовање стјецаја на идеални и реални ако то нема и неких одређених практичних посљедица.

Исправност горњег становишта не долази у питање кад је рјеч о кривичним дјелима у идеалном стјецају. Код стјецаја ове врсте, како је то напријед објашњено, нема дјеломичног укидања односно дјеломичног потврђивања пресуде. Нема дакле могућности за материјалну правоснажност дијела изреке у погледу ма и једног кривичног дјела које је настало као резултат, посљедица једне радње. Наиме поједини дијелови изреке пресуде не могу се издвојити без штете за правилно пресуђење (чл. 362, ст. 3, Закона о кривичном поступку).

Међутим, код реалног стјецаја доношење дјеломичне је могуће обзиром што се ради о дјелима која су резултат више самосталних радња и која у вањском свијету не претстављају јединствен догађај. Кад се код кривичних дјела у реалном стјецају појаве разлози за укидање одлуке у смислу чл. 362, ст. 1, Закона о кривичном поступку, било само у погледу једног кривичног дјела, тада је довољно да суд другог степена одреди опсег укидања, тј. означи кривична дјела због којих се ствар мора поновно расправити (уколико се не ради о битним повредама поступка, јер је у том случају услјед ништине поступка пресуда поништена у цијелости па је настала ситуација слична оној као кад се ради о идеалном стјецају). Таква одлука другостепеног суда садржи (инволвира) не само укидање дијела изреке о кривичној одговорности и казни за конкретно кривично дјело већ доводи до укидања изречене једне (јединствене) казне. Потоње је логична посљедица сваког укидања пресуде.

Код кривичних дјела у реалном стјецају приликом изрицања нове јединствене казне и утврђивања казне за дјело у погледу кога је ранија пресуда била укинута, првостепени суд не може се упуштати у поновно оцјењивање кривичне одговорности те утврђивати нове казне за дјела у погледу којих првобитна пресуда није била укинута односно побијана. Поновној оцјени првостепеног суда подлежи само онај дио оптужбе по коме је суд у поновљеној расправи односно поступку расправљао, а никако онај о коме није расправљао. Потоње би уосталом било у противности како са начелом непосредности тако и са забраном *ne bis in eadem re fiat actio*, будући је оптужба у погледу оног дијела који је постао материјално правоснажан конзумирана.

Логичан закључак из овога јест да укидање изречене (једне) казне не повлачи за собом укидање појединачно утврђених казни за сва кривична дјела у стјецају. Код кривичних дјела у реалном

стјецају, дјелимично укидање има за посљедицу укидање појединачно утврђених казни само у погледу оних кривичних дјела због којих је пресуда била укинута. То има за даљњу посљедицу да се суд приликом доношења нове пресуде не може упуштати у оцјену правилности раније утврђених појединачних казни за она кривична дјела за која пресуда није била укинута.

Код идеалног стјецаја ради се напротив о таквој чињенично-правној ситуацији да се поједини дијелови пресуде не могу издвојити без штете за правилно пресуђење (чл. 362, ст. 3, Закона о кривичном поступку), јер су резултат једне радње окривљеног, једног догађаја. Услијед тога, код тих пресуда дјелимично укидање изреке није уопће могуће. Под претпоставком постојања такве погрешке другостепеног суда, првостепени суд гоњен јединством чињеничног основа и доказног материјала, мора се упустити у расправљање и оцјену цјелокупног комплекса произашлог из једне радње као вањског догађаја која је имала за посљедицу остварење више бића кривичних дјела.

Из овога се може закључити да постоје извјесне стварне разлике како у погледу степена кривичне одговорности тако и утврђивања и изрицања казне код кривичних дјела извршених у реалном и идеалном стјецају и поред тога што је начин утврђивања појединих казни као и начин изрицања једне (јединствене) казне по чл. 46 Кривичног законика потпуно једнак. То још јасније произлази из прописа чл. 362, ст. 3, Закона о кривичном поступку према коме је дјеломично укидање пресуде могуће само у случајевима кад се поједини дијелови могу издвојити без штете по правилно пресуђење. А то је могуће само код реалног стјецаја.

(4) Из напријед изложеног неће бити тешко дати одговор на уводно постављена питања.

Код питања да ли другостепени суд, у случају кад укине првостепену пресуду у погледу неког кривичног дјела у стјецају, треба да укине само јединствену казну или поред ње још и казне утврђене за поједина кривична дјела у погледу којих првостепена пресуда није била нападнута, треба разликовати да ли се ради о идеалном или реалном стјецају. У првом случају, кад се ради о идеалном стјецају, због несамосталности појединачно утврђених казни и кривичних дјела на које се оне односе, укидање јединствене казне садржи (инволвира) укидање свих појединачно утврђених казни. У другом случају, кад се ради о реалном стјецају, поред укидања јединствене изречене казне, суд мора појединачно укинути утврђене казне за она кривична дјела у погледу којих врши укидање дијела изреке пресуде.

У случају кад другостепени суд ослободи учиниоца кривичног дјела за које кривично дјело у реалном стјецају, тако да преостане само једно кривично дјело, укидањем јединствене казне и појединачно утврђене казне за дјело за које је окривљени ослобођен, преостати ће као једна казна она која је била утврђена за кривично

дјело у погледу кога није услиједило ни ослобођење ни преиначење. Међутим, ако су и поред ослобођења за неко кривично дјело остале на снази појединачно утврђене казне за друга кривична дјела у стјецају, тада се услијед укидања изречене (јединствене) казне и појединачно утврђене казне за кривична дјела за које је окривљени ослобођен, приликом изрицања нове јединствене казне не би могла задржати на снази раније изречена (јединствена) казна (ово само под претпоставком да жалбу није уложио и јавни тужилац). Иначе то би претстављало повреду забране реформације *in reus* из чл. 355 Закона о кривичном поступку. Дјеломично ослобођење уз промјену правне квалификације на тежу, практички не би значило побољшање положаја окривљеног. Према томе дјеломично ослобођење од оптужбе морало би се у овом случају одразити на сразмјерно снижење односно ублажење изречене (јединствене) казне. Другачија је ситуација кад је жалбу уложио и јавни тужилац. У томе случају суд је слободан у утврђивању нове јединствене казне, јер је она резултат нове свестране оцјене друштвене опасности кривичног дјела и суд је тада ослобођен забране реформације *in reus*.

Спорно је да ли је суд овлаштен да изрекe јединствену казну у истој врсти и трајању као раније, кад поводом жалбе окривљеног због којег кривичног дјела у стјецају промјени правну квалификацију у блажу и поред тога утврди појединачну казну за та дјела (17). Суд је и у томе случају везан забраном реформације *in reus*, али је слободан да поновно, у свјетлу друге блаже правне квалификације оцјењује друштвену опасност учиниоца кривичног дјела. Он окривљеног не може судити по тежем закону и на строжију казну (чл. 355 Закона о кривичном поступку). Из тога сlijеди да кад је суд нашао да се има примijenити блажи закон не би био дужан изрећи (јединствену) блажу казну од оне коју је раније утврдио односно изрекао (18). Већ тиме што је судио по блажем закону, па макар за то дјело утврдио исту врст и мјеру казнене санкције, остварено је извјесно ублажење и такав поступак суда не би претстављао кршење забране из чл. 355 Закона о кривичном поступку.

У сличном случају, али кад се ради о кривичном дјелу у идеалном стјецају, — уколико другостепени суд измијени правну квалификацију и нађе да нема стјецаја већ да се ради о једном кривичном дјелу, — приликом изрицања нове казне суд може задржати ранију казну. Дакле може изрећи нову казну у истој врсти и трајању која је раније била изречена у облику јединствене

(17) Тако и Dr. Dragutin Pavić: *Nekoliko spornih pitanja u vezi primjene propisa Krivičnog zakonika i Zakona o krivičnom postupku*, *Naša zakonitost*, 1953, str. 547.

(18) Супротно становиште заузима dr. Stjepan Mežnarić: *Zabrana re-formacije in reus*. *Naša zakonitost*, 1953, str. 552. Види о томе и мишљење prof. dr. Vl. Bayera: *Teorija krivičnog postupka FNRJ*, Zagreb, 1950, стр. 107, гдје сматра да нова пресуда не смије бити „неповољнија“ по окривљеног.

казне (19). Овдје се не ради о измјени супстрата оптужбе. У питању је правна оцјена истог друштвено опасног догађаја. Овдје заправо више не постоји већи број кривичних дјела, јер је један исти догађај подведен под једну норму, обухваћен једним бићем кривичног дјела, а не са више њих. То је разлог што ће првостепени суд у поновљеној расправи или другостепени суд поводом нове жалбе цијенити исти супстрат оптужбе из аспекта друге правне квалификације, па према томе дати и другу правну оцјену. Обзиром на начело забране из чл. 355 Закона о кривичном поступку суд не може примијенити теже кривичноправне посљедице од оних које су првобитно биле изречене па ни онда кад би нашао да се ради о тежем дјелу. Све то, разумије се под претпоставком да је жалба била уложена само у корист оптуженог.

На питање да ли приликом дјеломичног укидања пресуде код кривичних дјела у погледу којих пресуда није била укинута, суд може изрећи јединствену казну, па тако за тај материјално правоснажни дио изреке наредити извршење казне прије него што је пресуда постала формално правоснажна, држимо да треба негативно одговорити (20). Разлози за то налазе се прије свега у чињеници што по нашем Закону о кривичном поступку није предвиђена таква могућност, а с друге стране што се извршност пресуда оцењује према формалној правоснажности (чл. 123, ст. 1, Закона о кривичном поступку), при чему материјална правоснажност не игра никакву улогу. Формална правоснажност не може настати само у погледу једног јединог дијела изреке, будући да по својој суштини увијек обухвата цјелокупни предмет оптужења, дакле предмет односног кривичноправног спора и пресуду као процесни, формални акт. Формална правоснажност наступит ће касније, кад задобије правну снагу и онај дио изреке који је раније био укинут, односно кад нова пресуда у којој је изречена нова јединствена казна задобије правну снагу у смислу чл. 123, ст. 2, Закона о кривичном поступку. Изрицање јединствене казне за дио пресуде који је потврђен, односно није био ни побијан, претстављало би у суштини раздвајање поступка, које је могуће само до свршетка главне расправе (чл. 32, ст. 1, Закона о кривичном поступку), а не у фази другостепеног суђења.

Ђуро Павић

(19) Види излагање др. Драг. Павића: *op. cit.*, str. 550.

(20) Противно: Панта Марина у наведеном чланку. На тај начин би другостепени суд заправо био суд пресуђења, јер би за неукинути дио изрицао једну казну по чл. 46. Кривичног законика, Тиме би била искључена могућност жалбе у погледу тако изречене јединствене казне, а с друге стране биле би првостепеном суду везане руке који би у томе случају морао поступити примјеном чл. 47 Кривичног законика који, међутим, не предвиђа такав случај.

О СПОРОВИМА ЗА РАЗВОД БРАКА НА ПОДРУЧЈУ ОКРУЖНОГ СУДА У МОСТАРУ

Подручје Округног суда у Мостару обухвата среске судове у Билећи, Чапљини, Дувну, Гацку, Коњицу, Ливну, Липитици, Љубушком, Мостару, Невесињу, Прозору, Стоцу и Требињу. Округни суд у Мостару је највећи у Босни и Херцеговини не само по броју среских судова него и територијално. Његова надлежност се протеже на 13.308 км². Штавише, он је на првом мјесту и по броју становника чији број се пење на 439.800 (1). Међутим, на територији овог суда од 1946 до 1953 било је мање спорова за развод брака него и у једном другом округном суду у Босни и Херцеговини. Тако, на примјер, док је у поменутом раздобљу на територији Округног суда у Сарајеву, који има 416.522 становника, било преко 9.000 спорова за развод брака, на подручју Округног суда у Мостару покренут је свега 1.461 спор.

По нашем мишљењу, овако релативно мали број предмета о разводу брака у овој области посљедица је слиједећих чињеница. Прије свега у овом округу је најмање муслимана (око 20,7%) (2), код којих су, несумњиво, разводи бракова најчешћи. Друго, на овој територији је припадника римокатоличке вјероисповјести највише (око 48,1%), међу којима су, опет, разводи најређи. Поред тога, ми смо трамо, да и густина становништва спада међу чиниоце који врше утицај на односе у браку. Број становника по 1 км² је у овом крају, заиста, мален, мањи него у ма којем другом округу у Босни и Херцеговини. То посебно важи за Источну Херцеговину гдје на 1 км² долази од 20 до 29 становника. Разумије се да се овдје морају узети и други моменти, као што су морална схватања и други. Отуда у срезовима Источне Херцеговине имамо ситуацију да је било година да није било ни једног спора за развод брака.

Бракоразводни материјал, о коме је ријеч, јасно говори о здравим брачним и породичним односима који владају у Источној Херцеговини.

Број сеоског становништва је на овом подручју више него три пута већи од градског (од становника који живе у сједиштима

(1) Овај број становника узет је према попису од 31 марта 1953 (Статистички годишњак НР БиХ, Сарајево, 1955).

(2) Ради оријентације у погледу вјерске припадности становништва на подручју Округног суда у Мостару послужили смо се подацима добивеним општим пописом од 31 марта 1931, јер новијих података у том погледу немамо. Према овом попису било је на данашњој територији Округног суда у Мостару 404.314 становника, и то католика 194.822, православних 125.695, муслимана 83.797 и осталих 316. Можемо претпоставити какве су све пројене настале од 1931 до 1953, кад се и сам број становника у том међувремену повећао за 35.596, без обзира на страховита и масовна страдања у току прошлог рата. То ће се донекле моћи да сагледа тек када будемо имали дефинитивне резултате пописа из 1953 и у погледу вјерске припадности. Ови подаци су узети из публикације коју је издао Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије у Београду 1945: Босна и Херцеговина, преглед по општинама.

бивших срезова или тачније речено у сједиштима среских судова). Међутим, број предмета за развод брака чији су муж и жена грађани износи 738, а 407 спорова отпада на супруге који живе на селу, односно ван сједишта среских судова. (Ови бројеви су узети од броја предмета које сам прегледао. Према томе нисам прегледао 316 описа који се налазе код среских судова у Коњицу, Прозору, Ливну и Дувну.) Ова разлика је логична и служи као доказ да су разводи бракова бројнији тамо гдје су друштвени односи сложенији.

У прилог ове тврдње говоре и подаци о занимању брачних другова. Наиме, занимања брачних другова који су тражили развод брака крећу се како слиједи: земљорадник-домаћица (земљорадник-земљорадница) наводи се у 169 случајева, службеник-домаћица 120, радник-домаћица 84, официр-домаћица 52, службеник-службеница 39, шофер-домаћица 37, бравар-домаћица 23, радник-радница 19, официр-службеница 15, кројач-домаћица 15, столар-домаћица 15, жељезничар-домаћица 14, механичар-домаћица 11, службеник-радница 10, гостионичар-домаћица 9, ковач-домаћица 8, трговац-домаћица 8, обућар-домаћица 10, професор-домаћица 6, милиционар-домаћица 6, рудар-домаћица 5, столар-радница 4, молер-домаћица 4, лимар-домаћица 4, учитељ-домаћица 3, конобар-радница 3, службеник-учитељица 3, официр-учитељица 2, пекар-домаћица 2, официр-официр 2, зидар-домаћица 3, лутар-домаћица 3, ложач-домаћица 3, тапетар-домаћица 3, берберин-домаћица 4, чистач обуче-домаћица 3, службеник-фризерка 1, фотограф-домаћица 1, студент-домаћица 1, пекар-радница 1, професор-професорица 1, официр-апотекарица 1, радник-учитељица 1, столар-кројачица 1, кочничар-официр 1, службеник-бабица 1, посједник-домаћица 1, конобар-домаћица 1, конобар-кројачица 1, бормајстор-домаћица 1, конобар-кухарица 1, шофер-кројачица 1, месар-домаћица 3, фотограф-радница 1, обућар-службеница 1, службеник-кројачица 1, бравар-службеник 1, кројач-кројачица 1, земљорадник-радница 1, радиотехничар-домаћица 1, електромонтер-болничарка 1, болничар-радница 1, млинар-домаћица 1, професор-службеница 1, службеник-пензионерка 1, техничар-домаћица 3, бравар-радница 2, шофер-службеница 2, машиновођа-домаћица 1, електричар-домаћица 1, столар-службеница 1, стројар-домаћица 1, кројач-службеница 1, земљорадник-бабица 1, аутомеханичар-домаћица 3, пензионер-домаћица 1, конобар-фризерка 1, учитељ-учитељица 1, динер-домаћица 1, берберин-службеник 1, бравар-намјештеница 1, механичар-намјештеница 1, официр-фризерка 1, тесар-домаћица 1, зидар-намјештеница 1, земљорадник-службеница 1, студент-болничарка 1, службеник-кројачица 1, кројач-радница 1, бравар-службеница 1, конобар-службеница 1, радник-намјештеница 1, кројач-радница 1, конобар-кројачица 1 и столар-кројачица 1. У 328 случајева није наведено занимање брачних другова.

Занимања мужа су слиједећа и у слиједећем броју: земљорадник у 172 случаја, службеник (намјештеник) у 186, радник у 105, официр у 73, шофер у 40, столар у 22, бравар у 28, кројач у 19, жељезничар у 15, механичар у 13, обућар у 11, гостионичар у 9, конобар у 9, ковач у 8, професор у 8, милиционер у 6, рудар у 5, берберин у 5, молер у 4, лимар у 4, учитељ у 4, зидар у 4, пекар у 3, лутар у 3, ложач у 3, тапетар у 3, чистач у 3, фотограф у 3, техничар у 3, аутомеханичар у 3, месар у 3, студент у 2, електричар у 2, судија, носач, посједник, бормајстор, радиотехничар, болничар, млинар, пензионер, минер, зубар, механичар и тесар у по једном случају.

Занимања жена изгледају овако: домаћица 653, службеница 68, радница 44, кројачица 9, учитељица 8, фризерке 3, официра 3, болничарке 3, бабице 2, професорица, апотекарица, кухарица и пензионерки по 1.

Без обзира на то што не располажемо статистичким подацима о броју појединих занимања на овом подручју, да би могли извршити поређење и израчунати проценат њиховог учествовања у овим споровима, ипак се, већ на први поглед, види да извјесна занимања много више учествују од других у бракоразводним парницама, као што је, на примјер, случај с официрима и шоферима. То значи да нека занимања по својој природи и карактеру више утичу на поремећај у браку него друга.

Од 1.138 прегледаних списка на срез и град Мостар отпада 574 или 50,5% спорова (3) (на град 509 а на срез 65 предмета) на 53.096 становника, на срез Требиње 94 или 8,2% (55:39) на 27.289 становника, на срез Коњиц 92 или 8,0% (29:63) на 32.922 становника, на срез Чапљину 54 или 4,7% (23:31) на 23.491 становника, на срез Љубушки 54 или 4,7% (21:33) на 36.231 становника, на срез Ливно 50 или 4,4% (20:30) на 36.664 становника, на срез Невесиње 46 или 4,0% (13:33) на 27.287 становника, на срез Столац 41 или 3,6% (27:14) на 25.934 становника, на срез Гацко 28 или 2,4% (9:20) на 14.424 становника, на срез Прозор 26 или 2,2% (12:14) на 16.392 становника, на срез Лиштицу 21 или 1,8% (6:15) на 24.103 становника, на срез Дувно 20 или 1,7% (11:9) на 26.273 становника, на срез Билећу 18 или 1,5% (7:11) на 13.531 становника, на срез Посушје 9 или 0,7% (1:8) на 21.676 становника и на срез Гламоч 6 или 0,5% (2:4) на 15.146 становника.

Као што се види више од половине прегледаних предмета отпада на подручје Среског суда у Мостару, а на сам град Мостар 509 на 25.817 становника. На остала подручја, дакле, долази врло мали број ових спорова. Колико је тај број мален види се тек

(3) У заградама први број означава број бракоразводних спорова који отпада на град, а други број спорове који отпадају на село. Број становника који се на овом мјесту наводи у вези с појединим срезовима узет је према попису од 15 марта 1948, јер попис из 1953 није обрађен према срезовима који су се поклапали са подручјима среских судова (Статистички годишњак НР БиХ, Сарајево, 1954).

онда када се узме у обзир да је овдје ријеч о временском размаку од 8 година. Ако поред тога имамо у виду и то да је било година у којима у срезу Билећа, Гацко, Невесиње, Лиштица, Посушје, Прозор, Дувно и Гламоч није био ни по један спор за развод брака, онда, заиста, можемо рећи да су разводи на овим срезевима ријеткост. То вриједи како за срезове гдје у огромној већини живи католички елемент, тако и у овим гдје живе православни и муслимани.

У највећем броју случајева оба брачна друга су из истог мјеста и среза. Само у 134 случаја један супруг је из другог среза. Међутим, у 226 случајева је један или оба брачна друга са подручја другог округа, али су настањени на овој територији.

Од ових бракова 714 закључени су пред органима народне власти, а 424 пред вјерским органима и по ранијим прописима.

Као и на другим подручјима и овдје је релативно највећи број муслиманских бракова. Тако на муслиманске бракове отпада 632 предмета или 55,5%, на римокатоличке 257 или 22,5%, на православне 172 или 15,1%, на јеврејске 4 или 0,3%. Од мјешовитих бракова отпада на православно-католичке 33 или 2,8%, на муслиманско-православне 17 или 1,5%, на муслиманско-католичке 20 или 1,7% на јеврејско-католичке 2 или 0,1% и на католичко-евангелистичке 1 предмет или 0,08%.

И на овом подручју, као и подручјима окружних судова у Бихаћу и Сарајеву, муж много чешће тражи развод брака него жена. Тако на мужа отпада 696 спорова или 60,6%, а на жену 442 или 39,4%.

И овдје је релативно већи број случајева у којима жена одустаје од тужбе од броја који отпада на мужа. Муж је, на примјер, одустао у 162 случаја или у 14,1%, а жена у 115 или 10,2% случајева. Ако овај број случајева упоредимо с оним у Бихаћу и Сарајеву, видјећемо да је он на овом подручју мањи него тамо. Чини нам се да то долази отуда што је жена на овом подручју нешто у бољем положају и што се тако лакомислено и непромисљено не одлучује на подношење тужбе за развод брака.

Суд је одбио жалбу у 147 или 12,8% случајева. И број одбијених тужби је овдје сразмјерно много мање него у Бихаћу, што такође указује на то да је овдје мање безразложних и лакомислених тужби.

У 3 случаја је у току поступка муж умро, па је на тај начин и поступак окончан.

Однос између броја тужби и броја разведених бракова на овој територији је готово исти као и у бихаћком округу. Он је, мање-више, исти у свим прегледаним годинама. Од броја поднесених тужби брак је разведен у 690 или 60,1% случајева. Код 125 или 10,9% разведених бракова није проглашен кривим ниједан брачни друг. У осталим случајевима (567 или 49,6%) криви су и то код 146 или 21,1% од разведених бракова муж, у 138 или 20,0% жена и у

178 или 25,7% случајева су крива оба супруга. Упада у очи да је разлика у кривици између мужа и жене врло мала на овом подручју, док је на другим подручјима та разлика на штету мужа готово дупло већа.

Осим тога у 69 или у 10,0% муж је проглашен кривим као тужилац, а жена у 34 или у 4,9% случајева као тужиља.

Мирење је успјело у 19 или 1,6% случајева.

Осврнемо ли се на све досад прегледане предмете о разводу брака, чији број се пење на 4.437, видјећемо да је мирење успјело само у 51 случају. Међутим, треба имати у виду да у око 25% случајева долази до мирења између супруга али не посредовањем суда, него се то дешава изван суда и рочишта за мирење.

Према томе сами супрузи су у великом броју случајева склони да наставе брачни живот и да пређу преко извјесних чињеница које су их својим наступањем потакле да траже развод брака. Мирење, по нашем мишљењу, не успијева чешће због тога што му се приступа више формалистички, што се врши пред младим и неискусним судијама (који често пута нису ни у браку), судиским приправницима, што се рочиште за мирење заказује релативно брзо после подношења тужбе и што га проводе судије који не познају прилике у којима живе брачни другови.

Ни на овом подручју судови не користе и не примјењују чл. 77 Основног закона о браку, по коме суд по службеној дужности може да нареди извођење доказа. Они се ослањају само на она доказна средства која им нуде и подносе странке. У 454 случаја суд је преслушао свједоке. У 165 спорова тужени брачни друг је признао наводе тужбе и пристао на развод брака. Напротив, у 70 предмета тужени супруг признао је наводе тужбе али се противио разводу брака. У 155 је порекао наводе тужбе а пристао на развод брака.

Према томе и на овом подручју се расправља и одлучује о судбини брака у већини случајева на основу доказног материјала који странке лично дају у својим изјавама. Можда би се то могло и правдати у случајевима у којима је ријеч о браковима без дјеце али не и у оним споровима у којима супрузи имају дјецу.

И код овог суда било је инсценираних случајева. Тако у једном предмету свједок наводи: „Истина је да ју је свекар напаствовао, док је тужилац био у војсци и мени је давао 2.000 дин. да бих је завео и извршио с њом полни сношај“ (Окружни суд у Мостару, Г 161/52 (4)).

У поређењу с Бихаћем примјењује се да је овдје знатно већи број жалби него на подручју Окружног суда у Бихаћу. Тако је

(4) Пошто се у овом раду наводе примјери узети не само из списка Окружног суда у Мостару него и они из списка среских судова у Билећи, Чапљини, Гацку, Ливну, Лиштици, Љубушком, Мостару, Невесињу, Стоцу и Требињу, навели смо само број списка и годину, кад је ријеч о списима Окружног суда, у случајевима гдје је ријеч о списима осталих судова, навели смо још и мјесто суда.

тужилац поднио жалбу у 60 случајева, тужена страна у 16, а јавни тужилац у 6 случајева. Виши суд је удовољио жалби у 24 случаја и то 3 жалбе јавног тужиоца.

Странке су заступане преко адвоката у 140 случајева. То је три пута више него на подручју Окружног суда у Бихаћу. Заступања преко адвоката расту из године у годину. У 1953 било је три пута више ових заступања него у 1946.

Позивање на законске прописе на подручју овог суда је чешће него у бихаћком округу. Тако су законски прописи цитирани у 361 случају. Док је овог цитирања било у 1946 само у 22 случаја, у 1953 било га је у 52.

Нема сумње да и бракоразводни спорови с подручја Окружног суда у Мостару пружају драгоцјене податке о односима родитеља према дјеци, а из ових спорова се уједно види како судови гледају на ове односе и како рјешавају животна питања дјеце из разведених и разривених породица. Од 1.138 прегледаних списа у 420 случајева брачни другови су имали дјецу, и то у 241 случају по једно дијете, у 111 по двоје, у 37 по троје, у 23 по четворо, у 6 по петоро и у 2 случаја по шесторо дјеце, дакле у свему 723 дјеце. Осим тога у 72 случаја се наводи да су брачни другови имали 187 дјеце из ранијих бракова, и то муж у 43 случаја 103 дјеце, жена у 18 случајева 41 дијете и оба супруга у 10 случајева 43 дјеце. Томе треба додати и 99 случајева са 138 дјеце у којима су брачни другови родили дјецу у ванбрачним односима с трећим лицима за вријеме трајања брака. Муж је у 35 случајева добио 46 ове дјеце, жена у 57 случајева 74, а обоје у 7 случајева 14 дјеце.

Према томе у ово 1138 бракоразводних спорова било је 1048 дјеце чији је нормалан развој доведен у питање, јер је због поремећених односа њихових родитеља породична средина постала неподесна за њихово правилно васпитање.

Полазећи од чињенице да су дјеца најјача веза између брачних другова, с правом би могли очекивати да су и на овом подручју чешћи разводи између супруга који немају дјеце него између оних који их имају, што важи као правило у бракоразводним споровима Окружног суда у Сарајеву у 1946. Међутим, у случајевима с територије Окружног суда у Мостару нема готово никакве разлике између броја разведених бракова с дјецом и бракова без дјеце. Тако је од 420 спорова у којима брачни другови имају дјецу брак разведен у 227 случајева. Суд је одбио тужбу само у 81 случају, а супрузи су одустали од поднесене тужбе у 143 случаја.

Ови подаци јасно говоре о томе да је, с једне стране, код брачних другова с дјецом превладао лични интерес над интересом дјеце, а, с друге, да се суд није довољно уносио у тежину ситуације дјеце чији се родитељи разводе.

У 183 случаја суд је повјерио дјецу мајци, а само у 51 случају оцу, што значи да се и овдје сматра да је мајка пожртвовнији родитељ и да је потребнија дјеци од оца. Али то исто значи да на

њу пада највећи терет око подизања дјеце. Овдје није у питању само брига и старање које је физички и духовно исцрпљује него и материјалне жртве које она подноси у погледу издржавања повјерене јој дјеце. Те материјалне жртве су тим веће што је у највећем броју случајева ријеч о мајкама домаћицама које и саме, мањевине, падају на терет својих сродника или заједнице. У овим случајевима (128) гдје суд обавезује оца да помаже издржавање дјеце, његов допринос је незнатан, више симболичан него стваран, јер се креће од 200 до 1.000 дин., мјесечно. Само у неколико случајева он прелази суму од 1.000 дин.

Међутим, у 62 случаја суд је не само обавезао мајку да чува и васпитава дјецу него и да их издржава, не осуђујући оца ни на какав допринос. Да је највећи број мајки без имовине и без сопствених средстава за живот, може се закључити и из чињенице што је суд од оног 51 случаја у којима је оставио дјецу оцу само у 4 случаја одредио да мајка доприноси мјесечно један дио за издржавање дјеце.

Положај пасторчади је и у овим случајевима, као што то обично бива, врло тежак. Маћеха одн. очух нетрпељиви су према овој дјечи. Управо се не зна чији је положај тежи: или дјеце чији се родитељи разводе или оне која добијају очуха или маћеху. Оно што се може са сигурношћу тврдити јесте то да се ни једна ни друга не налазе у подесној средини и да је уствари и једној и другој потребна друштвена помоћ и заштита, јер им је у довољној мјери не пружају родитељи.

Без обзира на то што и на овој територији има неродитељског односа према дјечи, немање дјеце је чињеница која врло често проузрокује несугласице и међусобна оптуживања у браку. Тако једна жена жели да има дјеце, али код мужа не може да наиђе на разумијевање, јер он има дјецу из првог брака (9/46). Један муж вели како се оженио са другом, јер с првом није имао дјеце (55/46). Имајући разумијевања за мужевљево жељу за дјецом, његова жена вели: „Мени је 68 година и не могу да рађам дјецу, због чега ме кори. Стога тражим развод брака, да му омогућим да узме млађу и да му рађа дјецу. Он, иначе, добро пази моје унуче из првог брака“ (142/46). Једна се жена жали како је муж шамаарао што нема дјеце (83/47). Један муж опет вели: „Немам с њом дјеце, а очекујем дијете из ванбрачних односа“ (85/47). „Истјерао ме јер нисмо имали дјеце“ (277/47). „Нисам осјетио среће у браку, јер ми је жена нероткиња“ (310/47). Други се жали како му жена неће да рађа дјецу (17/48). „Замрзео ме од како нам је дијете умрло и иде другим женама“ (49/48). „Он је превише стар за мене а немамо ни дјеце“ (Мостар, 141/51). „Након 5 мјесеци утврдила сам да је брак немогућ, јер ми је признао да с њим нећу имати дјеце“ (Мостар, 197/52). Мужеви обично сваљују кривицу на жене кад немају дјеце, што се види из ових ријечи једне жене: „Он тражи развод брака због тога што немамо дјеце, а мене окривљује за то“ (70/52).

И овај материјал нам свједочи да до развода брака може да дође и после четрдесет година брачног живота, али и овдје у највише случајева долази до поремећаја у брачним односима у првим годинама, и то чешће него на подручју Окружног суда у Бихаћу. Тако је од 1138 случајева у 334 (или 29,3%) случаја дошло до поремећаја брачних односа у првој години брачног живота. Број тих случајева у 1946 износио је 27, а у 1953 58.

Што се тиче узрока за развод брака, може се рећи да се извесне чињенице као узроци у мањој или већој мјери налазе у списима бракоразводних парница на свим подручјима наше Републике, док друге као специфичне постоје само на неким подручјима. То важи и за подручје Окружног суда у Мостару. Поред оних општих узрока овдје се налазе неке чињенице као узроци за развод брака а не налазе се у осталим крајевима или се налазе али у веома незнатној мјери.

Напуштање је чињеница која се најчешће истиче у бракоразводним споровима овог подручја. Оно се помиње у 517 (у 45,4%) предмета, дакле у релативно мањем броју него у списима с подручја Окружног суда у Бихаћу. У 336 случајева наводи се како је жена напустила мужа, а у 144 случаја муж жену. На другој страни. муж је отјерао жену у 49 случајева а жена мужа у 7 случајева. Штавише, мужевљеви сродници истјерали су његову жену у 11 случајева.

Ако упоредимо ове списе са списима Окружног суда у Бихаћу, видјећемо да на овом подручју муж жену напушта у знатно већој мјери него у Бихаћу. Та разлика, по нашем мишљењу, долази отуда што овдје већи дио спорова отпада на град него на село, а у граду се врло често станује у туђој или жениној кући, па се муж лакше одлучује да напусти заједнички стан при сукобима у браку. У прилог ове тврдње говори и чињеница да је овдје много мањи број случајева у којима је муж истјерао жену, а већи гдје је жена истјерала мужа. Притом се ипак не смије губити из вида да је жена у Херцеговини у погледу равноправности с мужем у бољем положају него она у Босанској Крајини.

Потребно је да се истакне и то да је овдје два пута мањи број случајева у којима су родитељи односно, ближи сродници отјерали жену свога сина односно сродника из куће.

Ево неколико примјера из којих се види у ком облику и из којих разлога један брачни друг напушта другог:

„Отишла је с Нијемцима и одвела дијете са собом“ (110/47). „Истјерао ме из моје куће“ (229/47). „Он је отишао од куће што је наша служавка остала носећа с њим, па је одвео са собом“ (Љубушки 227/51). „Напустио ме што нисам хтјела да му поклоним своју имовину“ (108/52). „Напустио ме 1946 године и рекао ми да тражим другог, и ја сам га нашла и с њим родила дијете“ (О. С. у Ливну, 31/48). „Напустио ме пред порођај“ (286/47).

На другом мјесту је одржавање односа с трећим лицима супротнoг пола као узрок који се послије напуштања наводи код свих судова за развод брака. Док се у Сарајеву и Бихаћу ова чињеница наводи више него у свакој другој тужби, на подручју Окружног суда у Мостару број ових случајева је нешто мањи.

Повреда брачне вјерности наводи се, наиме, у 493 (у 43,3%) предмета. Муж се огријешио о ову дужност у 146 случајева, жена у 221, а обоје у 67 случајева. Муж је довео другу жену у стан, гдје живи с брачном женом у 32, а жена се „преудала“ у 27 случајева.

Карактеристично је да се на овом подручју жена огријешила о брачну вјерност за једну трећину више него муж, а више него жене на подручју Окружног суда у Бихаћу за око три пута. Та разлика иде на штету жене и у случајевима заснивања ванбрачне заједнице.

Као што смо видјели на овом подручју је далеко већи број случајева у којима су брачни другови за вријеме брака стекли и ванбрачну дјецу него је то случај у Бихаћу. На овом подручју је већи и број случајева и дјеце која опадају на жену него је то случај на подручју Окружног суда у Бихаћу. Да наведемо неколико изјава у вези с овом дјецом:

„Родила је ванбрачно дијете које је послије порођаја бацила, због чега је и кривично одговарала“ (105/53). „Узео сам је с једним ванбрачним дјететом, њ мјесто да ми буде захвална, почела ме омаљоважавати и бавити се неморалом“ (175/53).

Међу предметима, о којима је ријеч, налазе се три случаја у којима се истиче како је муж имао двије брачне жене. Међутим, у списима с подручја Окружног суда у Бихаћу било је таквих случајева 87.

И на овом подручју било је случајева да су брачни другови били већ у браку једном или више пута. Од 193 оваква случаја у 39 и један и други су ступили у брак као удови (удовац и удовица), у 57 случајева наводи се како је муж ступио у брак као удовац, а у 33 жена као удовица. Но, у 7 случајева оба супруга су били у браку, па су се развели. Док је у 38 случајева муж ступио у брак као разведен, жена је то исто учинила у 14 случајева. Осим тога у 4 случаја муж је био разведен а жена удовица, и у 1 случају био је обрнут случај: жена разведена а муж удовац.

Физичка обрачунавања брачних другова, као појава, стварност су у свим нашим крајевима, и та чињеница као разлог за развод брака наводи се врло често и у овим споровима, укупно у 297 случајева (26,1%). Тако је муж тукао жену у 240 случајева, жена мужа у 25, а у 25 случајева супрузи су се тукли међусобно. Поред тога у 7 списа се наводи како су жену тукли родитељи односно ближи сродници мужа.

У поређењу са бројем случајева на подручју Окружног суда у Бихаћу на овом подручју има више физичких обрачунавања међу супрузима. То нарочито важи за жену која на овом подручју

четири пута више туче свога мужа него што то чине жене Босанске Крајине. Исти је случај и са ситуацијама у којима супрузи туку један другог. Слику ових физичких обрачунавања дају слиједећи примјери:

„Тукао ме свекар и дјевер. Гонили су ме да радим тешке послове, иако сам била носећа“ (145/46). „По пенису ме посула есенцијом, па сам се лијечио од рана преко мјесец дана“ (87/47). „Тужила ме варала, срамотила и тукла каменицама на јавним мјестима“ (92/47). „Жена с нашим кћерима су ме нападе сјекиром“ (135/47). „Тукао је жену и кћери што му не припремају добру храну, иако живе у великој биједи“ (135/47). „И њена кћерка из првог брака напала ме, па сам тражио милицију“ (156/47). „Сручила ми на главу посуду опирина у присуству своје кћери и једне комшинице“ (334/47). „Дјевер ме тукао, а он ме није узимао у заштиту“ (137/48). „Тукао ме и присиљавао да му одобрим да ступи у брак и са мојом сестром, па сам га напустила“ (138/48). „Затекли смо тужену, веле свједоци, расјечена носа, између очију сву обливену крвим. Тужилац је о њу пребио копље од заставе на три дјела и тужена је скочила у Неретву, па ју је он спасио да не би одговарао“ (144/48). „Она је врло окрутна и зле нарави, тукла је и мене и моју мајку, оцу ми ускраћивала храну, па је од глади умро. По повратку из затвора, дочекала ме са сјекиром и није ми дала ући у моју кућу, гдје она још увијек станује“ (18/49). „Истукао сам је што је просула сијено“ (Мостар, 27/50). „Кад би ме тукао, на уста би ми стављао јастуке“ (134/50). „Болујем од туберкулозе а она ме све више и више напуштала и остављала по неколико дана. Штавише, истукла ме на болесничкој постељи. Због болести нисам се могао бранити“ (Мостар, 633/51). „Тукао ме и теглио за нос. Смршала сам 30 кг због патње у браку“ (Мостар, 756/51). „Пријети да ће дјецу поклати а мене туче“ (Мостар, 771/51). „Напала ме ножем“ (Мостар, 879/51). „Тукли смо се, јер је он продавао земљу“ (Гацко, 163/51). „Толико ме тукао да сам побацила и једва остала жива“ (Билећа, 9/51). „Међусобно смо се тукли: ја њу шамарао а она мене цјепаницом, нанијевши ми озледе по лицу“ (142/52). „Док сам била у другом стању, тукао ме у стомак“ (232/52). „Тукао ме ногама и рукама и затварао у колибу“ (2/53). „Понекад би у љутњи бацила на мене нешто и од посуђа“ (193/53). „Тражио ми да му поклоним дукате, отео ми 2 дуката, прстен, повриједивши ми прст, а мињуше отео, расјекавши ми ухо“ (223/53). „Након 11 мјесеци по вјенчању почела да се опија и да ме физички напада, мене, мајку ми и сина из првог брака“ (О. с., Ливно, 19/52). „Потезала је на мене и нож и да нисам побјегао ударила би ме“ (О. с. Требиње, 7/51). Десио се један случај да је муж бацрио жену у Неретву, и жена се једва спасила пливањем. Он је због тога осуђен на смрт. Против смртне пресуде нити се жалио нити је тражио помиловање. Захваљујући жени остао је животу и поново изашао на слободу. И мјесто да јој буде захвалан, он је поднио тужбу за развод; истичући да ће је опет бацити, ако га суд не разведе с њом (299/54).

Као и у другим крајевима и овдје живот у заједници с родитељима доводи до поремећаја брачних односа и до његовог развода. Ова појава је у погледу учесталости иста као и у Бихаћу. У 142 случаја или у 12,4% истиче се како ова чињеница брак чини неподношљивим. До каквих ситуација доводи ова околност најбоље се види из ових навода појединих супруга:

„У кући има 22 члана и не трпе ме“ (23/47). „Она је у кућу довела своју кћер из првог брака и друге сроднике, и они сви троше од моје мале плате“ (67/47). „Напустила сам га из љубави према родитељима који су стари и немају никог другог осим мене“ (84/47). „Свекар ме злостављао све у циљу да продам свој иметак и да њему дам паре“ (329/47). „Тужена је вриједна, честита жена и добра мајка“, вели свједок, „њу су одвојили у неку влажну и мрачну оставу без ватре и постеље“ (42/48). „У афекту сам вријеђала свекрву, јер ми је приговарала да дијете није њеног сина“ (146/48). „Он више воли родитеље него мене“ (Мостар, 124/49). „Давала је својим а ја сам гладовао, искориштавала ме“ (Мостар, 103/50). „Гладовала сам а он је сестри давао новац“ (Мостар, 171/50). „За поремећај су криви његови, јер су је прогонили, патили глађу и гонили из куће“, наводе свједоци (Љубушки, 83/50). „Нисам се могла slagати с његовом мајком, јер ме омаловажавала, ускраћивала да једем, закључавала све од мене“ (Чапљина, 66/51). „Његов отац покушао да ме напаствује, и пошто сам то спречирила, сви су ме почели прогонити“ (144/52). „Док је тужилац био у војсци, напаствовао ме његов отац, потплатили су другог да ме заведе, и насилу сам признала да сам полно општила с другим“ (161/52). „Зараду је давао мајци“ (90/53). „Кад је отишао у непријатељску војску, остала сам с његовим родитељима и чувала туђу стоку, а кад сам се разболила, његови ме нису хтјели да његују, па сам отишла својим“ (О. с. Ливно, 11/48). „Он и свекрва су ме злостављали, по њиховом наређењу спавала сам у штали, нису ми дали ни хране“ (Требиње, 17/52). „Свекрва ми приговарала да нисам ништа донијела“ (122/53).

И дјеца из ранијих бракова, као чињеница која ремети брачне односе, често се помињу и на овом подручју, и то више него у Бихаћу. У слиједећим наводима се добро оцртавају односи, с једне стране, између ове дјеце и њихове маћехе односно очуха а, с друге, између самих брачних другова због ове дјеце:

„У кућу се доселила тужиочева кћи из првог брака с дјецом и преузела кућу у своје руке“ (7/46). „Имам 4 дјеце из ранијег брака па сам се и оженио да ми има ко чувати дјецу. Она све то није хтјела да чини“ (44/46). „Нападају ме и тужилац и његова дјеца“ (44/46). „Она је од нас крила хљеб и нудила га мушкарцима који су јој долазили док је отац био у Америци“, изјављују пасторчад у једном случају (224/47). „Имам 2 дјеце из ранијег брака и ради прехране ово двоје сирочади удала сам се за тужиоца, али је он прогонио ову дјецу, па сам га напустила“ (40/48). „Није се могла да

обикне без своје дјеце из првог брака" (96/48). „Она се удала да би прехранила своје 2 дјеце, јер немају ништа осим једне кокоши" (153/48). „Своју дјецу пазила а моју није" (Мостар, 170/49). „Имам 8 дјеце из првог брака, а она је тражила да их отјерам" (Гацко, 34/49). „Имам 3 дјеце из првог брака, она исто тако има 3. Осим тога имамо и заједничко дијете. Она носи својој дјечи а моју гони из куће" (Гацко, 59/50).

У 30 списа се наводи како су супрузи ступили у брак против своје слободне воље, а под притиском односно наговору других лица, обично родитеља. Док је, на примјер, ових случајева у 1947 било 12, у 1952 3, у 1953 био је само 1 случај.

Ових неколико примјера свједоче о мотивима оваквих бракова: „Отац ме натјерао да се удам за туженог. Затекла сам 5 кћери код туженог. Шиканирале су ме на све могуће начине. Нису говориле са мном по 15 дана. И он је трпио од ове своје дјеце и то ништа мање него и ја" (9/46). „Под притиском оца оженио сам очеву свастику из другог брака. Отишао сам по свијету и тужену оставио код куће" (79/46). „Вјенчао сам је насилу, јер је била занијела" (94/47). „Она је била жена мог умрлог брата и узео сам је на наваљивање мајке. Тај родбински однос сметао је од првог дана да с туженом вршим интимне односе" (219/47). „Узео ме из материјалних разлога" (7/48). „Пошла сам за њега а нисам га ни познавала. То сам учинила по наговору других, јер да је богат. Охладила сам кад сам видјела да станује у малој кућици која се готово оборила" (63/49). „Тужилац је био прије рата сиромашан човјек и без куће", веле свједоци, „па је узео старију од себе за 18 година, у намјери да се ријешу бијезде" (Мостар, 16/52). „Након 15 дана напустио сам је, јер сам је узео у пијаном стању" (Требиње, 22/49). „Узео сам је по наговору оца, јер му је требала радна снага" (67/52). „Пошто сам имала свега 14 година, у брак сам ступила по наговору своје сестре, а он је старији од мене 42 године. Живила сам као заробљеник под диктатуром туженог и његовог рода" (158/52). „Пријетио ми је да ће извршити самоубиство, ако не пођем за њега, и због тога сам и пошла" (216/52). „Оженио сам се на тај начин што сам пошао у сватове рођаку и дошто није хтјела дјевојка, и да се не би вратили празни, мени смо повели другу коју нисам ни познавао" 298/53). „Узео сам је по наговору родитеља, па сам се покајао и довео другу с којом сам водио љубав" (О. с. Ливно, 38/48). „Брак смо закључили под притиском и пресудним утицајем чудотворних сила" (16/46).

Нису ријетки случајеви у којима се брачни другови жале да су закључили брак а да нису једно према другом имали наклоности, љубави. Та околност се помиње у 41 случај, и то у 28 случајева да жена не воли мужа, а у 13 да муж не воли жену.

Тако, на примјер, једна жена вели: „Пошто га нисам волила, нисам ни ишла у његову кућу" (98/47). „Рекох ти ја прије вјенчања: немој да ме узимаш, иако сам драга твоме оцу и мајци, а ти

ме не волиш, јер ћу изгубити пензију, а ја сам, као што знаш, сиромашна и од чега ћу живјети. Ти мени рече: „Да ти мени ниси драга, ја те не бих ни водио. А сад ме гониш?“ (215/47). „Удала сам се за тужиоца без љубави, а он је старији од мене 20 година и нисам се могла прилагодити“ (143/48). „Тражи развод да би се могао вјенчати са својом старом љубави, а мене је узео кад је с њом био у завади“ (152/48). „Не воли ме, мисли на свог пријашњег момка“ (Мостар, 114/50). „Није ме узео из љубави него из освете“ (61/53).

Међу честе случајеве који се наводе у тужбама за развод брака спада и одвојен живот брачних другова. Ова околност на овом подручју манифестује се у одласку у војску и на рад. У 90 случајева је ријеч о одвојеном животу због одласка у војску, а 10 због одласка на рад. Овдје је много мањи број ових случајева него на подручју Окружног суда у Бихаћу, јер се врло ријетко дешава (то се бар не види из ових списа) да се брак закључује прије отслужења војног рока, што је, готово, редовна појава на подручју Окружног суда у Бихаћу „Колики си, толики се у Босни жене“ је изрека са којом се у Херцеговини иронише прерана женидба у Босни.

У нешто мањем броју случајева него у Бихаћу брачни другови су живјели ванбрачно прије брака. Тај број је 19. У овим списима се налазе и мотиви који наводе брачне другове да закључују сваке бракове, као и сукобе који отуда произлазе: „Живјели смо ванбрачно и родили дијете прије брака, а ступили смо у брак само да спасимо углед војске. Послије вјенчања нисмо живјели у заједничком кућанству. Дијете је умрло“ (19/48). „Оженио сам је само зато што је била ванбрачно занијела. Након два мјесеца дијете је умрло и престао је разлог за заједничким животом“ (77/48). „Прије брака смо одржавали полне односе а нисам знао да је то исто радила и с другим“ (91/48). „Тужилац ју је завео, занијела је дијете и морала се вјенчати с њим“, изјављују свједоци (97/48). „Док смо живјели ванбрачно, живот је текао врло добро, а чим смо се вјенчали, осјетио сам да ме не трпи“ (43/49). „Вјенчали смо се тек тако да видимо да ли ћемо моћи живјети у браку, јер смо и прије брака живјели невјенчано и зачели дајете, али смо се разишли“ (Мостар, 126/49). „Брак нисам склопио из љубави с туженом већ из жеље да се дијете које је тужена требала да роди, а чији сам ја ванбрачни отац, озакони. По закључењу брака нисмо скоро ни живјели заједно, јер је она слабих моралних квалификација, и у браку је гледала друге“ (Требиње, 14/49). „Прво смо живјели ванбрачно и то у добрим односима и сложено. По склапању брака настале су трзавице“ (Требиње, 14/50). „Прије вјенчања родила је ванбрачно дијете и мене су присилили да је узем, иако је имала односе и с другим“ (81/52). „Кад је хтјела да роди дијете, вјенчао сам је“ (85/52). „Прије брака живјели смо невјенчано 3 године“ (85/52). „Тучем је само да бих се је ријешо. Пошто сам с њом ступио у полне односе, наваљивала је да је узем, па сам пристао иако преко воље“ (183/52). „Између нас је дошло до склапања брака због тога што је она са

мном остала у другом стању, а не из љубави, па се нисмо уопште трпили и вршили полних односа". Она: „Истог дана када сам се вјенчала и родила сам“ (204/52). „Као њен станар упустио сам се у интимне односе, и она је постала гравидна, и да бих јој сачувао утлед, вјенчао сам је“ (291/53). „Прво смо живјели невјенчано, док се није развео с првом женом“ (О. с. Јилно, 19/52). „Свега 15 дана смо живјели скупа, јер сам ступио у брак по наговору родитеља, а то стога што сам прије брака с њом имао полне односе. Осим тога она ми је и родица, па су родитељи хтјели да покрију срамоту“ (О. с. Јилно, 21/52).

Биће од интереса да наведемо и то да се у поменутих списима помиње и 12 случајева у којима се муж жали да му жена није дошла у брак невина, и да је та околност утицала да је дошло до поремећаја у брачном животу а тиме и до развода. Навешћемо неколико примјера који нам бар донекле освјетљавају ово питање: „Она је хтјела да постане жена и да се одмах разведе, јер је имала другог“ (216/47). „Корио ме што нисам дошла невина у брак, иако је био прешао преко тога“ (29/48). „У брак није дошла невина, па стога нисам могао општити с њом. Стога сам предложио њеним родитељима да је воде“ (182/48). „Није дошла у брак невина, био сам прешао преко тога, али нисам могао то заборавити“ (Мостар, 295/50). „Појавила ми се сексуална аверзија кад сам увидио да је изгубила невиност и да је родила ванбрачно дијете“ (Мостар, 434/51). „Нисам је нашао невину“ (Невесинје, 48/50). „Циљ ми је био само да се назовем женом“ (Чапљина, 105/51). „Иако је тврдила прије брака да је *virgo intacta*, то није била“ (131/52).

У 75 случајева се наводи како је муж нестао, и тај нестанак се у највећем броју десио за вријеме рата. То се види и по томе што је, на примјер, у 1942 било 11 случајева, а у 1953 само 6 случајева.

Осуда на одређену казну у смислу чл. 63 Основног закона о браку помиње се у 37 списка. У 33 списка говори се о казни мужа, а у 4 о казни жене. Овдје су ови случајеви чешћи него у Бихаћу. Из ових података јасно се види да се брачни другови врло ријетко користе правом које им даје поменути пропис, јер је овај број незнатан у односу на број случајева у којима долази до осуде на одређену казну.

Овдје је већи број случајева него у Бихаћу у којима се тражи развод брака због болести брачног друга. У 33 списка се наводе болести, и то нервне, умне, венеричне и туберкулоза. Обично се поред ових болести наводе и други разлози за развод брака, јер наши судови уствари дозвољавају развод брака само ако је ријеч о умној болести.

У овом материјалу често се говори о сексуалном неслагању, иако се о овим односима ћути много више него о другим.

Ови списи садрже велики број и других података који говоре о разним поремећајима у браку, а који се манифестују у разним видовима и на разне начине.

Ни овдје се у већој мјери, али свакако више него на подручју Окружног суда у Бихаћу, брачни друтови не жале на материјалне прилике које бесумње негативно дјелују на складне односе и то много више него су они тога и свјесни. Слиједећи наводи странака у овим споровима донекле указују на то од каквог су значаја материјални моменти и како се на њих гледа: „Имала сам односе с другим а на то ме натјерала глад“ (8/46). „Он тражи развод брака само да би се оженио с једном богатом, јер сам ја сиромашна“ (13/46). „Тужени није водио никакве бриге о мени. Распродао је моје дукате, накит и кућни намјештај и отишао од куће“ (31/46). „Ја сам ради њега оставила пензију иза првог мужа“ (36/47). „Тужила сам га јер немам никаквих средстава за живот“ (69/47). „Гладовала сам“ (132/47). У једном спору тужилац је приликом развода брака осуђен да туженој преда: 1 сандук, 1 виле, 1 грабље, 1 варићак, 1 арар, 50 кг жита и 3 квинтала сијена (132/47). „Или нек ми препише своју земљу и кућу или нек се разиђе с оном другом“ (148/47). „Почео ми продавати дјечији иметак“ (183/47). „Није доносио довољно за издржавање“ (314/47). „Он је поклонио свој иметак својој кћери из првог брака, а она затим свој својим братићима, и то је узрок несугласицама“, наводи свједок (331/47). „Он је богат а ја сиромашна“ (4/49). „Приликом вјенчања њен отац ми обећао преписати земљу, а пошто ми обећану земљу није преписао, истјерао сам је“ (Лиштица, 188/51). „Напустила сам га, јер нема ништа, а у кући је 10 чељади“ (Невесиње, 41/50). „Напустио ме што нисам хтјела да му поклоним своју имовину“ (108/52). „Напустила ме, говорећи да не може да живи с мојом малом зарадом“ (164/52). „Као инвалид неспособан сам за рад и дошао сам на њено имање, али је она потајно ово имање поклонила стрицу, што ме јако увриједило“ (8/53). „Сазнала сам да ме узео ради моје земље и стога нисам наставила брачну заједницу“ (162/53). „Преварио ме да је службеник и да има стоку“ (217/53). „Тражио ми да му препишем иметак“ (317/53). „Док сам имала новаца и дућан, била сам му добра“ (Ливно, 19/52). „Живјели су у страшној оскудици, нису имали ни шпарета“, вели свједок (Мостар, 289/50).

Прекомјерно уживање алкохолних пића и на овом подручју спада међу чињенице које врше поремећај у брачним односима и доводе до развода брака, и то у већем броју него на подручју Бихаћа, што се види из ових неколико примјера: „Тужена се почела да опија и да ме физички напада“ (О. с. Ливно, 19/52). „Тужени је алкохоличар, попио би цијелу зараду, а ја сам издржавала породицу“ (25/46). „Пије, закашњава кући, туче ме, не брине се ни за своје 2 дјеце из првог брака, па су и гола и боса“ (112/49). „Гладовала сам заједно с дјецом због његовог опијања“ (26/49). „Пијаница је, не доноси кући ништа“ (Мостар, 197/49). „Од 1936 тужени се пот-

пуно одао пићу и нераду, па сам у трудном стању радила најгрубље послове, како бих зарадила оно најосновније за издржавање, јер смо биједно живјели с дјецом“ (148/52). „Одао се пићу и за то потрошио сав новац. Почео је да продаје и моје ствари, након што је испродавао своје“ (341/53).

Љубомора је, може се рећи, врло често пратилац брака, и она се појављује у мањој или већој мјери и у разним видовима. Понекад прелази све границе и изазива тешке посљедице у брачном животу. Ево неколико примјера љубоморе која доводи до неподношљивог живота у браку: „Распиривао ми је љубомору, хвалећи се успјесима код других жена“ (110/48). „Због љубоморе није ми дао излазити, па ни мајци. По ноћи је излазио и обилазио кућу“ (68/46). „Дође ми у радњу, вријећа, напада и мене и муштерије, камењем разбија стакло, не смијем од ње кући“ (33/49). „Прави ми љубоморне сцене и смета ме у мом уметничком стварању (ја сам наставник музике)“ (40/52). „Био је претјерано љубоморан, па сам покушала самоубиство због тога“ (79/52). „Прогони ме безразложном љубомором и загорчава ми живот самоубилачким писмима“ (74/48).

И на овом подручју се мужеви жале на нескромност својих жена што се види из ових ријечи једног мужа: „Свађе су настале због тога што је она навикла на раскошан живот, а моји приходи нису могли да јој дотекну за такав начин живота“ (153/47).

Дешава се да брачни другови и после развода брака одржавају везе, па, штавише, и да поновно ступају у брак. То нам потврђују слиједећи наводи из ових списка: „Он је из Мостара довео своју бившу жену и крио је неко вријеме у радњи и по туђим кућама“, истиче једна жена. „Он је своју прву жену више пута вјенчавао и развјенчавао“, у овом истом предмету исказују свједоци (50/46). „Ми смо се једном разводили 1938, а 1941 поновно смо закључили брак“ (330/47). „Одржаје везе са својом разведеном женом“ (67/48). „Били смо се развели, па смо поновно склопили брак“ (141/48). „Вратио сам се својој бившој жени“ (Мостар, 195/50). „На њено наваљивање поновно смо закључили брак“ (233/50). „Једном смо се развели, па сам се удала за другог, и с овим се развела, те вратила туженом ради 5 дјеце“ (Требиње, 23/49).

Мужеви се жале и на нерад својих жена: „Није хтјела да чува стоку, како то чине све жене на селу“ (161/46). „Она је распикућа“ (35/47). „Није хтјела да ради сеоске послове, које врши свака жена на селу“ (73/47). „Тужиља није хтјела да нађа код стоке и да је чува од вукова“ (62/48). „Од оца сам побјегла због мотике и фабрике духана, и удала сам се зато да ништа не радим“ (Мостар, 221/50). „Није радила, тражила је двије дјевојке“ (Мостар, 632/51). „Нисам се удавала да радим већ да лежим“ (лијегала у вече у 6 часова а устајала у јутро у 10 часова“ (1/50).

Ево још неколико примјера који указују на то да заиста свака чињеница може да ремети брачне односе: „Смета му што имам матуру а он је нема“ (19/46). „Она би често ишла својој сестри, па

је небих налазио код куће кад дођем“ (32/47). „По повратку из заробљеништва хладно ме дочекала“ (93/47). „Више воли музику него све остало“ (93/47). „Неће да дође и да ме болесног лијечи“ (133/47). „Док сам била здрава, била сам му драга“ (275/47). „Он је миран и сталожен, а она нагла, поводљива и подложна утицајима“, вели свједок (291/47). „Забрањујем јој преметачину џепова“ (67/48). „Више мјесеци није говорио са мном, ја сам у туђем свијету и једино сам упућена на њега“ (86/48). „Дочекује ме с трачевима, а ја сам зидар па дођем уморан и не могу слушати којешта“ (86/48). „Од како се она запослила, настале су свађе“ (130/48). „Ако тужени мало закасни, не отвара му врата него мора улазити кроз прозор или спавати у канцеларији“, веле свједоци у једном спору (173/48). „Ишла је на љетовање без мене“ (179/48). „Била сам у болници а он ме није посјетио“ (30/49). „Ја сам сувише осјетљива, а тужени одвише напрасит и експлозиван“ (Мостар, 115/49). „Он шути данима и данима“ (Мостар, 262/49). „Вршила је чаролије да би успоставила хармонију у браку“ (Мостар, 114/50). „Мене потцјењује а хвали љепоту других“ (Мостар, 125/51). „Свађа је због тога што му помоћу трансфузије нисам дала своје крви“ (Мостар, 832/51). „Ја волим друштво, а тужилац га избјегава, и пошто он није хтио да склопи познанство с неком породицом, ја сам сама пошла да то учиним“ (Мостар, 858/51). „Сили ме да идем с њим у кафану и да му тамо пјевам“ (Мостар, 891/51). „Више времена је посвећивао спорту него мени“ (Требиње, 19/49). „Не могу да трпим задах му из уста“ (Гацко, 1/50). „Он је Македонац и новац шаље својој родбини, а за ме се не брине“ (Чапљина, 33/52). „Тражила је да цијело вануредовно вријеме проводим с њом“ (47/52). „Био сам домазет“ (222/52). „Говорила ми како се могла боље удати“ (236/52 и 72/53). „Напустио ме што сам смршала и проружњала се“ (369/53). „Он је ноћу врло често мокрио пода се, па нисам могла с њим спавати у истом кревету“ (О. с. Ливно, 26/48). „Док сам био с њом, хватала ме живчана болест, од како смо се разишли, не хвата ме“ (О. с. Ливно, 29/48).

У овим списима се налази неколико случајева који свједоче о томе да су усташе за вријеме рата из сабиралишта за клање и убијање одводили српске дјевојке и с њима закључивали бракове. Тако једна наводи: „Пошла сам за њега из страха као Српкиња 1941 а обећао ми спасити брата, али то није учинио“ (208/47). У другом случају се наводи: „Приликом убијања Срба 1941 насилно сам одведена од туженог који је као устаца учествовао у убијању моје породице и с њим склопила брак, након два мјесеца сам га напустила и побјегла, а тада сам имала 17 година“ (10/48). У трећем случају се вели: „Одведена сам с осталим сељанкама од усташе у „силос“ и одатле су нас распоређивали, и мене је одвео тужени. С њим сам родила и дијете, али сам последије побјегла“ (Чапљина, 7/50).

У једном бракоразводном спису помиње се и то да још постоји обичај у невесињском срезу да невјеста прву ноћ по доласку

у младожењину кућу треба да спава с дјевером (старим сватом). Наиме, у овом случају кад су младу довели у кућу младожење, она је легла у кревет с дјевером. У други кревет је легао младожења, а остали укућани су легли по поду у истој соби. Младожењу је пробудила шкрипа кревета у коме је лежала млада с дјевером. Он је устао и шетао по соби. Да би избјегао срамоту, он се и поред тога вјенчао с њом. Прве брачне ноћи је утврдио да млада није дјевојка. Због тога су настале свађе, па је коначно дошло и до развода брака (Невесиње, 48/50).

На концу да се осврнемо још на једну специфичност овог подручја која, према пркупљеним подацима, постоји једино у Западној Херцеговини (у Бекији). То је „лигање“, лијегање или, боље речено, лежање с дјевојкама. Наиме, по овом обичају, који још и данас живи, дјевојке имају право да примају у својим собама или по појатама момке с којима ноћу леже и на тај се начин забављају. Овај обичај је раширен у мостарском срезу с десне стране Неретве, у срезу Лиштица, Љубушки и Посушје.

Према расположивим информацијама овај обичај је специфичност католичког елемента овог краја. Сличних обичаја има и у сусједним срезovima Далмације. Сматра се да је ово становништво досељено из Албаније и то из околице Скадра, гдје, такође, владају слични обичаји. Као доказ наводи се и то што се за ово становништво употребљава и назив „шкuttori“, а која се изводи из ријечи Скадар односно „Скутар“.

На постојање овог обичаја указује и пјесма: „Од Мостара до Широког Брига (Бријега), нема цуре с којом нисам лига' (лијегао)". Ово лигање није никаква срамота. Нису ријетки случајеви туче и битке око тога коме ће дјевојка отворити врата и примити га на лигање.

По овом обичају све је дозвољено, само није дозвољено „гриштити“, гријешити, вршење полних односа. Међутим, то се дешава врло често. О томе свједочи и раћање ванбрачне дјеце у овим срезovima, и то више него у другим срезovima овога округа. Према добивеним информацијама у Среском суду у Лиштини, нема села у овом срезу у коме нема по више ванбрачне дјеце. Има дјевојака које имају и по петоро дјеце. Дјеца остају заједно с мајком у кући њених родитеља. Истиче се да има породица које се одржавају само на ванбрачним односима.

Релативно је мањи број тужби за утврђивање ванбрачног очинства од самог броја ове дјеце, јер ванбрачне мајке покрећу спор за утврђивање ванбрачног очинства по правилу само ако ванбрачни отац одлучи да жени другу дјевојку, па се тужбом жели спријечити брак с том другом.

Прегледајући парничне списе о утврђивању ванбрачног очинства дошао сам до карактеристичне констатације да су изузетни случајеви на овом терену у којима се тужени не жали против пре-

суде о утврђивању очинства, јер се редовно истиче у жалби како тужени није једини који је лигао с дјечјом мајком.

Да у Западној Херцеговини владају другачија схватања о ванбрачним односима него у Источној, може да нам послужи као доказ и то што се овдје рађа више ванбрачне дјеце него у Источној. Тако, на примјер, док је 1953 рођено ванбрачне дјеце у Билећи 10, у Гацку 7, у Невесињу 7, у Стоцу 6 и у Требињу 3, дотле је у Љубушком рођено 32, у Посушју и Лиштици по 18 ванбрачне дјеце. С друге стране, број тужби за утврђивање ванбрачног очинства је, на примјер, од 1946 до 1953 био у Лиштици 65, у Љубушком 71, а у Билећи 16, у Гацку 4, у Невесињу 17, у Стоцу 4 и у Требињу 22 тужбе.

У циљу провјеравања постојања овог обичаја прегледао сам код Среског суда у Мостару све спорове о утврђивању ванбрачног очинства од 1946 до 1954, чији број износи 150. Од тога броја отпада на католике 112, на муслимане 27 и на православне 12 спорова. Треба да се нагласи да су странке у овим споровима код муслимана и православних у највећем броју из града. Што се тиче спорова који се односе на католике у огромном броју случајева ријеч је о странкама са села.

С истим циљем посебно смо извршили и анализу бракоразводних спорова католичких бракова у којима такође има докумената о постојању поменутог обичаја. (Ово је, уствари, једино подручје у Босни и Херцеговини које је насељено највећим дијелом припадницима католичке вјероисповијести.) Тако од 256 предмета у којима су обје странке католици (код којих на 1.000 становника долази око 1,3 спора, док код муслимана на 1.000 долази око 7,3 спора, а код православних 1,3 спора), у 153 случаја дошло је до развода брака или на 1.000 становника око 0,7 развода за осам година, што годишње износи мање него 0,1 развод брака.

У овим споровима као узрок за развод брака наводи се прељуба у 127 случајева и несталост у 39. Осим тога у 28 случајева се истиче како у браку није уопште дошло до полних односа, што се запажа као специфичност само код католика. То долази отуда што припадници католичке цркве, држећи се вјерских прописа, остају код тога да нема брака без учешћа цркве. Стога док се не обави и црквено вјенчање, брачни другови не сматрају да је брак закључен. Послије закључења брака пред државним органом они обично у року од 7 до 8 дана врше вјенчање у цркви, и тек онда млада иде у младожењину кућу. То се врло добро и јасно види из ових примјера: „Споразумјели смо се да идем у његову кућу тек кад се и црквено вјенчамо а дотле да из народног одбора иде свака својој кући, али је он одустао од црквеног вјенчања?“ (Мостар, 435/51). „Након закључења брака у одбору тужена је тражила да склопимо брак и пред црквом, али сам то одбио и због тога није хтјела мојој кући“ (Лиштица, 14/51). „Нисмо одмах одпочели заједнички живот, јер смо се мислили вјенчати и пред жупником“ (Љу-

бушки, 317/51). „Иако смо закључили брак, није ме хтио превести својој кући“, истиче једна жена, на што јој одговара муж: „Она је хтјела и вјенчање пред црквом, а ја не“ (45/52). „По закључењу брака а прије вјенчања у цркви одбила је да дође у моју кућу“ (230/52). „По вјенчању отишла је својој кући, јер је то обичај, јер није извршено црквено вјенчање“ (1/53). „Прије склапања брака рекла ми је да неће мојој кући док се црквено не вјенчамо“ (32/53). „Чим сам закључила брак, по обичају, отишла сам својој кући а тужени својој, јер смо намјеравали да се вјенчамо и пред црквом“ (98/53). „Дошло је до свађе, јер се нисам хтио вјенчати у цркви (као комуниста) и рекла ми: „Ја нећу да се турчим и да с невјером живим, јер имам гдје живјети“, напустила ме и отишла код фратора да се исповиди“. Она, међутим, приговара: „Рекао је да ћемо се потајно вјенчати у цркви“, (143/53). „Одмах по склапању брака отишла је својој кући и није хтјела да наставимо брачни живот, јер се нисмо вјенчали у цркви“ (349/53 и 364/53). „Нисам је одмах повео кући, јер је требало да се изврши вјенчање и у цркви“ (О. с. Ливно, 1/48).

Закључење брака пред органима власти и враћање својој кући дјевојке користе у циљу вршења притиска на момка кога воле. Наиме, дјевојка иде пред одбор и са оним кога не воли, вјерујући да то закључење нема силе ни важности, да би на тај начин присилила онога кога воли а који одуговлачи вјенчање, да је жени. Уколико је тај вољени момак спреман да с њом закључи брак, она иде његовој кући. Међутим, када се увиди да је први брак сметња за закључење новог брака, долази до подношења тужбе за поништај првог брака, у којој се наводе разни узроци ништавости који су уствари неосновани. Обично се истиче како је ту ријеч о недостатку слободне воље. Ово је један од проблема који се поставља пред Окружни суд у Мостару. Ове тужбе се морају да одбијају не само због своје неоснованости него и ради популарисања грађанске форме брака.

Ево неколико примјера који свједоче о овој појави, а који потичу и из непосредне прошлости: „Раније сам обећала оном другом, па сам му побјегла, и он тражи да први брак поништим“ (34/48). „Пронио се глас да ми се момак оженио, па сам се удала за туженог, али сутрадан по вјенчању нашла сам се с њим и са знала да то није истина, те сам прешла његовим и нећу се више вратити туженом“ (Мостар, 309/49). „Побјегла сам свом првом момку кога сам волила“ (Мостар, 33/51). „Нисам имао новаца да одмах извршим вјенчање и пред црквом, па сам отишао да их зарадим. Међутим, док сам се вратио, она је почела с другим да ашикује. Наставио бих брак с њом кад би она хтјела“ (Мостар, 435/51). „Након 4 дана отишла сам свом момку, јер туженог нисам волила“ (Љубушки, 91/49). „Тужена је прије црквеног вјенчања отишла с другим и са истим отпочела живјети“. Она опет истиче: „Преварила сам се што сам с тужиоцем склопила брак, јер сам

имала дражег момка“ (Љубушки, 317/51). „Напустила сам га, јер сам сазнала да мој дражи момак није осуђен и да се могу удати за њега“. (Чапљина, 4/52). „Прије вјенчања у цркви нисам је превео у своју кућу, јер ми дошао њен бивши момак и противио се да је водим из разлога што је имао с њом полне односе као дјевојком“ (45/52). „Нисам пошла у кућу туженог, јер сам имала другог момка кога сам волила. С туженим нисам уопште имала сексуалних односа“ (187/52). „Тужена је по склапању брака пред народним одбором отишла у кућу М. Карла, свог ранијег момка, с намјером да с њим закључи брак. Остала је с њим два дана и двије ноћи и тиме ми ставила до знања да не жели са мном живјети“ (247/52). „Нисмо уопште живјели брачним животом, имам од прије момка и хоћу за њега да се удам“. (1/53). „Прије на дан заказаног вјенчања ноћила је с другим“ (32/53). „Одбила сам вјенчање у цркви, јер сам одлучила да се удам за свог ранијег момка са којим сам имала и интимне односе“ (98/53). „Нисмо имали уопште полних односа. Предомислила сам се и отишла свом ранијем момку“ (215/53). „Након вјенчања тужена је остала код својих родитеља и није хтјела да настави брак са мном, јер да воли свог ранијег момка и с њим живи“ (217/53). „Она није хтјела да настави брак са мном, него је отишла свом ранијем момку и с њим живи, иако сам имао с њом полне односе прије вјенчања. Пристајем да ми се врати“ (341/53). „Прије црквеног вјенчања она је отишла другом и почела да живи ванбрачно“ (О. с. Ливно. 1/48). „По закључењу брака а прије него је мене довео својој кући он је довео другу и с њом ванбрачно живио све док их милиција није раставила. Нисам с њим имала ни полних односа, јер ме није ни одвео кући.“ На то он одговара: „Узео сам је по наговору родитеља, па сам се покајао и довео другу с којом сам водио љубав“ (38/48).

Оно што се не догађа, међу супрузима православне и исламске вјероисповијести а догађа међу католицима јесте и то да се врло често поставља питање вршења вјерских обреда, што се види и у овим наводима: „Спречавала ме да радим у СКОЈ-у“ (149/52). „Нису се слагали, јер је он у Партији, а она је славила вјерске празнике“ (236/52). „Свађа је потекла отуда што је хтјела да крсти дијете, а ишла је и у цркву“ (69/53). „Одмах ми почела приговарати што брак нисмо склопили у цркви и што не вршим вјерске обреде, крстила ми је дијете против моје воље“ (267/53).

Као што има мишљења да нема брака без посредовања и благослова цркве, код припадника католичке цркве постоји увјерење да нема ни развода брака, јер то црквено право не предвиђа. Према информацијама добивеним од судије Среског суда у Лиштици који је и родом из овог краја, има појединаца, нарочито жена, који се жале суду на своје брачне другове и на неподношљивост брачног живота. Међутим, на његов савјет да траже развод брака, одговарају му да од тога немају ништа што им се омогућује развод брака пред судом, кад им то црква не признаје и кад им неће до-

зволити закључење другог брака. Посљедица таквог схватања је-
сте да је врло мали број развода бракова међу припадницима римо-
католичке цркве, и то не само на овом подручју него и на подруч-
јима других судова Босне и Херцеговине.

Ако узмемо у обзир да се од 153-разведена брака чији су су-
прузи католици (по имену што смо и код других узели овај кри-
териум, јер се из парничних списа не види стварни однос према
религији) на 194.822 становника за вријеме од 1946 до 1953 у 39 слу-
чајева је ријеч о несталости, у 28 у којима брак није ни конзуми-
рао, остаје свега 86 случајева гдје је у правом смислу дошло до
развода. Ако томе додамо да је у 127 случајева ријеч о прељуби
односно о заснивању ванбрачне заједнице с трећим лицима супрот-
ног пола, у којим случајевима би се и по канонском праву римо-
католичке цркве могла добити растава од стола и постеље, дола-
зимо до закључка да се припадници католичке вјероисповијести
врло ријетко користе законским могућностима у погледу разво-
да брака.

Др. Алија Силајџић

ДРУШТВЕНА СВОЈИНА И ПРАВО СВОЈИНЕ

Да би се са правног гледишта осветлио карактер друштвене својине, потребно је претходно објаснити извесне односе, појмове и категорије које су се у дискусији код нас по горњем питању поставили, а који нису били у потпуности разјашњени. То су појмови присвајања, својине у економском смислу — својине као економско-друштвеног односа и својине као правне категорије.

1. Правни аспекти капиталистичке својине

Полазећи од Маркса, наши су писци правилно повукли разлику између својине као економско-друштвеног односа, као односа производње, као облика материјалног присвајања економских добара које је постојало и постојаће стално као услов егзистенције друштвене заједнице као такве, и правног изражавања својине, својине као правне институције. Међутим, то разликовање није потпуно јасно изведено, тако да је у дискусији појам „својине у економском смислу“ добио смисао реализовања вредности објекта присвајања — економског добра (1) путем употребе несвојинских правнотехничких инструмената. Ово питање захтева подробнију анализу, с обзиром на његову важност за проблем о коме ћемо расправљати.

Економска и правна својина. — Почећемо са анализом капиталистичке својине. Са економско-друштвеног гледишта, капиталистичка својина претставља такав производни однос у коме капиталистичка класа поседује монопол на средствима за производњу и следствено монопол присвајања туђег неплаћеног рада — вишка вредности. Суштина односа производње капиталистичког друштва се управо састоји у томе монополу — индивидуалном присвајању производа друштвеног рада. На тој основи је настала и изградила се правна организација капиталистичке својине.

Основни институт у тој правној организацији је институт права својине. Према правној теорији, право својине је право у принципу неограниченог располагања (укључујући као основну правну карактеристику „*abusus*“ тј. потрошњу ствари, њено материјално уништење — трансформирање њене супстанције (2) са стварју од стране овлашћеног лица — носиоца тог права. Овакво „право својине“ преузели су правни системи капиталистичких земаља из римског права зато што је оно у суштини изражавало односе капиталистичког друштва као друштва робних произвођача, зато што је постојање таквог права код индустриског капиталисте био нужан

(1) Др. А. Гамс: О кодификацији имовинског права, „Анали Правног факултета у Београду“, окт.—дец. 1954, стр. 392.

(2) Planiol—Ripert: Traité pratique de Droit civil français, t. III, Paris, 1926, стр. 220.

предуслов развоја процеса капиталистичке производње и репродукције. Али капиталистичка својина не изражава се само у институту „права својине“ иако се она у крајњој линији, посматрајући је са правног гледишта, своди на њега. Постоје и други правни институти у којима се правно изражавају економски односи који се у крилу капиталистичког друштва стварају. Скуп свих тих правних института, узевши их у целини, претставља оно што називамо правном организацијом или правним режимом капиталистичке својине.

Право својине на средствима за производњу у капитализму претставља — ако га посматрамо са његове економске, суштинске стране — право на присвајање производа туђег неплаћеног рада — вишка вредности. Али познато је да у развијеном капиталистичком друштву индустриски, активни капиталиста такво право има, под извесним условима, само формално. Индустриски капиталиста, истинна, стиче право својине на производима производње и на њиховом реализованом новчаном еквиваленту, али ће он бити обавезан, уколико не ради својим сопственим капиталом, да један део вишка вредности преда у руке власнику позајмљеног капитала који је, предујмљујући новац индустриском капиталисти, правно „изгубио“ својину на предујмљеном капиталу, али је економски није изгубио јер му правни поредак обезбеђује право на камату — право да присвоји одређени део вишка вредности и право на повраћај главнице. Према томе, право својине индустриског капиталисте на средствима за производњу не изражава у таквом случају адекватно економски однос који му служи као супстратум, иако је право својине индустриског капиталисте са формалноправног гледишта остало неокрњено: носилац таквог „интегралног“ права својине правно ће бити овлашћен да „убира плодове“, али обавеза да плати интерес на предујмљени капитал бившим правним власницима тог капитала, а сада његовим повериоцима, може учинити да његово право својине остане, са економског гледишта „голо право“ (иако није „осакаћено“ никаквим стварним правима, те је, са правног гледишта, потпуно, неокрњено). Овај несклад између „права својине“ у капитализму и економског односа који би то право требало да одрази, ова неподударност „правног“ и „економског“, права својине на средствима за производњу активног капиталисте и економског дејства правних односа створених између њега и власника позајмљеног капитала, одавно су запажени и бржљиво анализирани у правној теорији од стране Карла Ренера. Он је ту супротност терминолошки изразио појмом економске својине (присвајање вишка вредности од стране „невласника“ средстава за производњу) и правне својине (чији је носилац формални власник средстава за производњу који правно присваја вишак вредности (3). Међутим, та „економска својина“ је

(3) Karl Renner: Die Rechtsinstitute des Privatrechts, Tübingen, 1929, стр. 104, и даље (Ekononisches und juristisches Eigentum).

правно санкционисана, истина не у „праву својине“ на телесној ствари (средству производње и производима) него у правима (овлашћењима) повериоца.

Ова појава не долази до изражаја само у случају кад индустријски капиталиста ради са туђим (узајмљеним) капиталом; она је чак много изразитија код установе акционарских друштава. Такво друштво као правно лице је „правни власник“ производних средстава. Такво правно лице употребљава, ужива и располаже стварима које се налазе у његовој својини. Оно у правном промету иступа и закључује уговоре „у своје име“ и „за свој рачун“. Са гледишта права, лица, са чијим је капиталом друштво основано и послује, јесу само власници акција или обвезница које им гарантују присвајање вишка вредности. Оно што власник позајмљеног капитала постиже путем реализовања свог права на камату и на повраћај главнице, власници акција једног акционарског друштва постижу путем реализовања права на дивиденду и других акционарских права, укључујући право на деобу чисте имовине у случају његове ликвидације и престанка. Преко ових правних инструмената буржоаско право штити и обезбеђује присвајање вишка вредности економских власника капитала на којима „право својине“ имају друга физичка или правна лица.

Испреплетаност односа која се ствара, у ери финансиског капитала, у самој класи власника средстава за производњу морала је доћи до изражаја и у грађанском праву путем примене извесних правних института којим ће се, у датим условима, најефикасније заштити права и интереса економских власника капитала. Ти институти су се показали нарочито нужни за обезбеђење „економске својине“ у случајевима кад би применом традиционалних института било тешко или чак немогуће заштитити интересе економског власника кад је у случају спора потребно доказати своје власничко право на телесним стварима, кад је потребно заштитити „власничка права и интересе“ напр. у случају тражења накнаде због национализације итд. То су институти англосаксонског (северно-америчког) права: „legal ownership“ (правна — законска својина) и „beneficial ownership“ (економска — прикривена својина). У правном промету „legal owner“ иступа као истински власник ствари: правно њему припадају сва власничка овлашћења све до материјалног уништења ствари — трансформирања њене супстанције; „beneficial owner“ би био лице за чији рачун правни власник обавља све правне радње у вези са ствари; он присваја плодове ствари по основу уговорног, али и стварног — власничког права. Формално, у правном промету он нема никаквих власничких овлашћења на ствари, али ће му власничко право бити признато, ако буде постојала опасност да буде изгубљено. Тада ће доћи до усклађивања односа „правног“ и „економског“ па макар и по цену разоткривања реалних капиталистичких својинских односа који се иначе тако бри-

жљиво прикривају. С гледишта правне теорије — за ствар о којој расправљамо — ово питање има несумњив интерес па ћемо због тога изнети један случај из савремене међународноправне праксе ради илустрације како се поменути правни институти примењују и до каквих правних ситуација и последица доводе. Случај који ћемо изнети је узет из праксе комисије САД за потраживања у иностранству (Foreign Claims Commission of the United States) у примени југословенско-америчког споразума о обештећењу америчке национализоване имовине у Југославији који је закључен 19 јула 1948. Ево тог случаја (4): Амерички држављанин С. А. поднео је Комисији САД за потраживања у иностранству захтев за обештећење својих „власничких права и интереса“ које је имао у два предратна југословенска акционарска друштва, Одол Компанија д.д. Београд и Хрватска Одол Компанија д.д. Загреб, и у комплексу некретнина у месту Црна Бара. Наше власти су целокупну имовину „Одола“ као и некретнине у Црној Бари конфисковале на основу Закона о конфискации непријатељске имовине од 12 фебруара 1945 зато што је било утврђено да су акције „Одола“ биле у целини власништво разних лица немачке народности а некретнине у Црној Бари власништво неког П. З., немачког грађанина. Нигде није било ни трага, а као што ћемо видети није ни могло бити, о ма каквим власничким уделима подносиоца оштетног захтева С. А. Међутим, Комисија САД за потраживања у иностранству донела је закључак да је потраживалац имао „власничка права и интересе“ на преузетој имовини по следећем основу: С. А. је био једини „beneficial owner“ (то је постао путем разних тајних тзв. „cloaking“-аранжмана) целокупног пакета акција немачког акционарског друштва „Kohlensäureindustrie A. G.“ из Диселдорфа. То немачко акционарско друштво је било, са своје стране, власник 87% акција једног другог немачког акционарског друштва — „Lingnenwerke A. G. Berlin“. Ово последње друштво, пак, је било 100% власник (beneficial owner) двају југословенских предузећа „Одола“ чије су акције — као „legal owners“ држала разна друга лица која су деловала као поузданици („trustee“) за „Lingnenwerke A. G. Berlin“. Што се тиче некретнина у Црној Бари, установљено је да је „beneficial owner“ тих некретнина био „Одол“ А. Д. Београд пошто је између „правног власника“ П. З.-а и „Одола“ постојао споразум, према коме је П. З. у својству „trustee“ купио у своје властито име и као власник био уписан у земљишне књиге, а за рачун „Одола“ и са његовим новцем, некретнине у Црној Бари. На основу оваквог чињеничног и правног стања Комисија САД је закључила да су горњи имовински објекти били, како се то у њеним одлукама каже, у индиректном власништву потражиоца С. А. и одобрила му накнаду за његова власничка права и интересе.

(4) Foreign Claims Settlement Commission of the United States, Washington — у извршењу југословенско-америчког споразума од 19 јула 1948 и The International Claims Settlement Act of 1949 (одлука бр. 536 од 26 новембра 1954 [proposed] одн. 30 децембра 1954 [final]).

Теорија „beneficial” и „legal” својине северноамеричког грађанског права претставља признање чињенице да се власником сматра лице које из индивидуално одређених економских објеката присваја реализовани вишак вредности без обзира што он то присвајање у економском процесу не остварује на основу свог „права својине” на том економском објекту већ путем других правних инструмената. Али за разлику од претходно испитиваних случајева „економске својине” која се правно испољава у облигационоправном односу — праву повериоца да присвоји део вишка вредности у сразмери са величином предујмљеног капитала, у случају „beneficial ownership”-а реч је о економском власништву стварноправног карактера, о најјачем стварном праву носиоца тог власништва, у његовом искључивом праву на новчани еквивалент економског добра, са кога је он, иако се у правном промету није појављивао као његов правни власник, присвајао реализовани вишак вредности.

Потребно је приметити да прикривеном власнику (све док је такав) правно не припада ниједно од овлашћења која правни системи признају као атрибуте права својине (5). Ствар се налази у правном поседу лица које не стоји ниукаквом правном односу са прикривеним власником; прикривени власник правно не ужива ствар (као што је случај напр. са узифруктуаром) јер то овлашћење правно припада другом лицу, формалном носиоцу права својине; формални носилац права располагања је правни власник који, да поновимо, не стоји ни у каквом правном односу са прикривеним власником. Власничка права прикривеног власника огледају се у чињеници да у његове руке приспева, често пута преко читавог низа степенстих „права својине” других физичких и правних лица на различитим индивидуално одређеним стварима, у процесу производње реализовани вишак вредности. На тај начин право „убирања плодова” припада формалним носиоцима права својине, а носилац стварног (у неправно-техничком смислу) права присвајања је прикривени — економски власник.

Из досадашњег излагања следи да треба разликовати својину (присвајање) као производни однос — као објективни, материјални однос лица која учествују у производњи, према средствима за производњу од својине (присвајања) као правног института. Овај последњи се не исцрпљује увек у праву својине као правнотехничком инструменту без кога у капитализму не би могао тећи робни промет који захтева постојање управо оних правних овлашћења код правних власника роба (средстава за производњу и производа производње) која су и предвиђена у буржоаским правним системима. Али процес економског развитака у капитализму довео је до подвајања економске својине (као права на присвајање помоћу најразноврснијих правних инструмената производа туђег неплаћеног

(5) Дакле ту није реч о секторском стварном праву које, како Планиол каже, „осакађује” право својине, јер носилац секторског права (*ususfructus*, *usus*) има одређена својинска овлашћења и формално (напр. да убера плодове) и стварно (да их присваја за себе).

рада — вишка вредности) од правне својине која овлашћује њеног титулара да ствар искоришћава и њом располаже по своме нахођењу. Истина правни је власник овлашћен да „убира плодове“, да реализује вишак вредности. Али би било нетачно рећи да он тај вишак вредности увек и присваја. Он га присваја у оној мери у којој је и економски власник ствари (производног средства). Према томе, присваја вишак вредности оно лице које је економски власник средстава за производњу, које вишком вредности уистину слободно располаже, које га може утрошити за своје личне потребе или га као новчани капитал вратити у производњу.

II. Карактер друштвене својине као правне институције

Као што приватна својина на средствима за производњу нужно одређује карактер присвајања производа производње (вишка вредности) које управо због приватносвојинског односа према средствима за производњу није и не може бити друштвено, него индивидуално присвајање, тако је корелат друштвене својине на средствима за производњу — друштвено присвајање производа производње — друштвено присвајање вишка рада. Од ове основне поставке потребно је поћи приликом одређивања карактера наше друштвене својине као правне институције. Ако се нема у виду ова основна истина, може нам се десити да извесне појавне облике, извесне економске или правне изражаје друштвене својине код нас, погрешно протумачимо и дамо им карактер који оне немају. Само ако се појавни облици узимају за суштину, може се напр. тврдити да наши самоуправни органи и привредна предузећа присвајају део друштвеног производа.

Друштвено присвајање вишка рада. — Приликом анализе капиталистичке својине настојали смо да покажемо кад и под којим условима се може рећи да је вишак вредности уистину присвојен; он је уистину присвојен кад дође у руке економског власника који га може употребити по своме нахођењу, за личну потрошњу или као капитал у производњи (присваја вишак вредности за себе и у своју корист).

Да би се одредио карактер присвајања вишка рада код нас није, без сумње, довољно служити се логичко-дедуктивним методом, па из чињенице да су код нас средства за производњу у друштвеној својини извести закључак да је и присвајање вишка рада друштвено присвајање. Због тога да бисмо избегли да постављамо као тврдњу оно што треба доказати, — да не бисмо учинили грешку која у логици носи назив *petitio principii*, — потребно је извршити анализу одредаба наших закона који се односе на друштвено присвајање вишка рада.

Наши закони говоре о „доприносима друштвеној заједници“, о томе да „друштвени доприноси и порези служе за потребе друштвене заједнице“, да „добит коју привредна организација оствари припада друштвеној заједници“ (чл. 3 Уредбе о укупном приходу

привредне организације од 11 децембра 1953). Да ли би ове законске одредбе биле довољне као доказ тврдње да је код нас присвајање вишка рада друштвено присвајање? Не би биле довољне, јер би се могла ставити примедба да ове одредбе имају декларативан карактер и да се њима не може доказати истински карактер присвајања вишка рада код нас.

Због тога, да бисмо избегли примедбу о „нормативизму“ потребно је да се изврши даља и подробнија анализа законских текстова који на конкретан начин говоре о присвајању вишка рада, којим се дају конкретна овлашћења друштвеним правним лицима у том погледу.

У цитираном чл. 3 Уредбе о укупном приходу привредне организације, после одредбе да добит коју привредна организација оствари припада друштвеној заједници, у ст. 2 се каже да у оствареној добити учествују: федерација, народне републике, аутономне јединице, срез (град), општина и привредна организација. Из ове одредбе могло би се закључити да се отступа од принципа изнесеног у ст. 1 истог члана, јер се, ето добит (део оствареног вишка рада) дели на више разних субјеката. Још „јачи“ аргуменат за ову тезу могао би се извући из члана 5 исте уредбе, у коме се каже да ће привредна организација из дела добити који јој припада увести, одређени део у резервни фонд а да ће са остатком слободно располагати. Управо цитиране одредбе и послужиле су као основица теорије да су федерације, републике итд. субјекти присвајања објеката друштвене својине, да привредна организација има субјективно право присвајања једног дела вишка рада и, следствено, да је код нас, кад се говори о друштвеној својини, реч о „подељеној својини“ између више носилаца присвајања итд. (6). Кад се говори о присвајању материјалних вредности од стране једног одређеног правног субјекта, онда то значи, ако смо начисто са појмом присвајања, да тај правни субјект стиче на присвојеном објекту право својине са свим правним последицама које из тога произлазе (дакле не само правне већ и економске својине) а таквог присвајања (ако није такво онда се не може назвати присвајање) од стране друштвених правних лица у нашем правном систему нема нити може бити. Друштвени карактер оног дела добити са којим привредна организација самостално располаже, јасно произлази из чл. 5, ст. 2, Уредбе о укупном приходу привредне организације и о његовој расподели, у коме се каже да „средствима којима самостално располаже привредна организација унапређује своју делатност, исплаћује ануитете по дугорочним кредитима и користи ова средства за фонд плата и друге сврхе у складу са њеном привредном делатношћу“. Овове треба додати одредбу чл. 16 Закона о планском управљању народном привредом од 29 децембра 1951, из које исто тако јасно произлази да је овде реч о друштвеном присвајању. У тој одредби се каже да се „републичким

(6) Др. А. Гамс: *op. cit.* стр. 392.

друштвеним планом могу предузећа појединих грана обавезати да од дела добити којим самостално располажу одређени постотак употребе за капиталну изградњу ради рационализације или проширења предузећа, односно за станбену и комуналну изградњу за потребе радног колектива“.

Из горњих одредаба произлази да привредна организација не присваја додељени јој вишак рада на слободно располагање. Друштвени карактер тог присвајања огледа се у чињеници да привредна организација додељени јој вишак рада на слободно располагање може употребити само у складу са њеном привредном делатношћу, што значи у интересу друштвене целине. Тај део вишка рада могла би привредна организација да добије и индиректним путем, као што је било у систему административног руковођења нашом привредом. И тада би то било друштвено присвајање. Економски то би могло имати исти ефекат. Али у таквом систему могло би се десити да привредна организација тај и толики вишак рада не добије јер нема на то права — субјективног права. У новом систему то је њено право загарантовано законом. Оно је израз друштвене својине на средствима за производњу.

Правно изражавање друштвене својине на средствима за производњу. — Сада смо дошли на питање од кога смо пошли када смо почели испитивање карактера присвајања вишка рада — на питање друштвене својине на средствима за производњу. Потребно је испитати на који се начин правно изражава, сем у карактеру друштвеног присвајања продуката производње, чињеница друштвене својине на средствима за производњу. Тек кад се и то питање размотри, моћи ће се одредити правни карактер наше друштвене својине.

Слободно, мада контролисано и усмерено деловање економских закона робне привреде захтевало је, на садашњој етапи нашег социјалистичког развитка, да основна средства која су доверена привредним организацијама (која се углавном поклапају са појмом средстава за производњу) буду предмет размене, да учествују у промету економских добара. Та економска нужност је санкционисана законским прописима — Уредбом о управљању основним средствима привредних организација од 23 децембра 1954. Али управо у начину правног регулисања тог промета испољава се друштвени карактер средстава за производњу. Имовинскоправни односи, који се у том промету стварају, носе специфично обележје које их чини квалитативно различним од имовинскоправних односа у правном режиму приватне својине. То специфично обележје изражава се најпре у начелу промета основних средстава у оквиру социјалистичког сектора. У чл. 10 Уредбе о управљању основним средствима се каже да су „ствари из основних средстава у слободном промету“, али се то односи само на социјалистички сектор (привредне организације и друштвена правна лица — чл. 10, ст. 2), јер се ствари из основних средстава не могу — сем изузетно и по одобрењу савезног државног секретара за послове народне привреде и то за

одређене врсте основних средстава, продати физичким и приватним правним лицима (чл. 10 Уредбе о управљању основним средствима) (7). Исти је случај и код давања у закуп основних средстава. Она се не могу дати у закуп физичким и приватним правним лицима (чл. 14 исте уредбе).

Друго начело — које је нераздвојно повезано са првим (а оба произлазе из друштвене својине над средствима за производњу која претставља заједно са самоуправљањем произвођача у привреди и самоуправљањем радног народа у општини, граду и срезу, основу друштвеног и политичког уређења земље — чл. 4 Уставног закона) јесте начело конзервације основних средстава по вредности и врсти. Тако привредна организација новчаним износима, добијеним продајом основног средства или давањем истог у закуп, не може слободно располагати, него га је дужна у целости уплатити у амортизациони фонд (део за замену) (чл. 52, ст. 1. и чл. 15, ст. 3, у вези са чланом 12 Уредбе о управљању основним средствима). Исти принципи, у погледу располагања основним средствима важе и у случају ликвидације привредне организације, кад се основна средства предају срезу по одредбама Уредбе о престанку предузећа и радњи (чл. 21, ст. 1, и 66, ст. 2, Уредбе о престанку предузећа и радњи од 18 децембра 1953 у вези са чл. 53 Уредбе о управљању основним средствима).

Начела слободног промета у оквиру социјалистичког сектора и конзервације општенародне имовине по вредности и врсти важе и за промет земљишта и зграда у друштвеној својини (8) (уз извесна отступања која одговарају специфичностима у начину њиховог најрационалнијег коришћења, водећи рачуна о потреби усклађивања друштвених и индивидуалих интереса).

Исто као и друштвено присвајање вишка рада у односу на капиталистички начин присвајања, тако се и располагање у нашим

(7) Потребно је напоменути да ни промет основним средствима у оквиру социјалистичког сектора није потпуно слободан јер према чл. 13а, ст. 1, Уредбе о изменама и допунама Уредбе о управљању основним средствима привредних организација од 9 фебруара 1955, Савезно извршно веће је овлашћено да одреди, у случају да привредна организација продаје основна средства, да је ова дужна да га прода одређеној привредној организацији или другом друштвеном правном лицу (под најповољнијим условима који су јој понуђени).

(8) Тако, напр. народни одбори су дужни да средства добијена продајом станбених зграда појединцима употребе само за одржавање и изградњу станбених зграда (чл. 2, ст. 2, Уредбе о продавању станбених зграда из опште народне имовине од 11 априла 1953 и чл. 21 Закона о промету земљишта и зграда ако је зграду продала приватном лицу привредна организација); привредна организација може пољопривредно земљиште уз претходну сагласност народног одбора продати ради куповине другог пољопривредног земљишта ако је то потребно ради обављања или унапређења њене привредне делатности (чл. 17 Закона о промету земљишта и зграда). У Закону о промету земљишта и зграда је посебно стимулирано да привредна организација може употребити новчани износ добијен за продато пољопривредно земљиште само за куповину другог пољопривредног земљишта (чл. 19; исти је принцип и у чл. 20 код продаје приватном лицу мањих пословних зграда); исти принцип важи и у случају када привредна организација, по претходној сагласности Савета за привреду народног одбора среза, пренесе уз накнаду на другу привредну организацију право коришћења пољопривредног земљиштем (чл. 28 Уредбе о промету земљишта и зграда) итд.

друштвеним условима, маколико оно носило печат робне производње и робног промета, квалитативно разликује од „истих таквих“ права која су настала на подлози приватне својине. Због тога је у основи погрешна теорија која на основу формалних упоређења „овлашћења“ изводи сасвим неадекватне закључке (ограничена својина). Таква упоређења била би дозвољена кад би било питање само о квантитативно већем или мањем овлашћењу (напр., о већим или мањим ограничењима власничких права приватног власника непокретности разним административним прописима) на истој својинској основи, али није дозвољено кад су у питању права која имају други друштвени основ — у једном случају приватну, а у другом случају друштвену својину на средствима за производњу.

Шта нам ови принципи правног промета средствима за производњу показују? Они показују да у привредном систему, у коме постоји робна привреда на бази друштвене својине на средствима за производњу, правни промет (правнотехнички инструменти тог промета) по својој суштини се разликује од правног промета у капитализму — да се „располагање“ у таквом систему разликује квалитативно од „abusus“—а у буржоаским правним системима.

Друштвена својина и право својине. — Капиталистичка приватна својина је присвајање од стране физичког или правног лица за себе и у своју корист вишка вредности коју ствара капитал у натуралном облику у процесу производње. Да би могао бити остварен и присвојен вишак вредности нужно је постојање права својине, — као права убирања плодова и неограниченог (у принципу) располагања са стварима (производним средствима). Без таквог „права својине“ капиталистички начин производње не би могао функционисати и престао би да буде оно што јесте; тај правни институт имовинског права је за њега исто толико нужен колико војска и полиција који тај и такав начин присвајања чувају и штите.

Поставило се питање да ли институт „права својине“ треба задржати и у нашем правном систему као правнотехнички инструмент остваривања друштвене својине. Да би се дао правилан одговор на ово питање не треба полазити од тога да ли нам је „право својине“ потребно и корисно, да ли без њега, као правнотехничког инструмента можемо решити проблеме који нам се постављају у правном промету и да ли се може том праву, уколико би га хтели усвојити, одредити јединствени носилац, него од тога да ли оно код нас кад је реч о друштвеној својини као имовинскоправном појму уистину постоји, да ли оно из друштвених односа на садашњој етапи социјалистичког развитка резултира као њихов правни израз. Могло би се на ово питање одговорити употребом чисто логичког метода: друштвена својина је негације приватне својине; право својине претставља правни израз те приватне својине; према томе, право својине не може бити усвојено као правни појам употребљив за друштвену својину, јер је то право настало на приватносвојинској основи. Овај закључак треба и мора бити поткрепљен материјалним ар-

гументима до којих смо дошли анализом карактера приватне и друштвене својине. Ти аргументи говоре о томе да се приватна својина како у погледу начина присвајања, тако и по овлашћењима власника суштински разликује од друштвене својине (друштвеног присвајања). Због тога је сасвим оправдано рећи да ни по суштини ни по форми код нас не постоји право својине. С друге стране, друштвена својина код нас је не само производни однос, него је она правна институција, јер постоји целовит правни режим друштвене својине, кроз који се реализује производња, расподела и потрошња друштвеног производа.

Постоји мишљење да би друштвена својина ако се не би признало држави право својине на целокупној општенародној имовини могла да изгуби карактер јединствене и недељиве имовине, да би то водило њеном цепању, стварању затворених кругова итд (9). Не видимо заиста како би се могло постићи јединство и недељивост општенародне имовине признањем једног фиктивног права држави. Признање тог права повлачи за собом одређене правне последице, уколико не желимо да то признање претставља празну декларацију лишену садржине. Међутим, такве правне последице би противречиле нашем привредном и правном систему који се изграђује у знаку ликвидације остатака административног, државнокапиталистичког руковођења привредом. Чињеница, пак, да је друштвена својина на средствима за производњу основица нашег друштвеног и политичког уређења, да је њено постојање, развијање и унапређење брига целокупне друштвене заједнице, да се она налази као таква под специјалном заштитом друштва и државе, чија је дужност да је чувају и штите од свих евентуалних несоцијалних захвата и антисоцијалистичких покушаја да се она употреби за сврхе које нису истовремено оне целокупне наше друштвене заједнице, претставља довољну гаранцију за њену недељивост и јединственост.

Право управљања. — Већ се код нас у приличној мери искристалисало гледиште да је право управљања друштвених правних лица ново, социјалистичко право које је продукт социјалистичких друштвених односа и права самоуправљања непосредних произвођача у привреди и радног народа у општини, граду и срезу.

Да би социјалистичко друштво могло да живи, да се развија и да напредује, нужно је да се производна средства и имовина уопште у друштвеној својини користе и да се њима управља на одређени начин, у складу са социјалистичким друштвеним односима на датој етапи социјалистичког развитка. Код нас, данас, то је етапа робно-новчане привреде са свесним планским усмеравањем. Према томе, управљање том имовином нужно претпоставља код органа коме је имовина поверена на управљање, постојање одређених имовинскоправних овлашћења. Органи управљања морају бити овлашћени да предузимају материјалне и правне акте без којих не би могла

(9) Проф. Растовчан: Кодификација привредних прописа, Архив, 1954, бр. 3—4, стр. 322.

бити остварена производња и расподела реализованог друштвеног производа, они морају бити овлашћени да купују ствари од приватних лица, да продају ствари из друштвене својине; да врше и друге потребне акте располагања предметима у друштвеној својини.

Право управљања наших друштвених правних лица садржи у себи таква имовинскоправна овлашћења без којих се не би могло управљати општом народном имовином на садашњој етапи њеног развитака.

Да ли је теоретски оправдано мишљење да је право управљања у његовом имовинскоправном аспекту стварно право на општенародној имовини?

Стварно право у грађанскоправној науци има тачно одређени смисао и дефиницију. Ако обухвата сва највећа овлашћења која се могу имати на ствари, оно је право својине. Мања стварна права на својој ствари не могу се имати (јер су она обухваћена већим — правом својине) него само на туђој ствари. Она као таква ограничавају право власника и зато их Планиол и дефинише као „сакаћење својине“⁽¹⁰⁾. Због такве своје природе, она су у суштини својинска права, јер одузимају власнику нека од овлашћења која су саставни део његовог права својине (остављајући му у случају *ususfructus*-а само „ голу“ својину). Други елемент који карактерише стварна права јесте њихово апсолутно дејство — дејство *erga omnes* како према трећим лицима тако и према власнику, ако је реч о секторским стварним правима.

Полазећи од оваквог у суштини једино правилног поимања стварног права заступа се мишљење да је и право управљања, ако га узимамо као стварно право, својинско право јер је стварно право по својој суштини својинско право (11).

Од схватања права управљања као стварног права које ограничава својину, полази и проф. Растовчан кад тврди пледирајући да се ФНРЈ призна као носилац друштвене својине — „да се њиме (тј. правом управљања В. К.) ограничује друштвена својина у рукама свог заједничког претставника ФНРЈ као што је својина практично и фактично увијек ограничена и по схватању капитала ако постоје на истим стварима и нека друга стварна права“ (12). Гледиште да је право управљања у суштини стварно право у традиционалном смислу, нашло је израза и у нацрту Уредбе о имовинским правима на општенародној и задружној имовини где се оно ставља у исти ред са осталим стварним правима на општенародној имовини као што је напр., право залога и право службености (чл. 6 Нацрта уредбе).

Нема сумње да је резонување проф. Гамса о консеквенцама које произлазе из појма права управљања као стварног права тачно

(10) Planiol: *op. cit.*, стр. 797 и 829.

(11) Гамс: *op. cit.*, стр. 396—397. Дискусија на Првом Конгресу правника, Архив, 1954, бр. 3—4, стр. 445.

(12) Растовчан: *op. cit.*, стр. 321.

и да оно одговара суштини стварног права како га је изградила грађанскоправна наука, али баш закључци до којих такво резонување доводи показује да би било врло погрешно и противно суштини друштвене својине третирају право управљања као стварно право на општенародној имовини. Третирање права управљања као стварног права неминовно доводи до сасвим неприхватљивог схватања да право управљања „оптерећује“ општенародну имовину, до нереалног супротстављања дела целини (јер је секторско стварно право у суштини антагонистичко према својини и не претставља нормалну форму њене реализације у процесу производње и промета), до гледишта да носиоци права управљања имају „најјаче стварно право на општенародној имовини“ (ако се стане на гледиште да право својине на друштвеној својини код нас више не постоји) што би значило санкционисање нездравих својинских тенденција итд.

Па кад су ове ствари прилично јасне, због чега постоји тако раширено гледиште да је право управљања стварно право или пак да оно укључује у себи и стварна права на одређеним стварима у општенародној имовини? То је дошло, чини нам се, отуда што је било потребно пронаћи правну базу за правни промет, како би носиоци тог права могли да равноправно учествују у робној размени, како би могли да истакну своје „стварно право“ у случају да ствар на којој они имају право управљања, дође по неком основу у притежање неког другог друштвеног правног лица итд. Полазило би се, дакле, од тога како би се могли на правно прихватљив начин, решити извесни проблеми које правни промет и учешће у њему друштвених правних лица као носилаца права управљања постављају а не од тога каква су по суштини права на стварима у општенародној имовини која друштвена правна лица — носиоци права управљење уистину имају.

Међутим, ми сматрамо да у решавању свих ових питања треба поћи од извесних несумњивих чињеница: право управљања је израз друштвеног управљања општенародном имовином; то је право нових, социјалистичких друштвених односа. Производним средствима и, уопште узев, имовином која је одузета из власништва капиталиста мора се управљати на извештан начин, али само путем признања одређених права радним колективима и самоуправним органима може се том имовином управљати на социјалистички начин. Због тога је право управљања и по суштини и по форми ново, социјалистичко право, загарантовано нашим Уставом. Путем реализовања тог свог права у његовим различитим аспектима, друштвена правна лица извршавају истовремено своју обавезу према заједници — она производе, учествују у правном промету, реализују вишак рада — омогућују остварење проширене социјалистичке репродукције и даљи социјалистички развитак. Да би све те функције могла обављати, друштвена правна лица морају имати одређена имовинскоправна овлашћења — конкретно: право коришћења и распо-

лагања на делу општенародне имовине којом управљају. Та права и њихов обим су законом и законским прописима одређени. Потребно је приметити да обим тих права зависи од карактера објекта на који се односе (земљишта, основна средства, обртна средства итд). Мислимо да је само овакво постављање проблема правилно и да право управљања односно имовинскоправна овлашћења која то право у себи укључује, претстављају солидну и довољну правну основицу за остваривање друштвене својине и за решење проблема које правни промет и учешће у њему друштвених правних лица као носилаца права управљања, постављају. Али то питање изискује посебну анализу која није замишљена у оквиру овог чланка.

Др. Врлета Круљ

ПОВОДОМ ИЗМЕНА И ДОПУНА УРЕДБЕ О ДЕВИЗНОМ ПОСЛОВАЊУ

Девизна ограничења се заводе или због пасивног платног биланса, или због потребе заштите домаће индустрије и домаће привреде од иностране конкуренције. Данас, кад се преко специјализованих економских институција Уједињених нација тежи да се оствари што шира међународна робна размена, повећање царинских ставова претставља непогодан инструмент заштите домаће привреде од иностране конкуренције. Пошто је међународна робна размена још увек нестабилизована и пошто се односи између економски развијених и економски неразвијених земаља нису средили, то су разни видови девизних ограничења врло погодна средства за постизавање циљева заштите домаћег тржишта од стране конкуренције.

Девизна ограничења заведена у циљу заштите домаће валуте и изравнања пасивног платног биланса сматрају се као нормалан начин одбране националне привреде. Појам конвертибилности сада је друкчији од појма који је важио до рата. Конвертибилност по ставу и тумачењу многих држава значи право имаоца да оствареним девизама из робног посла с једном државом изврши плаћање робних обавеза у било којој другој држави а не и неограничену замену домаће валуте или девиза у друге девизе по било ком основу. Такво становиште су заузеле и државе Западне Европе. Појам конвертибилности валуте садржи, дакле, ограничења која држава намеће својим држављанима. Девизна ограничења која су досад била нормална економска мера државе за одбрану валуте оставиће печат и на будуће међународне економске и финансиске односе ако се и укину, јер конвертибилност која треба да их замени, неће значити општу девизну слободу у неограниченом смислу.

Девизна ограничења заведена у нашој држави треба да послуже исто толико одбрани домаће валуте колико да допринесу равнотежи платног биланса и да се заштити домаћа индустрија од иностране конкуренције.

Девизна ограничења нашег платног система не би претстављала ништа изузетно у домену девизно-валутних рестрикција које су и онако врло разноврсне и за сваку земљу специфичне у већој или мањој мери, да се у пракси код нас није покушало да се девизно пословање у државним границама стави на неку врсту слободног промета за одређени круг интересената.

Социјалистички облик друштвеног уређења намеће сам по себи друштвену контролу платног промета са иностранством. Према томе, предвиђене мере за контролу платног промета са иностранством, поред заштите домаће валуте и социјалистичке привреде, имају у социјалистичкој држави и улогу браниоца друштвеног поретка, исто онако као што се на унутрашњем тржишту пази и контролише да се не развију и не ојачају несоцијалистички елементи и несоцијалистичке тенденције.

Код нас се девизна ограничења спроводе путем закона, уредаба, одлука, правилника и упутстава. Најновијим изменама и допунама Уредбе о девизном пословању (Сл. лист, бр. 51/55) заведена је потпуна девизна контрола којом руководи Савезно извршно веће а спроводи Народна банка. Народна банка остаје једина банка која врши интегрално све послове у вези платног промета са иностранством и она је у овом случају државна благајна девиза.

Савезно извршно веће располаже целокупним страним средствима плаћања реализованим по било ком основу од свих домаћих лица. Сва су лица обавезна да понуде страна средства плаћања Народној банци сем транспортних предузећа и предузећа за међународно трговинско посредовање који задржавају један део остварених девиза за рад у иностранству. По којој ће се основи извршити купопродаја девиза од стране Народне банке такође утврђује Савезно извршно веће. Чак и у случају кад Уредба оставља могућност да се извршан део реализованих девиза не мора да преда Народној банци, и у том случају Уредба ограничава право употребе тих девиза јер Савезно извршно веће има да пропише услове употребе. Значи да ни у ком случају ималац таквих девиза није слободан да њима располаже по свом нахођењу.

Реализовање средстава плаћања или трошења иностраних средстава морају да се правдају Народној банци у одређеном року. Уредба не дозвољава да се ни са одобреним средствима или реализованим средствима располаже временски како се жели, већ ограничава рок предаје реализованих девиза на 90 дана од дана извоза робе односно од дана доспелости потраживања, а за утрошак девиза за увоз робе у року од 3 месеца од дана кад је роба плаћена. Страна средства плаћања домаћих лица не могу бити држана у иностранству без специјалног одобрења Народне банке односно Уреда за заштиту југословенске имовине у иностранству, а та су одобрења по обиму ограничена овлашћењима добијеним од управне власти, односно Законом о заштити југословенске имовине у иностранству

Савезно извршно веће или управни орган који оно одреди одређује износе страних средстава плаћања које Народна банка продаје за потребе привреде. Тим поступком је држава завела најчистију и најригорознију девизну контролу. Држава је та која располаже или боље рећи која је стварни сопственик страних средстава плаћања пошто за њу раде сва домаћа правна и физичка лица у погледу прибирања страних платежних средстава. Држава сама, силом своје власти, одређује откупну цену за девизе, она је та која одређује када ће и колико страних платежних средстава да да на располагање домаћим лицима, задржавајући право контроле над употребом тих уступљених девиза. У суштини ми смо се поново вратили на режим девизне контроле који је владао неколико година после рата. Напуштена је пракса делимичне обавезне продаје девиза држави и делимичног слободног располагања девизама онога који је реализовао прилив девиза. Практика је показала да је такав начин расподеле непрактичан и да даје негативне резултате с гледишта корисности по друштвену заједницу. За време тог режима девизни курсеви су скочили просечно 7 пута у односу на званичан курс. Тако велико поскупљење страних платежних средстава није елиминисало као купце девиза оне чије би цене производа због тако великих девизних курсева биле неприхватљиве за тржиште, већ оне којима држава није субвенционисала производњу или оне који нису производили инвестициона добра. Сва предузећа која су примала регрес за своје производе, сва предузећа која су производила опрему и производе који спадају у основна средства, нису морала да воде неку сувише строгу политику цена при куповини девиза, пошто су им буџет и општи инвестициони фонд покривали издатке око скупље набављених девиза. Скок девизних курсева, иако изазван слободном игром понуде и тражње, сматран је објективним узроком, те су разлике покриване повећаним регресом односно одобрењем накнадних инвестиционих средстава за куповину опреме за коју се сматрало да је објективно поскупила.

Досадашња пракса је показала да систем понуде и тражње девиза на девизном обрачунском месту изазива само скок курсева, да увозни коефицијенти глобално не умањују увоз и да све ове и друге мере предузете у нади да ће довести до равнотеже прилива и тражње девиза нису дале позитивне резултате нити су утицале на уравнотежење платног биланса са иностранством. Девизе су се нудиле само у оној мери у којој је држава хтела да допусти да се нуде јер је она одређивала колики ће процент остати на слободном располагању предузећима која реализују прилив девиза. Ти су износи били увек мањи но што су биле потребе за девизама. Због тога је слободна понуда и тражња значила само слободно обарање курса домаће валуте без икакве стварне потребе и користи, јер до толиког повишења курсева страних валута није дошло због стварног диспаритета економског потенцијала наше земље и иностранства већ из неоекономског схватања руководства предузећа да треба произво-

дити по сваку цену, производње ради, а не тржишта ради. Досадашња пракса је показала да девизна ограничења у социјалистичкој држави не могу да примењују никакве мере слободне утакмице око стварања девизних курсева јер колективи још нису довољно политички и економски развијени да у општем интересу виде и своје сопствене интересе. Девизне курсеве су подизала не предузећа којима је била прека потреба у девизама, већ предузећа која су могла да поднесу тај скок јер им разлику у цени није покривало тржиште већ држава, односно цела друштвена заједница.

Обнародовањем измена и допуна Уредбе о девизном пословању заводи се строжији режим у погледу права која имају домаћа лица која су реализовала прилив девиза. Преко тог поопшћеног режима према ствараоцима прилива девиза треба да се отклоне недостаци које је имао досадашњи режим расподеле девиза јер су остали услови, потребни да би се остварила куповина девиза, остали готово исти.

Отсад ће Савезно извршно веће да одређује износе који ће се нудити од стране Народне банке на девизним обрачунским местима за потребе привреде јер држава једино и располаже девизама. Сем тога што осим Народне банке као претставника државе више нема никог другог да нуди девизе на девизном обрачунском месту, нема друге разлике између досадашње продаје девиза на обрачунском месту и продаје коју предвиђа важећа Уредба. Састанака на девизном обрачунском месту има као и досад две врсте: редовних и посебних. На редовним састанцима купују девизе све привредне организације које имају плаћање у иностранству, а курс се формира на основу понуде и тражње, као и у досадашњој пракси. На посебним састанцима купују девизе само оне привредне организације за чије се потребе продају девизе, а Савезно извршно веће прописује за које се врсте робе и за која плаћања продају девизе на посебним састанцима. Курсеви по којима се продају девизе могу бити двојаки. Ако се купци девиза споразумеју о расподели девиза које је Народна банка понудила на продају, онда купци добијају девизе по истом курсу по коме их је купила банка. Ако се пак купци не споразумеју око расподеле, онда се курс формира понудом и тражњом. Тај се начин расподеле практично и досад упражњавао.

У основи нема разлике између ранијег и садашњег начина расподеле девиза. Сада је понуђач само Народна банка уместо привредних организација и Народне банке. Раније су привредне организације које су реализовале прилив девиза морале да понуде купцима на девизном обрачунском месту девизе које су им остављене на слободно располатање, ако нису имале услова да их саме утроше. Отсад је Народна банка једини понуђач оних количина које одобри Савезно извршно веће, односно управни орган које оно одреди. С обзиром на пасиван платни биланс са иностранством и на велике обавезе државе према иностранству у погледу службе спољних зајмова, може се очекивати да ће понуда девиза на обрачунским ме-

стима бити мања но што је била док је привредним организацијама остављен један део реализованих девиза на слободно располагање.

Новим начином расподеле тежи се само за тим да се све реализоване девизе прикупе у трезор државне управе и да се спроведе најстрожија контрола прилива девиза. Обарање курсева девиза који су услед игре понуде и тражње отишли исувише високо, изгледа да није циљ Уредбе. Садашњи курсеви плаћени од стране купаца на девизном обрачунском месту скупљи су просечно за 7 пута од званичног паритета. По нашем мишљењу оволики пад вредности домаће валуте на девизном обрачунском месту не претставља стварни однос вредности домаће и стране валуте већ је одраз политике Народне банке на девизном тржишту. Није логично да на црној берзи курсеви девиза буду за око 2,5 пута изнад паритета, а да на девизном обрачунском месту курсеви буду око 3 пута већи од курсева на црној берзи.

Уредба предвиђа слободно надметање на посебним састанцима у случају ако се купци не споразумеју. У односу на предузећа која учествују на посебним састанцима недостатак узајамног разумевања повлачи за собом неку врсту пенала у виду виших курсева који се формирају слободним надметањем.

Пошто је слободно надметање остало као један од начина за куповину девиза на девизном обрачунском месту, не може се очекивати да ће курсеви бити нижи нити ће се цене производа везаних за увоз сировина или делова из иностранства смањити при истим осталим условима који су досад важили.

По нашем мишљењу циљ девизних ограничења није у томе да повећа курсеве девиза, већ да спречи нерентабилно или непотребно трошење девиза. Из досадашњег искуства, а с обзиром на то да је слободно надметање остало и даље начин за добијање девиза, страна платежна средства ће и даље успевати да добију не они којима су најпотребнија већ они који су у стању да највише плате. Ако је већ заведена девизна контрола и ако се девизе откупљују од банке по курсевима који су унапред одређени од управних органа, не видимо разлога због чега се не би могло да врши и расподела девиза намењених привреди од стране тих истих органа. Зато је потребно имати увид и добру контролу употребе и трошења додељених девизних средстава и извештај број јасних прописа са казним одредбама које би се стриктно спроводиле у живот.

При расподели девиза велика предузећа ће бити у бољем положају јер располажу већим финансиским средствима за случај надметања, а при подели споразумом увек ће да траже више девиза на основу својих производних потенцијала, мада не мора да значи да ће девизна средства таквом предузећу увек бити и преко потребна. Пошто држање купљених девиза на конту у банци није временски ограничено, предузећа ће увек куповати девизе, и кад имају и кад немају тренутних потреба, да би се осигурала за случај буду-

Њих потреба. Уколико је предузеће веће и финансијски јаче, оно ће моћи да блокирају веће динарске износе за куповину девиза. Мала предузећа су у том погледу у лошијем положају, мада њихове потребе у девизама не морају да буду мање хитне и од мањег значаја по рад предузећа. Држањем девиза на текућем рачуну до момента утрошка врши се једна специјална врста тезауризације са знањем Народне банке, чак и њеном помоћу, пошто се девизе држе код ње. Како је девизни сток недовољан за све потребе привреде, то се не би могло да претпостави да ће банка моћи да се користи девизама које стоје код ње на текућим рачунима привредних предузећа пошто се налог власника текућег рачуна за исплату може добити у сваком моменту, а банка мора да налог одмах изврши, јер ако то не би био случај онда не би била банка у правом смислу. Ако се у унутрашњем промету не дозвољава предузећима да држе готов новац код себе сем одређеног износа, не видимо зашто се предузећима допушта да држе купљене девизе блокиране на својим текућим рачунима без икаквог временског ограничења, док им се за продају остварених девиза одређују фиксни рокови уз претњу казне ако се ти рокови прекораче. Ако је због пасивног платног биланса одлив девиза јачи но прилив, онда се он има спутавати од стране управне власти, али не би требало допустити да предузећа држе купљене девизе до, за њих, погодног тренутка.

Рекли смо да расподела девиза неће да задовољи све потребе. Сматрамо да се овакав начин расподеле девиза за потребе привреде неће показати ефикасан јер је у основи исти какав је и био, а онај досадашњи, видимо, није задовољио. Остаје да се нађе неки нови начин за расподелу девиза за потребе привреде. Сматрамо да би то могао да буде или систем приоритета појединих привредних грана, а у оквиру сваке гране појединих индустрија коју одређује управа власт за сваку расподелу у сарадњи са комором, или систем приоритета и расподеле по примљеним пријавама, уз строгу контролу утрошка девиза о року и утрађивања купљеног материјала у финални производ. Завођењем рока за утrophак девиза нагнаће се предузећа да изврше све претходне радње у вези набавке и да изврше анализу страних тржишта у погледу цена и услова набавке — што се такође може предвидети уредбом — док ће се одређивањем рока утрађивања купљеног материјала у финални производ онемогућити стварање залихе преко потребне количине. Пошто је Уредбом предвиђена девизна инспекција, онда би се њена делатност могла да прошири ван домена чисто административне контроле.

Продаја девизних средстава која треба да се плате из буџета или фондова федерације, продаја девизних средстава за установе са самосталним финансирањем, коморама и друштвеним установама врши се на далеко повољнији начин но за привредна предузећа. Опште је начело да се страна платежна средства овим правним лицима продају или по званичном курсу, или по курсу по којима Народна банка купује та средства, док се само изузетно може да одреди

од стране Савезног извршног већа да се продаја девиза појединим групама установа са самосталним финансирањем, коморама и друштвеним организацијама врши и путем надметања на посебним састанцима девизних обрачунских места.

Карактеристично је да је Уредбом предвиђено да се увоз опреме која се финансира из средстава општег инвестиционог фонда, врши по курсу девиза по коме је те девизе набавила Народна банка. Значи да кад управни орган даје средства за подизање нове фабрике или велике реконструкције, даје девизе по најповољнијем курсу, а кад се фабрика да радном колективу на управљање, онда се оставља радном колективу да сам решава како ће доћи до страних средстава за плаћање потребних сировина које се морају да увозе из иностранства. Подизање нових фабрика или проширење постојећих за нове врсте производа често већ унапред условљавају увоз сировина и материјала из иностранства. Нови се објекти не могу подићи, чак и ако се не финансирају из општег инвестиционог фонда, ако се претходно не одобре од стране Ревизионе комисије за одобравање инвестиционих програма. По ранијим прописима нови објекти, проширења и реконструкције постојећих, финансирани су из фондова федерација и република. И у једном и у другом случају унапред се знало шта ће те нове производне јединице морати увозити из иностранства да би могле да раде. Кад је изградња нових објеката одобрена, онда се, по нашем мишљењу, морају обезбедити тим новим производним јединицама и средства по најповољнијим условима, у границама расположивог стока девиза, за набавку неопходних сировина које се не могу добити у земљи. Таквом би се девизном политиком могло да утиче и на ниво цена и на домаћем тржишту.

Привредна предузећа су стављена у неповљнији положај од других домаћих лица и у погледу плаћања транспорта. Предузећа морају да плаћају транспорт до границе у девизама, док сва остала домаћа лица плаћају у динарима. Уредбом се додуше предвиђа да се уговором са транспортним предузећем може да уговори и друкчије плаћање, значи плаћање у динарима, али је то само теориска могућност јер у садашњим условима нашег платног биланса са иностранством мало је оних који ће да приме на себе бремене обезбеђења девизама.

Уредба о девизном пословању измењена и допуњена на начин који смо изнели не претставља битну промену у досадашњем режиму девизних органичења, па се од њене примене не може ни да очекује да ће битно решити проблем расподеле девизних средстава. Девизна ограничења у социјалистичком друштвеном уређењу захтевају специфичну примену која, по нашем мишљењу, није решена у Уредби.

Др, Војислав Богић

ПРИЛОЗИ

ОСОБЕНОСТИ ПРАВНИЧКЕ НАСТАВЕ НА ЛИЦЕЈУ У ПРВИМ ГОДИНАМА РАДА

Још на Доситејевој Великој школи у Београду (1808—1813) која је својом организацијом и наставном основом јасно ишла за тим да образује ученије људе за учешће у државној управи, правничка знања су заузимала видно место. У мешавини наставног прадива предмета општет образовања са извесним правним и политичким дисциплинама, великошколцима из времена Карађорђево Србије пружани су појмови и знање да би постали добри државни чиновници.

Ако је током Првог устанка било више старања око учвршћивања власти путем чиновничког апарата, не може се рећи да је то био случај током прве владавине кнеза Милоша Обреновића. Савим у схватањима једног неписменог али врло способног аутократе, кнез Милош је дуго управљао на основу усмене речи и обичајног права. Овај тип патријархалног владара међутим одиграо је своју улогу у Србији чим је она учврстила свој положај. Истина, то је био положај једне вазалне државе, али којој је признато право наследног кнежевског достојанства. После тога диже се отпор угледних и утицајних људи окупљених око програма за заштиту законитости, доброг реда и поретка, који би гарантовали ограничавање кнежеве самовоље.

Из велике потребе да се регулишу односи кнеза с једне и олигархије уставобранитеља с друге стране, као и ових према народу, четрдесетих година прошлог века створена је нова улога школског образовања која је била дуго времена запостављана.

I. Као неки одјек онога што је већ постојало у пракси прве више школе Србије на почетку XIX века, извесни елементи образовања за грађански живот, поуке и правнички појмови унеколико се налазе доцније у гимназиској настави, пре него што се најозбиљније приступило заснивању „Правословног“ факултета на Лицеју у Крагујевцу 1840. — Тако су на „Великој школи“, како се онда гимназија у Крагујевцу звала, поред осталих предмета којих је укупно 1834 год. било десет, заступљена и два следећа: „(1) Наравсученије, обича поњатија о праву и о неким грађанским законима по наособ“ и (2) „Државоученије, штатистика, Европа и Азија вообиче“ (1).

(1) Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду, Београд, 1939, с. 36.

„Обшча поњатија о праву“ у вези са питањима неких „гражданских закона по наособ“, као и „државоученије“ било је материја правничке струке која се у своје време савлађивала на Доситејевој Великој школи.

Наведена два правничка предмета губе се из наставног плана гимназије који су израдили професори Лицеја и гимназије, а попечитељ Стефан Стефановић-Тенка одобрава га 26 септембра 1838. Тај план је био са малим изменама у важности све до доношења првог закона о школама Србије 1844 (2).

Пошто је 1838 основан Лицеј са филозофским факултетом најпре, није се пропустило а да се у његову наставну основу не ставе неки предмети који ће доцније постати предмети „Правословног“ факултета. Међу њима је у нашем Лицеју заступљена статистика као засебан предмет, који се дотле излагао као део историје и политичке географије. — Првим наставним планом Лицеја за филозофско одељење предвиђено је да се предају филозофске и математичке науке с практичним „земљемеријем-инжинирским художеством.“ Ту су спадали ови предмети: „1. Све части филозофије редом и постепено, 2. Всемирна историја од почетка обширно, 3. Математика чиста, 4. Природно право, 5. Штатистика Европе, 6. Художество начертанија, 7. Немачки језик, у већој обширности и почетак француског језика, 8. Толкованије Евангелија“ (3).

Као што се види, поред статистике Европе узета је у обзир на филозофско одељењу и чисто правничка дисциплина природно право. — На првим корацима стварања Лицеја такав је наставни план предложен Кнезу 18 септембра 1838.

Са оснивањем Правног факултета 1840 стручна настава добила је свој наставни план и програм на Лицеју од почетка школске 1840/41 године, када је започео предавања природног права Јован Ст. Поповић, први професор, правник по струци. — Отада, главна обележја правничке наставе на Лицеју огледала су се у следећем: (1) што је она била уређена сасвим по утледу на угарске краљевске академије, и (2) што је та настава увек имала у виду практично оспособљавање кандидата за вршење чиновничких дужности у државној организацији. Овај утилитаристички момент био је одлучујући у развоју правничке наставе код нас.

Школе суседне Угарске биле су засниване и уређене у духу нешто измењених просветилачких погледа под утицајем националног прејудора на почетку XIX века, То је кодификовано у школском уставу *Ratio educationis* од 1806 која је уствари нова редакција оне бечке из 1776 створене за време владавине Марије Терезије.

У тој школској органској уредби Угарске, која је рађена дуго времена, тип више стручног завршног карактера, али не универзитетског ранга, претставља академија. Она је и медијална школа

(2) Исто, с. 47.

(3) Државна архива у Београду, одељ. Минист. просвете, ПНо 395/1838.

јер се после ње могло ићи на универзитет. Академија се гранала на двогодишњи течај филозофије и двогодишњи течај права. Најпре се завршавао први, па се онда ишло на правнички отсек (4).

На овом месту нас интересују правничке дисциплине заступљене на нашем Лицеју. То су скоро оне исте које се налазе у основи угарских краљевских академија. Те академије су послужиле као образац за организовање више наставе у смислу потреба младе државе. Истина, бар у прво време (до 1850), постоји разлика што се тиче трајања школовања, јер на угарским академијама курсеви трају по три године, а на нашем Лицеју две године, али зато је на Лицеју, управо на његовом „Правословном“ факултету мање предмета из правничке области која се тек имала проширивати предузетим законодавним радом за владе уставобранитеља.

На Правном факултету Лицеја у Крагујевцу и Београду обрађиване су ове дисциплине (у заградама је дат назив предмета у угарским академијама): (1) Природно право или право разума (*ius naturae*); (2) Право државно (*ius publicum universale*); (3) Црквено право (*ius ecclesiasticum, publicum et privatum*); (4) Грађанско право (*ius civile, romanum et feudale*); (5) Кривично право (*ius criminale*); (6) Наука политичка (*politia et scientia commercii, resque aearia vulgo camerales dictae*); (7) Менично и трговачко право (*ius cambiale et mercatorium*); (8) Кривични и грађански судопред (*stylus curialis*); (9) Статистика (*statistica*).

II. И поред тога што је правничка настава виших угарских школа својом практичношћу и друштвеном усмереношћу одговарала потребама младе српске државе, она је у нашем Лицеју отступала од свог угледа.

На самом почетку заснивања „правословних наука“ по једној „Системи“ из 1841 налази се и ово „примечаније“: „Кад се предавање Правословни наука у Лицеуму Књажевства Србског на теченије школско од три године определи, поред горе изложени још ће се и следејући предмети предавати: 1. Историја законодавства, 2. Положително Правителствено (државно) право Србије, 3. Историја система држава Европејски и Американски од Вествалског мира до данашњег дана, 4. Наука о досолствима и 5. О пракци државној“ (5).

До првог самосталног закона о Лицеју, у овом смислу проширење наставне основе Правног факултета није дошло, али је око средине прошлог века наша настава права разграната и продубљена предметима тада заступљеним на правним факултетима западноевропских универзитета.

Предлажући Совјету 10 децембра 1848 (6) да се трајање „правословног настављенија у Лицеуму“ повиси од две на три године и да треба отворити још једну катедру са годишњом платом од 600 та-

(4) Првош Сланкаменац: Оснивање и карактер Београдског Лицеја, „Савремена школа“, Београд, 1952, бр. 3—4, стр. 13.

(5) Државна архива у Београду, одељ. Минист. просвете, Ф V, 111/1841.

(6) Државна архива у Београду, одељ. Минист. просвете, ПНо 1226/1848.

лира, Попечитељство просвештенија је утврдило четрнаест предмета, од којих је као нове навело: „Јустинијанове институте“ и „Скраћена Јустинијанова пандекта“, затим „Право народа, Право јавно Србије, Право административно и Право грађанско србско“. — Прва два предмета: „Јустинијанови институти“ и „Скраћена Јустинијанова пандекта“ у трогодишњем курсу права који је Кнез са Совјетом установио 4 фебруара 1849 (7), указује на тежњу да се пружи што потпуније знање о правничкој теорији и пракси, као и њиховом развоју. Овим је настава Лицеја узимала карактер универзитетске наставе. Због тога није чудно што је у то време млади професор права др. Димитрије Матић 30 августа 1849 изнео свој предлог и „лобуђенија“ да се Лицеј зове Академија. Тада је Дим. Матић поред осталог у свом писменом образложењу „заседанију професора Лицеума Србског“ истакао да ни академије у другим државама „немају ништа више, нити се што више на њима предаје, па се ипак за Академије признају. За пример можемо узети Запребачку — наставља Матић — или другу коју Академију. А за наше заведеније може се рећи, да се при њему, особито у правословном оделенију, по најновијој наредби имају и такве науке предавати, које и сами многи Универзитети немају, као што је на пример административно право, које се тек од пре две године у целој Германији само при Хајделбершком Универзитету предавати почело“ (8).

Са јачањем Правног факултета Лицеја у Београду зачиње се мисао о стварању одговарајућег угледа највише школе у земљи која треба да добије и универзитетску организацију и ранг.

Творац првог закона о школама Србије био је свестан ступња и улоге Лицеја у систему образовања омладине. Он је знао да осим правних студија као на нашем Лицеју, што је толико одговарало краљевским академијама Угарске, постоје правнички факултети на универзитетима који у свој опширности савлађују правничке науке. Од тог времена није прошло ни пет година, а млади школовани Срби на немачким универзитетима постављају питање нове организације факултета, какву су они имали прилике да упознају на Западу.

Државноправна теорија негована на Лицеју кретала се у духу схватања филозофије просвећености, тачније речено у погледима монархистичког просвећеног апсолутизма пренетог из Аустроугарске. У то време Јован Ст. Поповић, први професор природног права на Правном факултету Лицеја, говорећи о циљу те правничке гране истиче потребу познавања „права и дужности као услова спољне слободе и државног сосушествовања људи; подаља циљ пак јесте сама мирна тишина и посредством ове свеколико усовршенствовање, срећа и благополучије човеческог рода.“

(7) Иста архива, Кнежева канцеларија, ВНо 61/1849.

(8) Иста архива, одељ. Мин. просвете, Ф III, 302/1849.

„Природно право или право разума“ је претстављало филозофију права времена рационализма. То је била теорија о држави којој је у основи лежала велика вера у моћ човекових разумских снага. Својом механицистичком садржином у тумачењу односа међу људима која се изразила у уговорној концепцији постанка државе да би ова осигурала „урођена“ природна права човекова, природно-правна теорија је на идеалистички начин објашњавала врло сложени друштвени живот. — „Природно право“ је изражавало уверење о великој снази „употребителног“ ума, али тек „Полиција“ као правничка грана претставља практичну област у служби државе којој је изнад свега стало до свеколике „тишине“ у држави, где је све склопљено као у неком јединственом организму. — Основне поставке науке „Полиције“ у схватањима просвећеног апсолутизма истицале су: (1) незнање је највећи непријатељ благостања и среће човекове; (2) сиромаштво је први узрок свих злочинних дела. Због тога се примарном дужношћу државе сматра рад на побољшању материјалног стања, и то опет посредством просвећивања.

Ако „Природно право“ и „Полиција“ претстављају групу стручних, правничких дисциплина, „Статистика“ је на почетку рада Правног факултета Лицеја предмет општег правничког образовања.

Можда се ни у једном делокругу друштвеног рада не показује толика повезаност и условљеност јавног образовања од владајућег класног схватања као у случају правничког образовања. Особито у оној фази формирања србске државе када су избиле све тенденције како према турској сизеренској власти, тако и у унутрашњем животу, види се јасно усмереност државноправне теорије излагане у настави „Правословног“ факултета на Лицеју у Крагујевцу и Београду.

Др. Владимир Грујић

ОДГОВОРНОСТ ПРЕВОЗИОЦА У ВАЗДУХОПЛОВНОМ ПРАВУ

(Међународна дипломатска конференција о ревизији Варшавске конвенције — Хаг, 6—29 септембра 1955)

Питање ревизије Варшавске конвенције од 12 октобра 1929 било је несумњиво одавно сазрело с обзиром на брзи развој ваздухопловства у свету и многе промене које су се десиле у домену ваздушног саобраћаја за последњих 26 година (1). Међутим, из тактичких разлога било је решено да се ревизијом не ствара нова конвенција већ као база за ревизију спреми један допунски протокол који би донео нова решења за најважнија питања. Такав протокол био је израђен на IX сесији Правног комитета Међународне организације за цивилну авијацију (касније назвату у овим излагањима ИКАО) у Рио де Жанеиро од 25 августа до 12 септембра 1953. Тај протокол је послужио као основни документ за дискусију Међународне конференције за ваздухопловно приватно право која је ради ревизије Варшавске конвенције била сазвана у Хагу за 6 септембар 1955.

Хашка конференција која је трајала од 6 до 29 септембра 1955 године и која је завршена потписивањем допунског протокола који у главним линијама ревидира Варшавску конвенцију, претставља догађај који је од приличног интереса за развој ваздушног саобраћаја у свету. Одредбе допунског протокола уз Варшавску конвенцију су од великог практичног и теориског значаја и за развој тог саобраћаја у нашој земљи. Југославија као земља ваздушног транзита треба да постане, раније или доцније, један од важних центара међународног ваздушног саобраћаја благодарећи свом изванредном географском положају на најкраћем путу између Запада и Истока. Стога, све што се односи на стварање нових правних норми у тој области непосредно интересује нашу земљу тим пре што ће извесне одредбе новог Допунског протокола имати директних последица на развој ваздушног саобраћаја преко територије Југославије са реперкусијама на производне трошкове тог саобраћаја, повећањем премија осигурања, измењеним режимом одговорности, итд.

Хашка конференција је била отворена у Хагу у згради Академије за међународно право и Палате Мира у Хагу у присуству 136 делегата из 44 државе које су потписале ову важну међународну конвенцију. Конференција је сазвана на иницијативу ИКАО који претставља једну од агенција Организације Уједињених нација, а на позив холандске владе. Претседавао је познати холандски правник Dr. D. Goedhuis, ванредни професор Лејденског универзитета и холански ваздухопловни аташе у Лондону који је у своје време био један од стваралаца Варшавске конвенције а који је написао многа дела о Варшавској конвенцији (2). Већ сама чињеница да је конференција трајала 23 дана иако је имала пред собом већ готов текст Протокола у Риу показује да је компромисно решење, које је најзад постигнуто потписивањем Допунског протокола од 29 септембра 1955, било плод многих дискусија.

Протокол Рио имао је 18 чланова и предвиђао је доста опсежну ревизију Варшавске конвенције. На самој конференцији преовладао је дух што мањег ревидирања конвенције, да би се сачувала њена целина. Треба одмах рећи да су на конференцији присуствовали делегати како Западне хемисфере са САД и земљама Латинске Америке тако и многе земље Источног блока на челу са СССР као и многе земље Европе, Азије, Африке и Аустралије. Углавном, конференција је успела да обиђе политичка размимоилажења и једино је одбила да призна мандат источнонемачком делегату, али је зато решила да се ратификациони документи Допунског протокола депонују код владе НР Пољске као што је то био случај и

(1) В. др. М. Смирнов: Питање ревизије Варшавске конвенције о међународном ваздушном саобраћају, *Анали Правног факултета*, Јул—Септембар, 1955, стр. 329.

(2) Главна дела Dr. D. Goedhuis-a о Варшавској конвенцији су: *La Convention de Varsovie*, La Haye, 1933; *National Airlegislations and the Warsaw Convention*, La Haye, 1937; *Observations concerning Chapter III of the Warsaw Convention*, La Haye, 1931; *Les contrats de charte et de louage des aéronefs en connexion avec la Convention de Varsovie*, 1932.

пре рата са ратификационим инструментима саме Варшавске конвенције. Дискусије на конференцији више су се тицале принципијелних правних питања и њихове реперкусије на економику ваздушног саобраћаја. Интересантно је напоменути да су међу 26 потписника Допунског протокола налази СССР, неке земље Источног блока, многе државе Европе али не и САД и Енглеска које нису потписале Протокол из формалних а не принципијелних разлога. Стога на цео Допунски протокол треба гледати као на један компромис који је тежио да изглади разлике у мишљењима да би се дошло до заједничког решења.

Ако би се све измене које је Протокол учинио у Варшавској конвенцији груписале, видело би се да се оне углавном односе на упростијавање докумената међународног ваздушног саобраћаја, повећање граница одговорности превозиоца, нову редакцију чл. 25. Конвенције који предвиђа искључење ограничене одговорности, могућност увођења преносивости ваздушног товарног листа и на укидање појма наутичке грешке као разлог за искључење одговорности превозиоца. Да погледамо редом те измене.

Упростијавање докумената ваздушног транспорта. — Читаво II поглавље Варшавске конвенције са својих 14 чланова посвећено је у детаље документима ваздушног саобраћаја. Од стране ваздушних превозиоца већ је одавно тражено да се ти прописи упросте јер садрже многе непотребне одредбе које само компликују и успоравају обављање ваздушног саобраћаја. У том погледу конференција је изашла у сусрет жељама превозиоца и знатно је упростила и скратила одредбе које говоре о документима ваздушног саобраћаја.

Повећање граница одговорности превозиоца. — Као што је познато Варшавска конвенција почива на начелу објективне одговорности са корекцијом у виду ограничења суме те одговорности на износ од 125.000 златних франака по путнику. Међутим, нарочито у земљама где је уобичајено приватно осигуравање на веће износе (као напр. САД и др.) одавно је већ тражено да се ова граница повећа. Теориски, ово тражење је оснивано на чињеници да је развој ваздухопловне технике и сигурности ваздушног саобраћаја за последњих четврт века учинио непотребним свако заштитавње ваздушног саобраћаја што је било главни разлог ограничавања одговорности превозиоца. Најзад, многи практично образлажу свој захтев за повећањем границе одговорности падом вредности новца за ових 26 година. Треба одмах рећи да је Протокол Рио предвиђао повећање од 60%, на 200.000 златних франака, а да су на конференцији изнети предлози којима је тражено дуплирање па и триплирање тих цифара. Да би се некако задовољили сви захтеви, конференција је нешто повећала предлог у Риу тако да је Допунски предлог предвидео границу од 250.000 златних франака по настрадалом путнику. Практични значај ове мере је јасан. Повећана свота осигурања резултираће у повећаним премијама осигурања.

што ће у крајњој линији повећати опште трошкове ваздушног саобраћаја и већ на конференцији чули су се веома оштри протести против тог повећања (напр. од стране држава Латинске Америке).

Нова редакција чл. 25 Варшавске конвенције. — Чланом 25 Варшавска конвенција је хтела да изузме од привилегије ограничења одговорности оног превозиоца који је својом небригом или грешком допринео наступању штете. Стара редакција чл. 25 предвиђала је да превозилац неће моћи да се користи ограничењем своје одговорности ако се штета догодила због његове зле намере или услед такве погрешке која се, према закону надлежног суда пред којим се води спор, сматра као еквивалентна злој намери. Како је Конвенција давала избор четири таква суда може се замислити какве су разлике у тумачењу те одредбе и процени квалитета грешка превозиоца могле да настану и стварно су настајале. Ради тога већ је Протокол у Риу предложивши повећање ограничене одговорности превозиоца на 200.000 златних франака дао и нову редакцију чл. 25 коју је тако пооштрио да је превозилац сад био лишен ограничене одговорности само у случају ако се докаже да је штета проузрокована актом превозиоца или његових органа извршеним са намером да се штета учини. Пре свега, у ваздухопловним несрећама скоро је немогуће доказати намеру оштећења а друго, као што је то добро приметио један познати експерт ваздухопловног права, једина реална комбинација је ту саботажа или самоубилачка намера. Стога је ова редакција на конференцији наишла на веома велико неодобравање тако да се дуго морала тражити друга формула. Дефинитивна формула која је најзад примљена показује онај исти дух компромиса који провејава кроз цео Допунски протокол. Наиме у редакцији новог чл. 25 каже се да превозилац неће моћи да се користи ограничењем своје одговорности било да се докаже његова намера оштећења, било да се бар докаже да је његово држање било непромишљено (*téméraire*) с тим да постоји вероватноћа да је био свестан последица које то његово држање може имати у погледу наступања штете. Ова веома компликована формула која је притом и доста нејасна била је једини начин да се постигне компромис између захтева претставника превозиоца који су тражили извесну компензацију због повећане границе њихове одговорности и претставника корисника који нису хтели да дозволе да се превозилац чија се небрижљивост може доказати приликом наступања извесне штете, користи ограничењем одговорности.

Преносивост ваздушног товарног листа. — Многи пројекти ревизије Варшавске конвенције предвиђали су увођење преносивости ваздушног товарног листа аналогно коносману у поморском праву. С обзиром на велику улогу коју је коносман као преносива хартија од вредности одиграо у развоју теретног поморског саобраћаја, многи правници и у области ваздухопловног права сматрају да ту институцију треба увести и у ваздушном саобраћају. Иако, с обзи-

ром на брзину ваздушног саобраћаја, практична вредност преносивости ваздушног товарног листа засад не значи много јер транспортни документи путују истим авионом којим иде и роба, конференција се изјаснила повољно у погледу уношења једног новог члана у Конвенцију којим би се отворила врата евентуалном увођењу преносивости ваздушног товарног листа.

Укидање појма *наутичке грешке као разлога за искључење одговорности превозиоца*. — Из поморског права у стару редакцију Варшавске конвенције ушла је одредба чл. 20, ст. 2, према којој је при превозу робе и пртљага превозилац био ослобођен одговорности ако би доказао да је штета последица грешке у самој пилотажи, вођењу авиона или самој навигацији и да су у сваком случају он и његови службеници предузели све мере да би се штета избегла. То је појам наутичке грешке који је пресађен у ваздухопловно право али без успеха јер у пракси никад није могао да се примени. Конференција је решила стога, а то је предложио и Протокол Рио да се одредба чл. 20, ст. 2, укине.

Од осталих измена треба опоменути и одредбу којом се службеници превозиоца у погледу ограничења њихове одговорности изједначају у свему са самим превозиоцем.

Протокол је потписан од претставника 26 држава и сад треба да буде ратификован од стране парламената тих држава. И ту је конференција желела да очува по сваку цену јединство Варшавске конвенције с тим да Протокол стварно буде измена те конвенције коју ће практично примити све њене потписнице. Стога је одређен неуобичајено високи број ратификација које треба да претходе његовом ступању на снагу. Наиме конференција је предвидела да ће Допунски протокол од 29 септембра 1955 ступити на снагу тек кад се код пољске владе депонују ратификациони инструменти 30 држава-потписница конвенције. Многи сматрају тај број превисоким и на основу искуства са ратификовањем других међународних конвенција проричу да ће Протокол ступити на снагу кроз десет година. За то време постојаће извесно двојство које ће психолошки смањивати значај Варшавске конвенције и појединих њених одредаба и утицати на судије у погледу тумачења спорних одредаба. Али и онакав какав је, Допунски протокол претставља резултат напорног рада чија је идеја водилја била жеља да се очува јединство једног важног међународног документа који носи потписе држава са свих пет континената и чије би отказивање значило назадовање на пољу међународне сарадње.

Др. М. Смирнов.

ЗАХТЕВ ЗА НАКНАДУ ШТЕТЕ И ЗАХТЕВ ИЗ ОСИГУРАЊА У СЛУЧАЈУ НЕСРЕЋЕ НА ЖЕЛЕЗНИЦИ

1. — Путник је, прелазећи ноћу преко неосветљеног колосека из воза у воз, пао у јаму и озледио се. Због тога је тужио железницу на накнаду штете.

На расправи заступник железнице предложио је да се тужба прошири и на Државни осигуравајући завод.

Окружни суд обавезао је железницу и Државни осигуравајући завод да солидарно плате путнику 35.000 динара.

Пресуду су побијале обе стране.

Врховни суд НР Босне и Херцеговине уважио је жалбу железнице и Државног осигуравајућег завода а одбио путника од целокупног захтева уз следеће образложење:

„Сви путници који се превозе било на којој прузи у експлоатацији државних железница, обавезно су осигурани против несрећног случаја — према Уредби (чл. 1) о обавезном осигурању путника на железницама против несрећног случаја. Ово осигурање из члана 1 спроводи Државни осигуравајући завод ФНРЈ (чл. 2). Па кад се деси несрећни случај, ДОЗ исплаћује 100.000 динара ако услед тог несрећног случаја наступи трајна и потпуна неспособност путника за рад; ако услед несрећног случаја наступи трајна, али само делимична неспособност путника за рад, ДОЗ исплаћује онолико процената од сто хиљада динара, за колико је процената трајно смањена путникова способност за рад (чл. 4, ст. 1, т. 3, и ст. 2). За осигурање по овој Уредби обавезно се плаћа премија у висини просечно 2% од износа возне цене. Ова премија је за сваког појединог путника урачуната у возну цену (чл. 6, ст. 1). Сматра се да свако лице које се налази у возу, има возну карту, па према томе да је плаћена премија из члана 6 (чл. 7). Према овоме сваки онај који се налази у возу обавезно је осигуран за случај несреће. Ово важи и за тужиоца који је путовао железницом Тузла—Добој и коме се десила несрећа на железничкој станици (привременој) у Добоју. Овај правни однос настаје непосредно баш између путника и ДОЗ-а (не између ЈДЖ и ДОЗ); ЈДЖ, само према прописима Уредбе о овом обавезном осигурању путника, наплаћује премију од путника, коју морају предати ДОЗ-у (за кога ту премију и наплаћају), без обзира да ли то путник хоће или не (обавезно осигурање).

„Ова Уредба донета је на основу чл. 1 Закона о овлашћењу Влади ФНРЈ за доношење уредаба по питањима из народне привреде. У доба развијеног промета железницама и услед тога повећане опасности, ово је од велике користи самим путницима, који могу лако и брзо доћи до износа на који су осигурани. Али ово није само у њихову корист; ови прописи

су имали у виду и ЈДЖ које послују у општем интересу, у интересу заједнице, па зато треба овако посматрати читаву ову ствар, јер је ово једно са другим у вези. Дакле обавезно осигурање је у обостраном интересу — интересу како путника-појединца, тако и ЈДЖ. Поред осталог, треба напр. истаћи да пословање ЈДЖ сваки час може бити оптерећено разним захтевима па и судским процесима услед тих захтева — појединих путника на накнаду штете, који услед развијеног промета железницама (како је то већ напоменуто) неће бити баш тако ретки. Ово је један важан моменат у пословању ЈДЖ, па је Уредби — међу осталим — била и та сврха да растерети ЈДЖ у овом погледу.

„Како је горе наведено, према прописима Уредбе су сви путници под извесним условима обавезно осигурани. Они (путници) на основу овог осигурања ступају у непосредни однос са осигуратељем — Државним осигуравајућим заводом — што се може видети и из горњег навођења; они треба од чега у првом реду и да траже штету коју су претрпели а само вишак, кога према Уредби ДОЗ не накнађује путнику, овлашћен је овај да према општим начелима затражи од ЈДЖ. Посматрајући ствар овако, поред осталих момената који нису истицани, овде долази до израза она повезаност интереса појединца, — који је оштећен да тражи и врло брзо добија накнаду — са интересима ЈДЖ (да не буду преоптерећене са оваквим стварима), које опет раде и послују у општем интересу, у интересу заједнице.

„Тако дакле сваки појединац у оваквом случају, остварујући своје право на накнаду преко ДОЗ-а, доводи у склад своје интересе са општим интересима заједнице.

„Према свему овоме, Државни осигуравајући завод је у првом реду позван и дужан да путнику накнади штету насталу услед несрећног случаја, па зато и путник треба да се у ту сврху и обрати на њега. Ово становиште поткрепљују и прописи Уредбе (чл. 8, 9 и 11).

„Зато се је у конкретној ствари, која је предмет овога спора, тужилац морао најпре да се обрати на ДОЗ, па тек — уколико би према горњим излагањима могао да се обрати и на ЈДЖ — у том случају да то и учини. Како тужилац није тако поступио, то је и жалбу туженог ваљало уважити и решити као у диспозитиву.

„У погледу изреке првостепене пресуде, која се односи на ДОЗ, ваља истаћи да у овом погледу није тужилац поставио никакав захтев — дакле, првостепени суд је поступио без тражења странке. Стога је, што се тиче изреке у погледу ДОЗ-а, ваљало побијену пресуду укинути. Сам тужени не може — по општим процесним начелима, која могу доћи до примене и у овом случају — да проширује тужбени захтев тужичев и на друга лица, у овом случају на ДОЗ. Зато се не може примити да је ДОЗ у овом случају уопште тужен.“ — (Пресуда Врховног суда НР Босне и Херцеговине Гж. бр. 81/52 од 7 јуна 1952, Збирка одлука врховних судова, Београд, 1954, бр. 167).

2. — Наступањем несрећног случаја у превозу железницом настају у корист повређеног путника, услед паралелног постојања грађанскоправне одговорности железнице и обавезног осигурања путника, истовремено право на накнаду штете од Југославенских државних железница и право на суму осигурања од Државног осигуравајућег завода.

гуравајућег завода. Ово намеће два питања: Да ли повређени путник може да оствари оба ова захтева у целини. Ако не може, има ли право да бира којим ће се од њих користити.

На прво питање наше законодавство даје одговор. Према члану 11 Уредбе о обавезном осигурању путника на железницама против несрећног случаја од 18 марта 1947, исплатом суме осигурања на Државни осигуравајући завод прелазе права путника на оштету од трећих лица. Према томе, по нашим позитивним прописима, путник повређен у превозу железницом не може у целини да оствари и право на накнаду штете и право на суму осигурања (да их кумулира). Он се може користити једним од ових права, а само ако би штета била већа од износа који би добио по једном од ових основа може се за разлику од пуне штете користити и право по другом основу.

На друго питање наше законодавство не даје непосредан одговор. Наши прописи не регулишу изричито питање права избора. Оно се решава по општим правним начелима.

Наша судска пракса ускраћује повређеном путнику право избора између накнаде штете од железнице и суме осигурања од Државног осигуравајућег завода и упућује га да се прво обрати Државном осигуравајућем заводу.

Наша правна теорија није јединствена у овом питању.

Страна законодавства такође не регулишу ово питање изричитим законским текстовима. Међутим, пракса страних судова и страна правна теорија једнодушни су у признавању права избора. Извесног колебања има у пракси француских судова у вези са социјалним осигурањем где постоје одлуке које ускраћују путнику право избора и обавезно га упућује на благајну социјалног осигурања.

3. — У спору који је решен пресудом коју приказујемо, Врховни суд Народне Републике Босне и Херцеговине ускратио је повређеном путнику право избора. Суд је уважио жалбу железнице и одбацио тужбу повређеног путника за накнаду штете, иако повређени путник није претходно остварио своја права из обавезног осигурања.

Сматрамо да Врховни суд Народне Републике Босне и Херцеговине није имао основа ни у закону ни у општим правним начелима за одбијање захтева повређеног путника према железници.

Образложење које Врховни суд Народне Републике Босне и Херцеговине даје за своју пресуду не може да оправда ускраћивање права избора. Суд је своју одлуку образложио разлозима: а) да на основу Уредбе о обавезном осигурању путник непосредни правни однос настаје између путника и Државног осигуравајућег завода; б) да је ово осигурање прописано како у интересу путника — брза и сигурна накнада, тако и у интересу железнице — растерећење од поступка по захтевима путника и спорова у вези са тим; в) да зато појединац остварујући своје право преко Државног осигуравајућег завода доводи у склад своје интересе са општим инте-

ресима; г) да у прилог тога говоре и одредбе чл. 8, 9 и 11 поменуте Уредбе.

Тачно је да према наведеној Уредби непосредни правни однос настаје између путника и Државног осигуравајућег завода. Но ово не искључује право избора. У питању су два самостална правна захтева који имају различите основе. Код једног, то је штета коју је путнику нанела железница, код другог, то је премија обавезног осигурања коју је путник платио Државном осигуравајућем заводу узимајући карту за превоз. Путнику стоје оба права на расположењу. Постојање обавезног осигурања путника не даје железници право да позивањем на ту чињеницу одбије захтев повређеног путника. Само чињеница да је путник користио право из осигурања и да је тако добио потпуну накнаду могла би да оправда одбијање железнице да сама намира штету путнику. Дотле иду одредбе поменуте Уредбе. Не и даље.

Не може се прихватити ни разлог да ово решење намеће интерес путника. Но ако би се и пошло од разлога целисходности, који не може бити довољан разлог да правно образложи решење које нема основа у прописима и правним правилима, логичније би било оставити самом повређеном путнику да цени свој интерес и да према њему изврши избор којим ће се правом користити.

Разлог да општи интерес налаже путнику да се прво обрати Државном осигуравајућем заводу такође није јасан. Уредба не даје правно средство којим се он на то приморава, а општа правна начела налажу супротно решење.

Ни члан 8, 9, и 11 Уредбе не могу послужити за образложење. Чланови 8 и 9 односе се на дужност предузимања заштитних мера и давања обавештења, а члан 11 на прелаз права осигураника на осигурача. Члан 11 ускраћује осигураннику кумулирање али не и право избора. Уредба предвиђа законску суброгацију осигурача, а код ове права прелазе на осигурача тек у моменту исплате осигурања. Дотле осигураник располаже са оба права.

4. — У пракси наших судова било је и схватања које је ускраћивања права избора образлагало таквим тумачењем Уредбе о обавезном осигурању путника по коме непосредни правни однос из ове Уредбе настаје између железнице и Државног осигуравајућег завода. По овоме би железница уствари била осигурана од одговорности за несреће путника у превозу. Ово схватање заступа Врховни суд Народне Републике Хрватске у образложењу пресуде Гж. бр. 124/53 од 18. V. 1953:

„Уредба о обавезном осигурању путника на железницама против несрећног случаја од 18. III. 1947 године („Службени лист ФНРЈ“, бр. 25/47), одређује у члану 1 да сви путници, који се превозе, морају бити осигурани против несрећног случаја. У ту сврху железнице, према члану 6 имају плаћати ДОЗ-у премију у висини од 2% износа возне цене. По члану

4, тач. 1, исплаћује ДОЗ у случају смрти путника, преузетог на превоз износ од Динара 50.000 у име оштете деци, а ако ове нема, брачном другу покојника (чл. 10, ст. 2), и то у року од 14 дана по пријему записника о смрти и доказа о њој (чл. 10). По члану 11 Уредбе прелазе исплатом оштете на ДОЗ, до износа плаћене оштете, сва права путника и Државних железница на оштету против трећих особа, у вези с несрећним случајем.

„Из свега тога јасно следи да железница у случају смртне несреће путника може бити позвана да по материјалноправним прописима, који за њену одговорност постоје, накнади само ону штету која прелази износ од Динара 50.000, коју по Уредби прима од ДОЗ-а овлашћена особа.“ — (*Збирка одлука врховних судова*, 1954, бр. 166).

Образложење Врховног суда НР Хрватске такође је неодрживо. Није тачно да према чл. 6 Уредбе износ премије од 2% превозне цене плаћа железница и да се на тај начин осигурава од одговорности. Железница само наплаћује премију од путника и предаје је Државном осигуравајућем заводу. Отуда, она не може да упути путника на Државни осигуравајући завод као на свог осигурача.

5. — Према томе, по нашем праву, иако постоји обавезно осигурање тиме није смањена одговорност железница, и због тога је суд био дужан да одбаци жалбу железнице а да уважи жалбу повређеног путника и да железницу обавезе на накнаду целокупне штете коју је путник претрпео услед повреде у превозу железницом.

6. — На крају, вратимо се на питање кумулирања. Према чл. 11 Уредбе о обавезном осигурању путника у превозу железницом, путнику је, видели смо, ускраћено право кумулирања захтева према железници и захтева из осигурања.

Међутим, одредба чл. 11 наведене Уредбе отступа од већине страних закона. Модерна законодавства предвиђају да права осигураника код личног осигурања не прелазе на осигурача, као на пример швајцарско (чл. 95 закона о осигурању) и француско (чл. 55 закона о осигурању), или то произилази из законског текста, на пример немачко законодавство (чл. 67 закона о осигурању који предвиђа прелаз права на осигурача дат је у делу о имовинском осигурању. Међутим, у области превоза путника чл. 4 Савезног закона о одговорности од 1871 не допушта кумулирање. Нови закон од 15 августа 1953 усваја исто решење. Слично и закон о ваздушном превозу од 26 јануара 1953.) Шпанско законодавство прописује обавезно осигурање путника врло слично нашем и допушта кумулирање (Декрет-закон о обавезном осигурању путника од 1938 и 1942). Белгиска судска пракса, противно закону о осигурању кога сматра застарелим, допушта кумулирање код личног осигурања.

Одредба члана 11 полази од схватања да и лично осигурање има обештећујући карактер и да осигураник не може да кумулира оба права јер би био два пута обештећен за исту штету.

De lege ferenda ово решење даје места дискусији и сматрамо га неоправданим. Лично осигурање, према схватању већег дела теорије, било да је засновано на закону, било на уговору, има за циљ да осигуранику обезбеди извесну своту новца за случај наступања одређеног догађаја. У нашем случају да повређеном путнику, или у случају његове смрти његовој породици, обезбеди суму новца. Сума осигурања је противпрестација премијама. Она се утврђује споразумом осигурача и осигураника или законом и не зависи од евентуалне штете. Захтев према железници и захтев према Државном осигуравајућем заводу имају различите основе, те би осигураник требало да буде овлашћен да оствари оба ова права. Уосталом, решење наше уредбе не пружа скоро никакву корист жртви несреће. Тим решењем жртва не добија ништа, или врло мало, с обзиром да се као одговорно лице у нашој пракси у огромној величини случајева појављује железница, услед њене објективне одговорности, а она је увек солвентна и жртва би се од ње увек могла надлатити. (Види приказ пресуде од стране професора Константиновића у *Архиву за правне и друштвене науке*, бр. 2 од 1951.)

Др. Владимир Јовановић

КРИВИЧНА ОДГОВОРНОСТ ОКРИВЉЕНОГ ЗА ЛАЖНО ТЕРЕЋЕЊЕ ТРЕЋИХ

Судска пракса показује да нису тако ретки случајеви да окривљени, дајући своје исказе у кривичном поступку (било у претходном поступку било на главном претресу), лажно терете трећа лица без обзира да ли су иста саоптужници или нису. Постаља се питање да ли окривљени треба да кривично одговара за свој лажни исказ дат у кривичном поступку који се води противу њега.

Одмах треба рећи да је реч о питању које сваки историски дати кривичноправни систем решава у склопу и складу са основним својим принципима и интенцијама које, разуме се, долазе до изражаја у регулисању и овога питања. Као такво, очевидно је да ово може бити једно од питања чије овакво или онакво решавање показује поред осталог и то какав је процесни положај окривљеног у кривичном поступку датог кривичноправног система.

У бив. југословенском Кривичном законiku постојало је неколико кривичних дела из групе кривичних дела противу правосуђа која долазе у обзир при решавању овога проблема. Ту је пре свега долазило кривично дело из § 139 („Ко противу свога уверења некој власти лажно пријави да је извесно лице учинило кривично дело или да је повредило своју службену дужност у намери да се

противу њега отпочне кривични или дисциплински поступак...“), затим кривично дело из § 140 („Ко знајући да није учињено кривично дело учини лажну пријаву власти о таквом делу или ко се лажно сам отпужи да је учинио какво кривично дело ...“), затим и кривично дело из § 144 („Ко пред судом под заклетвом лажно нешто исказе... Ако се сведок, вештак, преводилац или тумач у кривичном поступку против ког лица лажно заклео, у корист или на штету овога...“), те коначно и кривично дело из § 145 („Казнама из прописа § 144 казниће се сва она лица која су законом ослобођена полагања заклетве или су се позвала на већ положену заклетву ако су штогод лажно исказала пред судом“), док § 146 не уноси ништа битно ново у ову материју.

Као што се види, ови прописи нису директно предвиђали одговорност окривљеног за лажно терећење трећих лица. У њиховом тумачењу су се, међутим, мишљења у извесној мери разилазила по питању да ли се по њима може засновати и кривична одговорност окривљенога који у кривичном поступку који се води противу њега лажно терети трећа лица. Др. Т. Живановић стоји на становишту да окривљени у таквом случају не може одговарати по § 144 пошто исти изричитим набрајањем прећутно искључује окривљеног из круга лица која одговарају по овом законском пропису. Он, међутим, сматра да окривљени у датом случају може кривично одговарати и то за кривично дело из § 139. Др. Живановић полази од тога да „пријава“ о којој је у овом пропису реч, не мора бити учињена из сопствене одлуке (и иницијативе) већ се може састојати и у одговору на постављено службено питање при чему се, по његовом мишљењу, потпуно изједначаје сведок и окривљеник у случају ако на саслушању дају лажну изјаву да је неко лице извршило кривично дело (*Основи кривичног права* — Посебни део, стр. 169—170). Лаза Урошевић је, међутим, супротног мишљења: он сматра да окривљени ни под којим условима не може одговарати за лажан исказ дат у кривичном поступку који се води противу њега. Урошевић, супротно Живановићу, сматра да „лажно достављање и оптуживање несумњиво претставља извесну акцију засновану на властитој одлуци достављачевој (драговољност доставе) а не да је достава потекла услед пропитивања власти“ (*Кривични закон са коментаром*, стр. 232). Коментаришући цитиране прописе Чубински се не изјашњава директно али се може закључити да он, као и Урошевић, ограничава примену наведених прописа, тј. искључује окривљенога од кривичне одговорности за лажан исказ. Колико ми је познато судска пракса у предратној Југославији је углавном стајала на становишту које су заступали Урошевић и Чубински.

Наш Кривични законик у групи кривичних дела противу првосуђа садржи два кривична дела која долазе у обзир при решавању овога проблема. То су кривично дело лажног пријављивања из чл. 282 („Ко пријави неко одређено лице да је учинило кривично дело за које се гони по службеној дужности, а зна да то лице није

учинилац...“) и кривично дело давања лажног исказа из чл. 283 („Сведок, вештак, преводилац или тумач који пред судом, у арбитражном или управном поступку да лажан исказ...“). Као што се види већ из њихове стилизације, ни ови законски прописи — од којих је чл. 282 сродан по материји бив. § 139 а чл. 283 бив. § 144 — не одговарају директно на постављено питање па се, према томе, и код нас може поставити, а у пракси се и поставља, питање да ли се ови законски прописи односе и на окривљенога који у кривичном поступку лажно терети трећа лица.

У нашој послератној кривичноправној теорији у погледу питања постоји мишљење др. Ј. Таховића који сматра да окривљени по нашем Кривичном закону не може кривично одговарати за свој лажан исказ па ни уколико би теретио трећа лица. Таховић наиме сматра да треба правити разлику давања лажног исказа странака у кривичном поступку и у другим поступцима (грађанском, управном), те да „давања лажног исказа од стране окривљеника није основ за његову кривичну одговорност јер то спада у његово право одбране у ширем смислу“ (*Кривично право — Посебни део*, стр. 379).

Судећи према пракси Врховног суда Србије, изгледа да и наша пракса у основи стоји на овом становишту, тј. да сматра да окривљени не може кривично одговарати за свој лажни исказ против трећих лица. То, међутим, не значи да је наша пракса јединствена у овом становишту. Извесна колебања и неуједначености довеле су до тога да је овај проблем морао да се дискутује на једном ширем плану. (Тако, напр., у Врховном суду Србије у 1955 донете су две одлуке од којих једна сматра да окривљени може, а друга да он не може кривично одговарати за свој исказ којим је лажно теретио трећа лица.) Кад су те дискусије почеле (у Врховном суду Србије и у кривичној секцији Удружења правника за Београд) показало се да постоје и различита становишта која се, међутим, могу свести у основи на два. Изложићу њихове основне аргументе остављајући засад по страни и питање (које би иначе заслужило да се о њему посебно дискутује) одговорности странака за давање лажног исказа у осталим поступцима.

Једно становиште у принципу полази од тога да окривљени по нашем Кривичном закону под подређеним условима и околностима може и треба да кривично одговара за свој лажан исказ против трећих лица. Ово становиште, међутим, има две варијанте: по првој варијанти, окривљени за лажно терећење трећих лица може одговарати било па пропису чл. 282, тј. за кривично дело лажног пријављивања, било па пропису чл. 283, тј. за кривично дело давања лажног исказа; по другој варијанти, окривљени за лажно терећење трећих лица може одговарати само па пропису чл. 282, тј. за кривично дело лажног пријављивања. Полазна разлика између ових варијаната је очевидна: прва сматра да се окривљени, кад лажно терети трећа лица у свом исказу датом у кривичном поступку против њега, изједначаје са изричито наведеним лицима у

чл. 283, док друга, напротив, сматра да је изричито навођење ових лица у чл. 283 искључило окривљенога из примене овога законског прописа, но да он одговара по чл. 282 пошто законски израз „ко пријави...” треба тумачити тако да се ово односи и на окривљенога и његов исказ у кривичном поступку.

Не инсистирајући на полазним разликама изложених варијаната овога становишта треба се задржати на његовој основној аргументацији која се у основи своди на следеће:

Наш Закон о кривичном поступку предвиђа многе процесне гаранције за окривљенога као странку у кривичном поступку. Те гаранције обезбеђују окривљеноме право и могућност да се брани како сам хоће и уме. У тој својој одбрани он је потпуно слободан. Али само до једне границе: док не дођу у питање права и интереси трећих лица. Ако пак ово дође у питање, немамо разлога да окривљенога стављамо у повољнији положај од свих других лица, па напр. и од сведока. Утолико пре што окривљени у кривичном поступку не даје исказ само као окривљени, већ уједно и као сведок, пошто се он и као такав може појавити и појављује у односу на саоптужене и друга лица. Окривљени, наиме, често може злоупотребити ове гаранције које му у одбрани даје Закон о кривичном поступку а то се у животу и дешава. Зато се, сматра ово становиште, са друштвеног становишта појављује као нужно поставити одређену границу коју он у одбрани не треба да пређе, што уједно значи да је друштвено потребно обезбедити средства за борбу против таквих могућих злоупотреба. Треба само замислити случајеве, који се у животу дешавају, да окривљени лажно терети неко лице — било из којих разлога — и да на основу тога дође до кривичног прогона па можда и осуде тога лица, па оценити од какве је потребе предвидети кривичну одговорност окривљенога за лажно терећење трећих лица.

Друго становиште полази од тога да окривљени по нашем Кривичном закону ни под којим условима и ни на који начин не може кривично одговарати за лажан исказ. Основни аргументи овога становишта би се могли свести на следеће: пре свега, тумачење самих цитираних законских прописа показује да је искључена њихова примена на окривљеника. Узмимо пре свега чл. 283 — кривично дело давања лажног исказа. Овај законски пропис се не може друкчије тумачити сем да је реч искључиво о сведоку, вештаку, преводиоцу или тумачу, што уједно значи да је окривљени искључен. Законодавац, дакле, овим прописом није мислио да обухвати и окривљенога и његов исказ у кривичном поступку, што се, поред осталог, може закључити и из пажљиве анализе објашњења датих уз нацрт Кривичног законика. Исто то може да се закључи и анализом чл. 282: овај законски пропис предвиђа „пријаву“ да је одређено лице учинило кривично дело итд., а то се не може односити на исказ дат у кривичном поступку од стране окривљенога. Затим, до истог закључка мора се доћи и кад се анализи-

рају одредбе Закона о кривичном поступку, а пре свега оне којима је регулисан полпожај окривљенога. Окривљени се третира као процесна странка и процесни субјект. Он може да се брани како хоће. Он може и да се не брани, тј. да не одговара на питања и у том случају, насупрот сведоку, не одговара нити се може принудити да говори. Окривљени се не заклиње на свој исказ — опет насупрот сведоку који може бити заклет. Општи процесни положај окривљенога као странке у кривичном поступку, дакле, није једнак са положајем сведока (поред осталог, окривљени говори о чињеницама које су у некој вези са њиме док са сведоком то није случај). Овај његов општи положај као процесне странке даје му неограничено право одбране које се не може ни на који начин сузити а да се тиме не доведе у питање његова слобода у одбрани како је иста замишљена и достављена у Закону о кривичном поступку. Коначно, у истом смислу говори и општи смисао и дух нашег кривичноправног законодавства. Поред осталог, њега карактерише демократизам и хуманизам који у себе укључују и неограничено право окривљенога на одбрану као и принцип законитости, претпоставку о невиности оптуженога док се супротно не докаже и друга велика демократска начела која су, узгред речено, морале доћи до изражаја већ и у савременом буржоаском кривичноправном законодавству.

Мени се чини да је исправно друго а не прво становиште.

Чињеница је да окривљени може своје право одбране злоупотребити и лажним исказима нанети штете интересима и правима трећих лица, а тиме уједно и правном поретку узетом у целини и да би се друштво на неки начин морало борити против таквих друштвено опасних појава. То је све што је рационално у првом становишту.

Међутим, ова потреба не би смела да нас одведе дотле да уводимо институције које би биле директно супротне општем демократско-хуманитарном духу нашег законодавства, конкретно нашег Закона о кривичном поступку који је, наиме, пошао од одређеног схватања положаја окривљенога као странке у кривичном поступку, па га је и спровео доследно, те се то мора одразити и на овом питању. Ако окривљени има неотграничену слободу у праву одбране, онда се ово не може условљавати, делити, степеновати. Свако такво ограничавање, делење, степеновање и условљавање овим или оним, могло би да битно ограничи овако замишљену институцију Закона о кривичном поступку. Ако окривљени није дужан да говори истину — а он то по овом закону није дужан — онда се не може постављати граница и рећи: доведе није а одатле јесте дужан да говори истину, или рецимо: јесте дужан у овом случају а није дужан у оном случају. Ако наш Закон о кривичном поступку предвиђа пуну слободу одбране окривљенога у кривичном поступку као процесне странке, онда му се морају за то дати и процесне гаранције. Окривљени доиста јесте и доказно средство

у кривичном поступку, али то не сме да сакрије оно што је овде основно — да је он странка; да је он процесни субјект кривичног поступка и да то доминира његовим општим процесним положајем у овом поступку. Тежиште борбе против могућих злоупотреба ове врсте од стране окривљених треба пребацити на остале моменте, међу које нарочито долази ово: наши органи кривичног гоњења — укључујући суд — настоје и треба да настоје да што ефикасније раздвајају лажно од истинитога, тј. да чине и учине све што је потребно да лажни искази окривљенога не доведу до штетних последица за трећа лица. У сваком случају била би већа штета ако бисмо овакве евентуалне штетне последице покушали да отклањамо увођењем једне институције која противречи општем духу савременог кривичноправног законодавства, а утолико пре кад је реч о социјалистичкој земљи и њеном кривичноправном законодавству које прожимају и морају да прожимају опште карактеристике нашег социјалистичког друштвеног уређења и наших погледа на друштво и његово уређење.

Мирко Перовић

П Ф И К А З И

L. Caes et R. Henrion: *COLLECTIO BIBLIOGRAPHICA OPERUM AD IUS ROMANUM PERTINENTIIUM*. Series I: *Opera edita in periodicis miscellaneis encyclopaediisque*. Vol. 1: 446 pp. (1949 ed.); vol. 2—3: 942 pp. (1951 ed.); vol. 4—5 948 pp. (1953 ed.); Series II: *Theses*. Vol. 1: *Theses Galiae*, 445 pp. (1950 ed.). Bruxelles, Office International de Librairie.

Већ неколико стотина година, а нарочито од почетка прошлог века, о римском праву се пише на језицима свих културних народа и објављују се књиге, чланци и расправе не само у великом броју часописа посвећених римском праву који су излазили или још излазе у разним земљама, него и у великом броју правних и историских часописа, разним енциклопедијама, зборницима, споменицама, издањима академија и др. Колико је та литература огромна показаше довољно само овај податак: од почетка XIX века до 1948 само на француском језику штампано је око 5400 докторских дисертација из области римског права. Та „*immensa et diffusa copia*“, како се изразио Цицерон говорећи о законима, често је обесхрабрила романисте и историчаре — човек никад није сигуран да ли је обухватио сву литературу о питању које обрађује јер нема никакве друге могућности да то провери сем да се ослони на радове наведене код других аутора или да се прихвати скоро сизифовског а ипак несигурног посла да сам прелистава часописе и издавачке каталоге, уколико их уопште има на расположењу. Зато није чудо што су многи романисти покушавали да приреде и објаве библиографије радова из области римског права, што се у последње време многи еминентни романисти баве издавањем библиографија, речника и енциклопедија и што угледни часописи (напр. *Iura*) посвећују доста простора систематском објављивању библиографских података. Међутим, све ове публикације су само делимично решавале тешкоћу јер се баве или само најновијим радовима (*Iura* од 1948) или врше само избор важнијих радова, при чему су врло строги (Berger, Labeo, Pauly-Wissowa), или се ограничавају на радове објављене на једном језику или у једној земљи.

Због свега овога претставља догађај од изванредног значаја појаве прве систематске библиографије радова из области римског права *Collectio bibliographica* чије су се израде и објављивања, уз помоћ Белгиског центра за римско право (*Centre belge de droit romain*), прихватили угледни белгиски романиста, професор римског права у Лувену Lucien Caes и млади и предузимљиви професор римског права у Лијежу Roger Henrion. По замисли аутора, библиографија ће обухватити све радове из области јавног и приватног римског права објављене од 1800 до данас на следећим језицима: енглеском, холандском, немачком, грчком, шпанском, италијанском, латинском, португалском и румунском. Неће бити обухваћени само радови који се односе на глосаторе, постглосаторе, римско право у Средњем веку и до данашњег дана и обични прикази. Библиографија ће бити издана у три серије. Прва серија ће обухватити радове објављене у часописима и другим периодичима, зборницима и енциклопедијама; друга серија ће обухватити докторске дисертације; а трећа остале радове објављене појединачно или заједнички. Свака серија садржаће неколико свезака а свака

свеска обухватиће податке за око 5000 радова. Свака свеска ће имати два дела. Први део ће бити уређен по азбучном реду аутора а радови сваког аутора биће сврстани хронолошким редом и нумерисани од броја један на даље. Други део свеске биће стварни регистар уређи по азбучном реду одредница на латинском језику а у оквиру сваке одреднице биће назначено само име аутора који је о томе писао и број којим је означено у првом делу свеске његово дело које се на ту одредницу односи. Тако ће читалац моћи да се служи стварним регистром само уз помоћ регистра по ауторима из првог дела свеске.

Досад је објављено укупно шест свезака у четири књиге и то из прве серије пет свезака у три књиге и из друге серије једна свеска. Прва књига прве серије, која је објављена 1949 године, обухвата на 446 страница око 5000 радова објављених од 1800 до 1948 у 18 најважнијих француских и италијанских часописа, једном холандском часопису и у *Dictionnaire des antiquités* (Daremberg-Saglio) и *Dizionario epigrafica* (изд. Rugiero). Друга и трећа свеска прве серије објављене су у једној књизи 1951 која на 942 странице обухвата око 10.000 чланака објављених у 73 часописа и енциклопедија немачкога језика. Четврта и пета свеска прве серије су такође објављене у једној књизи 1953 која на 948 страница обухвата око 10.000 радова објављених у 118 часописа разних европских и америчких земаља. При избору периодика и чланака аутори су узели најшире мерило — обухватили су сваки часопис и зборник и сваки чланак у њима који ма у којој мери и ма са које стране (филолошке, археолошке, епиграфске, папиролошке и др.) додирује римско право. Друга књига друге серије објављена 1950 на 445 страница, посвећена је докторским тезама на основу којих су од 1800 до 1948 стечени степени доктора на француским универзитетима. Нису објављене тезе које су уз сагласност факултета, почев од 1942, подношене дактилографисане.

Као што се већ из објављених свезака види, *Collectio bibliographica* ће претстављати неопходни приручник сваког романисте. Њену вредност огромно повећава чињеница што су аутори, обилазећи библиотеке, лично извадили сваки податак који је у библиографији наведен и лично контролисали штампање текста. За жаљење је што библиографија неће обухватити радове објављене и на другим, нарочито словенским језицима. Надамо се да ће аутори ове библиографије који су у досадашњем раду показали толико упорности, брижљивости и снажљивости, наћи могућности да и овај недостатак отклоне.

Драг. Стојчевић

Eric Voegelin: *THE NEW SCIENCE OF POLITICS. An Introductory Essay*. Chicago, University of Chicago Press, 1952, XIII, 193 pp.

Ерих Фегелин, ранији доцент Правног факултета у Бечу а сада професор уставног права на Универзитету у Луизијани (САД), одржао је 1951 на Чикашком универзитету шест предавања о претставништву која чине основу горе наведене књиге.

У уводу, писац себи ставља у задатак да у својим излагањима о претставништву које је по њему централни проблем политичке теорије, пређе уобичајене границе разматрања претставничких уставна и уђе у испитивање саме природе претставништва као облика којим политичко друштво стиче егзистенцију. Пре те артикулације

друштво је неспособно за акцију у историји, оно је асепhalus, како су говорили стари писци. Наставиће, затим, са испитивањем симбола помоћу којих политичка друштва интерпретирају себе као претставника трансцендентне истине. Тиме ће се доћи не до просте каталогизације многоструких симбола већ до теоретског уопштавања редоследа фаза у историском процесу, јер доследно спроведено проучавање претставништва, каже Ф., прелази у филозофију историје. Кад год је једно друштво у кризи, као што је то данас, начела политике сусрећу се са начелима филозофије историје (тако, на пример, имамо Платона и Аристотела у доба кризе хеленског друштва, Августина у време кризе Рима и хришћанства, итд.).

Под „рестаурацијом“ политичке науке он мисли на враћање поимању принципа а не повратак на специфичну садржину ранијих покушаја, јер се политичкој науци не може повратити достојанство теориске науке у правом смислу речи литерарном ренесансом филозофских достигнућа прошлости већ једино теориским радом који полази од конкретне историске ситуације епохе, узимајући у обзир све наше емпириско знање. Писац увиђа тежину тог задатка с обзиром на огроман материјал који нам данас стављају на расположење емпириске науке о друштву и историји. Али, он сматра да су за последњих педесет година науке о човеку и друштву ушле у процес поновног теоретисања и да тај процес треба разумети као реакцију на штетан утицај позитивизма у другој половини XIX века, када се полазило од претпоставке да су методе природних наука критеријум теориске вредности уопште. Тај штетан утицај манифестовао се, по аутору, углавном у три вида: у акумулацији фантастичних размера ирелевантних чињеница; у стављању релевантног материјала под начела селекције и интерпретације која немају праву теоретску основу већ потичу од „Zeitgeist“-а, политичких предилекција или личних идиосинкразија (овамо спадају, поред осталог, историје политичких идеја које дефинишу политику изразима западног конституционализма); и најзад, у трећем, најопаснијем виду — у развоју методологије, нарочито од 1870 до 1920, кад се тежиште померило од теорије на методу. Из целог комплекса методолошких питања он издваја једно: покушај да се политичке науке, као и све друштвене науке, начине објективним путем ригурозног искључења судова вредности. Уколико се под овим појмом обухвата целокупна класична и хришћанска метафизика, посебно филозофска антропологија, напад на судове вредности завршава се, по писцу, признањем да не постоји наука о поретку човека и друштва, односно „срзавањем историских и политичких наука у барушнину релативизма“. Ако научник одбија да одлучује о вредностима и ако их сматра социјалним факторима који имају своје место поред осталих фактора, онда нема „вредности“ које би могле бити суштински део (стандард) науке већ су и оне постале део самог објекта науке. Међутим, Ф. мисли да са позиција „науке о поретку“, нове науке о политици, искључење метафизике из области рационалног не значи, као што је сматрао М. Вебер, повећање већ умањење рационализма.

Расправљајући однос између претставништва и постојања (гл. I), писац подвлачи да се у политичкој теорији морају брижљиво разликовати теоретски појмови од симбола самоинтерпретације политичких друштава који су настали у стварности. Прелазећи од стварности на теорију, морају се јасно дефинисати критеријуми употребљени у процесу критичког расчишћавања, а когнитивна вредност добијених појмова мора се испитати стављајући их у шире теоретске контексте. Затим, Ф. са подробношћу излаже теоретисање о политичкој артикулацији John-a Fortescue-a, кога сматра за једног од најсуштинљивих енглеских политичких мислилаца (политички неартикулисано друштво добија артикулацију кад „ex populo erump-

pit regnum"; прорупција је даљи ступањ артикулације кад „dominium tantum regale” прелази у „dominium politicum et regale”). Идући за њим и М. Ориуом, Ф. сматра да политичка друштва, да би била способна за акцију, морају имати унутрашњу структуру која ће омогућити неким од њихових чланова — владоцу, влади, магистрату, итд. (према терминологији епохе) — да нађу уобичајену послушност код осталих чланова за своје акте заповедања који морају служити потребама опстанка друштва. Није довољно да влада буде претставничка у уставном смислу, већ она мора то бити и у егзистенцијалном смислу остварења идеје институције. Ф. мисли да би у науци требало ограничити употребу речи „претставништво” на њен егзистенцијални смисао. Тек тада ће се јасно схватити врло посебни историски услови под којима се конвенционално назване претставничке установе могу развијати.

Прелазећи на однос претставништва и истине (гл. II), писац указује да су све ране империје Блиског и Далеког Истока себе схватале као претставнике трансцендентног поретка, поретка космоса. Владавина је за њих значила дужност обезбеђења поретка друштва у хармонији са космичким редом. Како се поредак у друштву не ствара аутоматски већ мора бити успостављен и сачуван, они који су на страни поретка претстављају истину, док њихови непријатељи претстављају неред и лаж. Откриће истине која може да доведе у питање истину космолошких империја јесте догађај од највеће важности. Тај процес обухвата око пет векова (800—300 пре н. е.) и догађа се истовремено у разним цивилизацијама али без видљивог узајамног утицаја. (Кина: Конфучије и Лао-це, Индија: „Упанишаде” и Буда, Персија: настављачи учења Заратустре, Израил: пророци, Јелада: филозофи и трагичари.) Платонова позната реч да је polis човек са великим словом, по Ф., чини динамичку срж те нове теорије. Политичко друштво има да буде уређен космичон али не по цену човека: оно мора бити не само микрокосмос већ исто тако и макроантропос. У том антрополошком принципу морају се разликовати два аспекта: општи принцип за интерпретацију друштва и инструмент социјалне критике. Платонов прави поредак душе може постати стандард за мерење типова људи и друштвених поредака зато што он претставља истину о људској егзистенцији на граници трансцендентности.

У следећој глави (Борба за претставништво у римској империји), Ф. истиче да теорија о људској егзистенцији у друштву мора оперисати у оквиру „искуства” које се у току историје диференцирало до максимума у грчкој филозофији и хришћанству. Отступање од максимума те диференцијације јесте теоретска ретрогресија. — Августин није могао да схвати компактност римског искуства, неразлучиву заједницу богова и људи у историски конкретной civitas, истовременост људске и божанске установе друштвеног поретка. Зато се за њега тај поредак дели на civitas terrena и civitas coelestis. Међутим, Ф. мисли да је баш та снага архаичне компактности обезбедила Риму да надживи борбу за империју. Истина, овде се отвара једно велико историско питање: како су се установе републиканског Рима — које по себи нису биле погодније за организацију империје од установа било ког грчког полиса — могле прилагодити до те мере да из њих поникне империја. Због уставне крутости Рима, прилагођавање се ослањало на једну социјалну установу: патронат. Ф. даје еволуцију принципата која се састојала у непрекидном смањењу броја патронатских principes-а док није дошло до монополизације положаја од стране победника код Акцијума, Августа.

Гностицизам и природа модернизма је предмет гл. IV. Западно хришћанско друштво било је, каже Ф., артикулисано у духовном

и световном поретку са папом и императором као врховним претставницима у егзистенцијалном и трансцендентном смислу све до краја XII века, кад Јоаким из Флоре (Италија) прекида августинску традицију и у спекулацију уноси јеврејско-хришћанску идеју о „крају“ историје у смислу једног стања савршенства. Историја се више не креће циклично, већ је добила правац и циљ: Јоаким је покушао да иманентном току историје припише смисао. Међутим, по Ф., таква иманентистичка хипостаза есхатона јесте теоретска грешка. Ток историје узет у целини није предмет искуства, она нема *eidos* јер се протеже у непознату будућност. Западни политички развој иде од средњовековног иманентизма преко хуманизма, просвећености, прогресизма, либерализма и позитивизма до марксизма, који сви заједно чине, по писцу, разне варијанте гностицизма. Свима им је заједничко то што пружају извесност у погледу смисла историје и места човека у њој, отступајући од трансценденције и обдарајући човека и његово овоземаљско поље акције смислом есхатолошког испуњења (остварење раја на земље).

За илустрацију гностичке револуције (гл. V) писац анализира револуционарност левог крила енглеских пуританаца. Енглеска револуција је показала да борба гностичких револуционара може угрозити јавни поредак и једне велике нације. У таквој историској ситуацији, Хобз је у *Левијатану* дао нову теорију претставништва. На једној страни је политичко друштво које жели да сачува свој установљени поредак, а на другој — појединци који желе да у име нове истине измене јавни поредак, ако је нужно и силом. Хобз решава сукоб одлучујући да нема опште истине изузев закона мира и слоге у друштву; свако мишљење које води неслози, самим тим је неистинито. Удружујући се у политичко друштво под једним претставником, уговарајући чланови остварују божански поредак постојања у људској сфери, јер, наставља Хобз, намера хришћанства не може бити да суверена лиши „власти потребне за очување мира међу својим поданицима и одбрану од спољних непријатеља.“ Из тога излази, каже Ф., Хобзова интенција да хришћанство установи као енглеску грађанску теологију. Али, кад третира хришћанство под аспектом његове суштинске идентичности са диктатом разума и изводи његов ауторитет из државне санкције, он греши, по мишљењу Ф. Кад се душа „отворила“ према трансцендентној стварности, она је нашла извор поретка у поретку вишег ранга од установљеног друштвеног поретка, као и истину у критичкој опозицији према истини до које је друштво дошло помоћу симболизма своје самоинтерпретације. Резултат диференцијације неће бити замењивање затвореног друштва отвореним, већ комбиновање симболизама који одговарају диференцијацији „искуства“. То је увидео већ Платон и у његовом делу се то одражава у еволуцији од *Републике* до *Закона*. И Хобз је увиђао да је јавни поредак немогућан без једне грађанске теологије о којој се не дискутује. Био је мање срећне руке кад је покушао да погуби ту празнину која је настала разарањем „истине римског друштва“ од стране хришћанства. Поричући супротност између истине душе и истине друштва, у чему Ф. види његове гностичке интенције, Хобз замишља себе у улози Платона који тражи владоца који ће усвојити нову истину и васпитавати народ у њој.

У последњој глави (Крај модернизма), писац излаже да у конкретној ситуацији позне римске империје и разних западних политичких темеља, вакуум који је хришћанство оставило у дедивинизованој сфери политичког живота, није постао највећи извор незгода све док мит империје није био озбиљно угрожен консолидацијом националних држава и док је црква била доминантан фактор цивилизације западног друштва, те је хришћанство могло да функциони-

ше као грађанска теологија. Кад су се образовала средишта лаичке културе и кад је компетентан лаички персонал нарастао у краљевској администрацији и грађанским управама, постало је јасно да проблем друштва нису исцрпљени очекивањем краја света. Напредак гностицизма у том одлучном тренутку јавља се као почетна формација западне грађанске теологије. Иманентизација хришћанског есхатона учинила је могућним да се друштву у његовом природном постојању припише смисао који му је хришћанство порицало. Насупрот гностичарима који су желели да друштво постоји уколико његов поредак претставља специфичан тип истине, Хобз је инсистирао на томе да било који поредак испуњава свој задатак ако обезбеђује опстанак друштва. Да би ту концепцију учинио основаном, он је морао дати нову теорију о човеку. Његови резултати у демаскирању *libido dominandi* који се крије иза претензија религијске ревности и реформаторског идеализма, показују, по Ф., да је он један од највећих психолога свих времена. Али, његова је грешка што није интерпретирао страст као извор корупције у животу духа већ живот страсти као природу човека. (Исту примедбу писац ставља и модерној психологији.) Док Аристотелова етика полази од циљева акције и испитује поредак људског живота у изразима координације свих акција ка највишем циљу — *summum bonum*, Хобз, напротив, инсистира да не постоји *summum bonum* већ *summum malum* које је мотивација поретка. Из узајамног страха родила се предиспозиција људи да се уговором потчине влади. Само, примећује Ф., уговорни симболизам који Хобз употребљава у складу са конвенцијама XVII века, не претставља суштину ствари. Удруживање у једну државну заједницу под једним сувереном може се изразити у једном правном облику, али суштински то је психолошки преображај личности које се удружују. Зато и Хобз подвлачи да је стварање личности државне заједнице (*mortal god*) више него пристанак или споразум. — На крају, Ф. изражава наду да ће се америчка и енглеска демократија које „претстављају најчвршће консолидован слој традиција цивилизације“ са успехом супротставити свим врстама гностицизма.

Овом својом књигом професор Фегелин улази у ред најдооследнијих представника конзервативне струје западне политичке мисли. Одбацујући позитивистичко супротстављање метафизике и науке, које је у наукама усвојено, он инсистира на поновном открићу метафизике као науке која је по њему „*scientia prima*“. „Нова“ наука о политици („*science of order*“) не би се ограничавала на сазнање просторно-временске стварности већ би имала да обухвати и трансцендентне области егзистенције користећи класичну и хришћанску метафизику. Његова критика одбацивања судова вредности из науке требало би да докаже нужност оцена вредности као суштинских делова науке. Кад би се и прихватила његова теза о потреби усвајања тих „научних стандарда“ ради „рестаурације“ политичке теорије као науке, не види се шта би политичка наука тиме добила већ и стога што је немогућно да се велика разноликост вредносних судова сведе на један јединствени систем. Његов приказ западног интелектуалног развоја који се, по њему, састоји у смењивању разних варијаната гностицизма, доста је упрошћен и испољава прецењивање идеолошких момената уз занемаривање осталих, у првом реду материјалних фактора историског развоја. Ипак, мора се истаћи да је дело писано са великом ерудицијом и ванредним стилем, да претреса низ основних проблема политичке теорије и да пружа информације и онима које не може да убеди у своје основне тезе.

THE AMERICAN JOURNAL OF COMPARATIVE LAW, Ann Arbor, Vol. V, No. 1, Winter 1956. — D. P. O'Connell: Unjust Enrichment. — Arthur Lenhoff: The Problem of Compulsory Unionism in Europe. — Benjamin Akzin: Codification in a New State (A Case Study of Israel). — René H. Mankiewicz: The Hague Protocol to Amend the Warsaw Convention. — Charles Henry Alexandrowicz-Alexander: American Influence on Constitutional Interpretation in India. — William Von Eyben: Judicial Law Making in Snadinaavia. — Simcha Mandelbaum: The Privilege Against Self-Incrimination in Anglo-American and Jewish Law.

L'ANNÉE POLITIQUE ET ÉCONOMIQUE, Paris, 29e année, No. 130, Avril—Mai 1956. — Bernard Lavergne: Brèves notes sur le problème algérien: la solution ne peut être que politique. — Bernard Lavergne: Le redressement sensationnel de la politique extérieure de la France. — Nemo: La „Demokratie“ allemande. — Bernard Lavergne: Les projets de dissolution automatique du Parlement. — Bernard Lavergne: La crise du parlementarisme français: le suffrage universel, cause directe naguère de l'essor maintenant du déclin des démocraties. — Bernard Lavergne: Les projets Spaak relatifs à l'Euratom et au marché commun.

CALIFORNIA LAW REVIEW (School of Law — University of California), Berkeley, Vol. 44, No. 1, March 1956. — Richard W. Jennings: Trading in Corporate Control. — William L. Prosser: Insult and Outrage. — Leonard M. Friedman: Reflections Upon the Law of Political Parties. — Frank F. Mankiewicz, John K. Mangum and Graham B. Moody, Jr.: The Federal Loyalty-Security Program. — William K. Coblentz and Robert S. Warshaw: European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

THE ECONOMIC JOURNAL, London, Vol. LXVI, No. 261, March 1956. R. F. Harrod: The British Boom, 1954—1955. Својевремено, Кејнз је обратио нарочиту пажњу на проблем постизања пуне запослености, а пропустио да анализира механизам и последице већ остварене пуне запослености. Постигнута пуна запосленост у западним земљама, међутим, ставља привреду пред нове проблеме. Један од главних је проблем притиска на расположиве изворе и средства у привреди. Ако развој привреде дође дотле да запосли сву расположиву радну снагу и капацитете, онда сваки даљи напредак ствара посебне проблеме, као што је погоршање међународне финансиске ситуације услед погоршања платног биланса и инфлациони притисак у унутрашњости земље. Конкретно, Велика Британија се сад налази у сличној ситуацији. Финансиска криза у коју је она запала, пружила је аутору прилику да се позабави инфлаторним притиском изазваним пуном запосленошћу британске привреде. Користећи најновије анализе тржишта по методи input-output, аутор је покушао да измери снагу појединих узрока инфлације у Великој Британији. Тако је утврдио да је главни узрок садашњим финансиским померењима велика пораст инвестиционе тражње у 1954—1955, коју није било могућно задовољити. То је довело до притиска на изворе, дошло је до оскудице радне снаге, до повећања увоза, и до одлагања рокова

испоруке за британску робу. Услед ових појава погоршао се платни биланс, што је ослабило међународни привредни положај Велике Британије и имало дејства на курс фунте стерлинга. На основу конкретног материјала аутор је показао да пораст најамнина има много мањи утицај на финансијске тешкоће него што се то обично мисли. Чланак је писан крајем 1955 када мере рестрикције кредита и потрошње које се спрводе у Великој Британији, нису још дале видне резултате. Ипак, аутор сматра да је излаз из такве ситуације пре у кочењу инвестиционог полета него у кочењу личне потрошње. — P. Einzig: *The Dynamics of Hire-Purchase Credit*. Куповине на отплату, на кредит су појава која у модерним земљама заузима све веће размере. У Великој Британији овај облик потрошње је постао предмет озбиљног проучавања, како практичног, тако и теоретског. Теоретски, у развијеним земљама нормално је да удео потрошње у националном дохотку опада са порастом дохотка, а удео акумулације — штедне расте. Међутим, у пракси се показало да повећањем националног дохотка удео потрошње у В. Британији расте, а да лична штедња опада. Један од разлога пораста потрошње је и све већи обим куповине на кредит. Преко потрошачких кредита нормална потрошња се деформише и то ствара тешкоће привредној политици и нежељене последице на осталим привредним пољима. Негативне последице претеране личне потрошње се велико осећају у В. Британији и зато аутор одлучно иступа против потрошачких кредита. Он сматра да држава треба да интервенише директно, а не само да се задржава на мерама монетарне рестрикције на овом пољу. — W. W. Rostow: *The Take-off into Self-sustained Growth*. На историском материјалу разних земаља, познати теоретичар привредног развоја излаже хипотезу да се процес економског развоја креће наглим скоковима у релативно кратким временским периодима, у којима се привреда и друштво тако мењају, да после тога процес развитка тече готово аутоматски. Отсудну улогу у овим наглим скоковима играју велике експанзије које се дешавају у појединим привредним секторима. Брзи пораст неке индустријске гране (или саме пољопривреде) снажан је покретач економског преображаја. — F. E. Norton: *The Accelerator and the Over-investment and Underconsumption Models*. И за овај велики чланак се може рећи да је инспирисан непосредним тешкоћама Велике Британије у последњој години. Теорија акцелератора анализира међусобне утицаје инвестиција и дохотка. Аутор осветљава цео проблем из аспекта теорија криза. Његов закључак је да се акцелеративно дејство инвестиција може уклопити како у теоретске modele које кризе објашњавају претерним инвестицијама, тако и у оне које кризе објашњавају недовољном потрошњом. И он се углавном осврће на опасности и негативне последице претераних инвестиција у условима високе коњуктуре. — P. W. Sherwood: *Export Duties and the National Income Account*. Аутор се залаже да се у постојеће рачуне друштвеног рачуноводства уврсте извозне царине као засебне ставка. Оне претстављају у ствари порез који се не урачунава у дохотке производних фактора већ улазе у приходе државе. Међутим, извозне царине ипак претстављају део створеног дохотка, и морају се према томе негде исказати. Стога аутор предлаже да се досад објављени подаци о националном дохотку (нарочито неразвијених земаља извозница примарних производа) увећају за износе извозних царина. — G. J. Ponsonby: *Depreciation with Special Reference to Transport*. Чланак претставља доста елементарну теоретску расправу о проблемима амортизације. Писац истиче да се амортизација може различито обрачунавати и класификовати у зависности од узрока који је изазивају и циљева који се желе постићи. У чланку је истакнуто двојство амортизације као физичке замене истрошене опреме и као извоз средстава за инвестирање. — R. L. Meek: *Some Notes on*

the „Transformation Problem“. Писац је у чланку дискутовао три ствари: процес претварања вредности у цену производње како га је Маркс изнео, затим нова решења тог трансформационог процеса, и најзад проверу исправности Марксове аргументације по том питању. Чланак је од интереса јер се у последње време и код нас на тим теоретским проблемима радило. — W. Beckerman: *The Economist as a Modern Missionary*. У последње време завладало је „романтично“ мишљење да економисти развијених земаља могу да одиграју пресудну улогу у образовању процеса развоја недовољно развијених земаља. Писац критикује то и сматра да економски стручњак из развијених земаља обично не познаје проблематику неразвијених земаља, те је потребан знатан напор од његове стране да би се прилагодио захтевима који се пред њега постављају.

Др. Предраг Михајловић

ENCOUNTER, London, Vol. VI, No. 4, April 1956. — Goronwy Rees: *Innocent Abroad*. — Patrick Gordon Walker: *On Being a Cabinet Minister*. — W. H. Auden: *Hic et Ille*. — Roger Caillois: *Illusions in Reverse*. — Alfred Burmeister, Herbert Passin and Fritz van Briessen: *The End of Forced Labour?*

No. 5, May 1956. — Isaiah Berlin: *Herzen and the Grand Inquisitors*. — Mark Abrams: *The Facts of Young Life*. — Martha Gellhorn: *So Awful to Be Young*. — D. Mack Smith: *The Changing University (A Report on Cambridge Today)*. — Richard Lowenthal: *The Repudiation of Stalinism*.

No. 6, June 1956. — Wayland Young: *Return to Wigan Pier*. — T. R. Fyvel: *The Stones of Harlow*. — Charles Curran: *The Passing of the Tribunes*. (Ова три чланка посвећена су „новом лику“ Енгле-ске.) — Joseph and Stewart Alsop: *Why Russia is Strong*. — Dwight Macdonald, Ignazio Silone, Louis J. Halle, Edward Crankshaw, Leslie C. Stevens, R. H. S. Grossman, Frank Moraes: *After Stalin...* (A Symposium). — Luigi Barzini, Jr.: *The Italian Bureaucracy*. — Manès Sperber: *Sigmund Freud*.

FÉDÉRATION, Paris, No. 135, Avril 1956. — Број је посвећен двадесетогодишњици образовања Народног фронта у Француској. — C.-J. Gignoux: *Le „Pain“ fut-il à l'origine du Front Populaire?* — René Belin: *Esquisse d'un bilan économique et social*. — Georges Le-franc: *Le syndicalisme entre les mythes et la réalité*. — Thierry Maulnier: *Au service exclusif de la politique soviétique*. — Claude Harmel: *Du Pacte à Quatre à la guerre mondiale*. — Roland Varaigne: *Le Six Février a-t-il existé?* — Robert Aron: *Une Révolution qui tourne court*.

No. 136, Mai 1956. — Овај број садржи чланке који имају за тему „L'Armée et la Nation“.

MONDE NOUVEAU, Paris, onzième année, No. 99, Avril 1956. — Jacques Soustelle: *La vérité sur l'Algérie*. — Jean Wahl: *Heidegger, Parménide, Sophocle*. — Jacques Mallet: *Après le Congrès de Moscou*.

No. 100, Mai 1956. — Rédaction: *Le déclin serait-il français?* — Georges Bidault: *Afrique du Nord 1956*. — Jacques Soustelle: *Que faire en Algérie?* — Brice Parain: *Les sorciers*. — Jean Wahl: *Heidegger, Parménide, Sophocle*. — Jacques Mallet: *Orageux printemps*.

No. 101, Juin 1956. — Marcel-Edmond Neagelen пише о неопходним економским, социјалним и административним реформама у Алжиру. — Georges Battaille: *La souveraineté*. — Léon Pierre-Quint: *Roger Martin du Gard*.

DER NEUE RUND (Monatsschrift für freiheitlichen Sozialismus), Zürich, 22 Jahrgang, No. 4, April 1956. — Eugen Steinemann: Communauté de Travail und Genossenschaft. — Silvia Rusterholz: Stage in Boimondau.

No. 5, Mai 1956. — Eugen Steinmann: Das marxistische Menschenbild.

NOUVELLE REVUE DE L'ÉCONOMIE CONTEMPORAINE, Paris, An XV, No. 74, Avril 1956. — Francis V. Feraud: Savoir pour mieux prévoir. — Emile Bemile: La France doit rester présente et en force en Afrique. — S. M. Afithy: De nécessaires reformes de structure en Afrique Noire. — Maurice Allais: La convertibilité et la libération des échanges. — A. Dauphin-Meunier: L'Eglise et la notion de structure économique. — Marcel Clement: Le chef d'entreprise et la promotion ouvrière. — Georges Lefranc: La politique sociale du gouvernement de Front républicain. — Henri Muller: Les conséquences économiques et sociales de l'automation.

No. 75, Mai 1956. — Achille Dauphin-Meunier: Le marché et ses formes. — X.: La domination sur les marchés et la formation des prix. — Marcel Clément: La liberté du commerce et le juste prix. — Paul Maquenne: Structures du commerce en détail.

POLITICAL SCIENCE QUARTERLY (Edited for the Academy of Political Science by the Faculty of Political Science of Columbia University), New York, Vol. LXXI, No. 1, March 1956. — Alfred Cobban: The Vocabulary of Social History. — Albert H. Bowman: Jefferson, Hamilton and American Foreign Policy. — Edwin P. Reubens: Commodity Trade, Export Taxes and Economic Development. — Lyle C. Fitch: Fiscal and Political Problems of Increasing Urbanization. — Victor R. Fuchs: Competitive Structure and Inter-Industry Competition. — Leon D. Epstein: British Mass Parties in Comparison with American Parties.

IL POLITICO (rivista quadrimestrale edita a cura dell'Istituto di Scienze Politiche dell'Università degli Studi di Pavia), Anno XXI, No. 1, Maggio 1956. — Wilhelm Röpke: Lo stato assistenziale sotto il fuoco della critica. — Federico Curato: La politica estera italiana dopo la caduta di Crispi secondo i nuovi documenti diplomatici italiani. — Gerald Abrahams: La mediocrazia contemporanea. — G. Del Vecchio: Sulle vicende postume di Alberico Gentili. — A. Dami: Norimberga. — P. Biscaretti di Ruffia: Recenti saggi di diritto costituzionale straniero e di scienze politiche. — B. Leoni: A proposito di una recente analisi della „libertà“. — A. Balasso: Nuovi orientamenti di politica migratoria.

POLITIQUE ÉTRANGÈRE, Paris, 21e année, No. 2, Mars—Avril 1956. — Ignaz Seidl-Hohenveldern: La situation internationale de l'Autriche. — Jacques de Maupéou et Georges Kitcheev: O.T.A.N. et sécurité collective. — Léopold Sedar Senghor: Pour une République fédérale. — Bernard Fall: Corée et Indochine (Deux programmes d'aide américaine). — Carlo Bazan: Le développement économique de la région autonome de Sicile. — B. Apremont: La pénétration des pays du bloc soviétique au Moyen-Orient et dans le Sud-Est asiatique. — Jean-Louis Hebarre: Nécessité d'une politique de l'information dans les territoires extra-métropolitains.

No. 3, Mai—Juin 1956. — Kenneth Younger: La France et la Grande-Bretagne devant les problèmes européens. — Philippe Huet: Les problèmes financiers et les méthodes de l'Alliance atlantique. — Jean Maroger: L'évolution de l'idée de supranationalité. — XXX: La balance des comptes de l'Algérie. — I. I. Morris: L'évolution politique du Japon

d'après guerre. — Gilbert Étienne: Plans quinquennaux de l'Inde. — Mario Levi: L'expansion économique italienne en 1955.

PREUVES, Paris, No. 62, Avril 1956. — Aldous Huxley: Des automates et des hommes. — Manes Sperber: De la haine. — Maxime Leroy: Le Pauvre et le Prolétaire. — Charles-André Julien: Le Maroc souverain. — Gustave Mersu: Le Gandhi de Partinico (Lettre de Rome).

No. 63, Mai 1956. — F. B.: Lénine tout seul. — Raymond Aron: Le fanatisme, la prudence et la foi. — Jean Cassou: L'Ecole des valets. — Richard Löwenthal: Inventaire soviétique. — Thierry Maulnier: L'Afrique est à faire. — F. B.: L'Ancien Régime et les héritiers (Lettre d'Espagne).

No. 64, Juin 1956. — Czeslaw Milosz: Lettre à Picasso. — L'U.R.S.S., demain — Ignazio Silone (Neuf remarques), François Fejto (Déstalinisation ou désagrégation), Georges Izard (Les suites d'un viol de sépulture), Gregoire Gafenco (Dictature sans dictateur). — James Baldwin: Ce monde n'est plus blanc.

QUADERNI DI SOCIOLOGIA, Torino, No. 20, Primavera 1956. — Victor A. Rapport: Compartimentazione nelle scienze sociali. — Camillo Pellizzi: Gli studi sociologici in Italia nel nostro secolo. — Giorgio Sacco: L'espressione di voto come comportamento.

THE REVIEW OF POLITICS (Published quarterly by the University of Notre Dame), Indiana, Vol. 18, No. 2, April 1956. — Robert H. Ferrell: Woodrow Wilson — Man and Statesman. — Arthur S. Link: Woodrow Wilson and the Democratic Party. — Bernard S. Morris: Some Perspectives on the Nature and Role of the Western European Communist Parties. — Georg F. Kennan: History and Diplomacy as Viewed by a Diplomatist. — Raymond J. Sontag: History and Diplomacy as Viewed by a Historian. — Andrew Hacker: Original Sin vs. Utopia in British Socialism. — Andrew M. Scott: Challenge and Response (A Tool for Analysis of International Affairs).

REVISTA DE ESTUDIOS POLITICOS (Instituto de Estudios Políticos), Madrid, Vol. LVI, No. 85, Enero-Febrero 1956. — Luis Legaz y Lacambra: Notas para una teoría de la obligación política. — Carl Schmitt: Hamlet y Jacobo I de Inglaterra (Política y Literatura). — Jędrzej Giertych: El problema del separatismo en Ucrania y Polonia suroriental. — José Bugeda Sanchiz: Los instrumentos de investigación en las ciencias sociales. — Manuel Jiménez de Parga: La teoría y la realidad constitucional contemporáneas. — Julio Ycaza Tigerino: Orientación sociológica del estudio histórico de la Independencia Hispanoamericana.

REVISTA DE LA FACULTAD DE DERECHO Y CIENCIAS SOCIALES, Montevideo, Año, VI, No. 4, Octubre-Diciembre 1955. — J. Peirano Facio: Semblanza de Tristán Narvaja. — J. P. Achara: Los tribunales de menores. — F. Bayardo Bengoa: El delito de vilipendio de cadáveres o de sus cenizas. — R. Zabaleta: La ciencia económica en Gran Bretaña. — J. M. Gimeno: Breves referencias a algunos problemas fundamentales del contralor de las importaciones y exportaciones en el país.

REVUE DU DROIT PUBLIC ET DE LA SCIENCE POLITIQUE EN FRANCE ET A L'ÉTRANGER, Paris, 62-e année, No. 1, Janvier-Février 1955. — André Holleaux: La décentralisation administrative en Allemagne. Овај чланак је уследио после једног састанка групе француских и западнонемачких правника марта ове године у Штутгарту на коме је расправљано о децентрализацији управе у Фран-

цуској и Немачкој Савезној Републици. Оцртавајући главна обележја децентрализације у Немачкој и упоређујући је са системом управе у Француској, писац долази до закључка да постоје многе сличности у остварењу децентрализацији управе ових земаља и у проблемима који се у вези с тим појављују, иако једна има федеративно а друга унитарно уређење. У Немачкој децентрализација се може изводити или у оквиру надлежности савеза (Bund) или у оквиру надлежности земаља (Länder). Притом се може десити да се испољи тежња за децентрализацијом савезне управе уз истовремено централизовање управе у појединим јединицама и обратно. Децентрализација се појављује у два најважнија вида — као територијална (у административно-територијалним јединицама) и реална (у погледу појединих јавних служби). Територијална децентрализација или самоуправа носи печат традиције и у садашње време постепено губи значај. Организација самоуправних тела је прилагођена задацима руковођења пословима локалног значаја. Обим самоуправних послова није исти у свим земаљама (Länder) и стварни значај истих зависи од материјално-финансиских могућности локалне заједнице. Реална децентрализација се све више развија и постаје значајнијом јер обухвата низ важних јавних служби. У јавном праву се разликују три главна облика децентрализованих организама: корпорације, установе и фондације које делују сходно основним прописима Устава и својим статутима пошто нема посебног законодавства у овој области. Карактеристична је тежња да се управљање, новим јавним службама оствари подједнаким учешћем државе, земаља и општина. Највећи недостатак јесте могућност да се непрестано води борба разних политичких партија око утицаја у децентрализованог управе. — У рубрици „Страна уставна хроника“ — *Stanley Hoffmann: L'anticommunisme dans le droit public des Etats-Unis*. Аутор ове обимне студије (90 страна) подробно претреса проблем антикомунистичког законодавства у САД. У првом делу студије размотрен је систем контроле лојалности федералних службеника, федерално антикомунистичко законодавство и његова примена, ускраћивање пасоша „субверзивним“ лицима и рад анкетних комисија Конгреса. Други, далеко мањи део расправе посвећен је приказу мера и прописа федералних јединица и локалних заједница на истом подручју. Студија претставља одличну правну анализу тако да се у том погледу добија потпуна слика о садржини готово свих законодавних аката у овој области као и о механизму преко кога се прописи остварују. Међутим, недостаје одговарајуће социолошко-политичко осветљавање расправљаног проблема: писац је само ту и тамо указивао на историске чињенице и на политичку ситуацију у САД и у свету у току последњих десет година које се означавају као период хладног рата. На тај начин пружена је само општа подлога у позитивноправном чињеничком материјалу (суђење супрузима Розенберг, случај Опенхајмер, рад Макартијевог истражног одбора и сл.). У вези с тим писац није довољно обрадио једно од основних питања које је иначе сам поставио — колико се то законодавство испољава као инструмент органичења демократских слобода грађана? Штавише, он уопште није заузео одређен став у том погледу нити је указао на најнегативнију последицу: на могућност да се легалним средствима и често веома брутално спречава прогресивна мисао и активност под изговором „борбе против комунизма“. С друге стране, аутор подвлачи да се комунизам у САД не посматра као одређена политичка филозофија него као појава која угрожава националну безбедност читаве земље. Довољно убедљива потврда те чињенице јесте дата анализа установа и прописа усмерених на то да се онемогући комунистичка

активност. Али, каже аутор у закључку, може се очекивати да ће у будућности бити више толерантности него у годинама хладног рата у којим се ово законодавство толико разгранало. — У рубрици „Француска уставна хроника“ налазе се два прилога посвећена питању распуштања Народне скупштине децембра 1955. *Emile Blamont: La mise en oeuvre de la dissolution*. После увођења претставничког система у Француској највиши орган извршне власти је често користио дато му право да распусти Народну скупштину. То се десило пет пута за време Рестаурације, шест пута за време Јулске монархије, три пута у Другом царству и једном за време Треће републике. Сагласно прописима Устава од 1946, ова установа је практично остварена тек децембра 1955. Анализирајући најпре начин остварења права на распуштање, а затим питања које настају у погледу Народне скупштине, владе, Скупштине Француске Уније и Савета Републике, и најзад, у погледу самог бирачког тела, аутор открива у прописима многе празнине и неке противречности. Све то, мисли он, још више утврђује увереност у потребу уношења одговарајућих измена у прописе и уопште потпуније регулисање ове установе. *Georges Berliat: La dissolution et le régime des pouvoirs publics*. Констатујући да је распуштање парламента демантовало широко распрострањено мишљење да та установа уопште нема изгледа да се у данашње време практично спроведе, писац изражава своје неслагање с мишљењима да ту установу треба радикално мењати и чак уклонити из уставног система. Писац сматра да се поставља само питање како искористити досадашња искуства у циљу што нормалнијег функционисања државне власти у периоду распуштања. У том смеру се креће његово разматрање положаја законодавне и управне власти у оваквој ситуацији. У прошлом веку се сматрало да је распуштање природна последица самог права на сазивање претставничког тела, али у новијем периоду та концепција је напуштена. Али се и данас распуштање квалификује као „грађанска смрт“ законодавства, тј. као да парламент тада уопште не може да се састане. Таква теза, мисли писац, нема оправдања пошто уствари Претседник Републике у извесним случајевима има право да сазове парламент. С друге стране, управна власт у овом периоду не може проширивати своје компетенције него је дужна да обавља само неопходне текуће послове.

No. 2, Mars—Avril 1956. — *Claude Durand: Désaffectation et déclassament des biens du domaine public*. У чланку се разматра француски режим преласка добара из јавног у приватни домен и обротно. — У рубрици „Страна административна хроника“ *Paul Barlatier: Droit syndical. Recours judiciaire contre une décision d'expulsion*. Писац се осврнуо на случај који се догодио у Великој Британији — искључење једног члана професионалног удружења музичара услед чега се искључени више није могао бавити својим занимањем. На основу жалбе упућене Врховном суду одлука удружења је поништена с образложењем да удружење није правна личност. Случај је изазвао интерес утолико што се тиме поставља питање правне личности тредјуниона, а мишљења о томе су подељена. — У рубрици „Страна уставна хроника“ *Gilbert Tixier: La règle de „reasonableness“ dans la jurisprudence anglo-américaine*. Један од највише употребљаваних појмова у англосаксонском праву јесте појам „разумног“. Широком употребом тог појма конституисало се свакако најважније начело којим се означава постојање одређеног минимума квалитета лица, поступка или ситуација којим се издвајају од лица, поступака односно ситуација који не-

мају тај квалитет. Тако се говори о „разумном човеку“, „степену разумности“, „разумном начину“ и сл. У систему претежно судског и прецедентног права (*case law*) овакво правило омогућује стваралачку улогу суда при оцењивању приватних и јавних аката на бази једног критеријума. Иако примена овог правила не може бити шематска и с прецизном садржином, несумњиво је да она доприноси одржавању устаљеног и више мање уједначеног става према случајевима уз истовремено узимање у обзир новог времена и ситуације. Најинтересантније је питање на који начин суд долази до овог правила. Колико год се настојало у доктрини да се означе бар оријентационе тачке толико је истицана и релативност ове категорије и чак указивано на интуитивно осећање и сазнање (Hal и др.) као средство помоћу кога се до њега долази. Уствари, прихватање овога правила врши се на основу како објективних критеријума и искустава тако и субјективног процењивања. Оно је подједнако примењено у разним областима права — у грађанском (нарочито код уговора), кривичном (поменуто правило је полазна тачка разликовања умишљаја од нехата и сл.), административном, уставном, итд. Што се тиче перспективе, очигледно је да све дотле док постоји овакво англосаксонско право где не итрају главну улогу писани акти (*statute law*) ово правило се мора одржати и чак оно добија чвршћу подлогу јер се сам живот и цивилизација све више „стандардизују“. — У рубрици „Француска уставна хроника“ *J. Solal-Céligny: La question de confiance*. Чланак је посвећен анализи праксе постављања питања о поверењу влади у периоду од 1952 до почетка 1956 (Владе А. Пинеа, Р. Мејера, Ж. Ланиела, Р. Мандес-Франса и Едгара Фора). Пошто је размотрио неке најновије модификације ове установе, а пре свега у погледу прекида дебате и одлагања дискусије о неком питању, писац је указао на начин гласања. Истичући место и значај ове установе као процедуралног инструмента, писац истиче његову изванредно велику политичку улогу. Та чињеница се у овом периоду у разним видовима манифестовала. На крају је приложен табеларни преглед свих постављених питања поверења с обзиром на разлоге који су их изазвали и резултата који су уследили. У рубрици „Анализа француског административног права“ налази се низ анализираних примера праксе управног спора, конклузија комесара владе, административних уговора, итд.

С. Врачар

REVUE INTERNATIONALE DE DROIT COMPARÉ (*Continuation du „Bulletin de la Société de législation comparée“*), Paris, huitième année, No. 1, Janvier—Mars 1956. — R. Houin: *La technique de la réforme des codes français de droit privé*. — Petros G. Vallindas: *Considérations de science législative sur la codification spécialement en droit privé*. — A. Pitlo: *Projet pour un nouveau code civil néerlandais*. — Halid Kemal Elbir: *La réforme d'un code civil adopté de l'étranger*. — H. Lévy-Bruhl: *Introduction à l'étude du droit coutumier africain*.

REVUE INTERNATIONALE D'HISTOIRE POLITIQUE ET CONSTITUTIONNELLE, nouvelle série, No. 21, Janvier—Mars 1956. — Émile Giraud: *La Quatrième République. L'expérience de dix années*. — Raymond Fusilier: *Survol des régimes électoraux contemporains*. Marcel Merle: *Les élections législatives partielles sous la deuxième législature de la Quatrième République*.

REVUE INTERNATIONALE DE LA PROPRIÉTÉ INDUSTRIELLE ET ARTISTIQUE (*Organe de l'Union des fabricants pour la protection internationale de la propriété industrielle et la répression*

de la contrefaçon), Paris, 64e année, No. 24, 1956. — P. Roubier: *L'utilisation internationale des marques*. — Поред тога, као и увек, велики број случајева из праксе француских и страних судова.

REVUE JURIDIQUE ET ÉCONOMIQUE (Annales de la Faculté de Droit de l'Université de Bordeaux — Série économique: Travaux de l'Institut d'Économie Régionale du Sud-Ouest), 5e année, No. 2, 1956. — M. Vigneaux: *La Champs pétrolifère de Parentis*. — Y. Mainguy: *Les sources d'énergie au service de l'industrie régionale*. — Centre d'expansion „Bordeaux-Sud-Ouest“: *Inventaire démographique du Sud-Ouest*. — Idem: *La Double de Dordogne*. — J. Lajugie: *Décentralisation industrielle, reconversion, aménagement du territoire*.

RIVISTA INTERNAZIONALE DI SCIENZE SOCIALI (Pubblicata a cura dell' Università Cattolica del Sacro Cuore), Milano, Vol. XXVII, Fasc. III, Maggio-Giugno 1956. — F. Vito: *L'esperienza della C.E.C.A. e l'alternativa tra integrazione per settori ed integrazione simultanea*. — G. Mazzocchi: *Riflessioni sulle recenti vicende della Borsa Americana*. — L. Fornaciari: *Osservazioni sull'andamento del lavoro femminile in Italia negli ultimi 50 anni*. — G. R. Trentin: *Vecchi e nuovi termini della questione meridionale*. — G. Giorgi: *Aspetti e problemi attuali della cooperazione*.

SCIENCE AND SOCIETY, New York, Vol. XX, No. 2, Spring 1956. — J. D. Bernal: *Science and Human Welfare*. — C. F. Powell: *International Scientific Collaboration*. — Hyman Kuritz: *Ira Steward and the Eight-Hour Day*. — John P. Henderson: *The Theory of Marginal Cost Pricing*. — Mario Bunge: *On William Morris' Socialism*.

SWISS REVIEW OF WORLD AFFAIRS (A Monthly Publication of the „Neue Zürcher Zeitung“), Zürich, Vol. VI, No. 1, April 1956. — Salvador de Madariaga: *A Critique of Western Policy*. — Ernst Halperin: *An Analysis of the Recent Moscow Party Congress*. — Otto Frei: *The Remilitarization of Eastern Germany*. — Rudolph P. Hafter: *The Trouble in Algeria*. — F. E. Aschinger: *An Economic Report on Iraq*.

No. 2, May 1956. — Willy Bretscher: *The Trojan Horse*. — Urs Schwarz: *Japan and Its Neighbors*. — Robert Ottinger: *Britain Tackles Currency Depreciation*. — Hans E. Tütsch: *In Syria*. — Urs Schwarz: *Problems of the Press in Asia*.

No. 3, June 1956. — The International Press Institute in Zürich. — Urs Schwarz: *Domestic Politics in Japan*. — F. E. Aschinger: *Socialism in India*. — Hans E. Tütsch: *Middle East Problems (Jordan in Transition — The Palestine Refugees — The Arab World Between East and West)*.

THE TWENTIETH CENTURY, London, Vol. 159, No. 950, April 1956. — G. F. Hudson: *Where Does Britain Stand?* — Jane Degras: *Where Does Russia Stand?* — Claud Cockburn: „The Week“ To-day. — Patrick Cruttwell: *Burma Days — Maung Tin and Tin Maung*. — John Kenneth Galbraith: *The Economist as an Innovator*. — Desmond Stewart: *„Culture“ in the Arab World*.

No. 951, May 1956. — Allendale Sanderson: *Mournful Numbers*. — Humphry Osmond: *Mental Illness (Basic Problems)*. — Barbara Wooton: *Sickness or Sin?* — Emanuel Miller: *The Rooted Sorrow (Freud and After)*. — E. Stengel: *Empirical Treatments in Psychiatry*. — J. R. Smythies: *Brain and Mind*. — D. A. Singleton: *The Criminal and Society — Reform or Punishment?* — Elliott Jaques: *Psychopathology in Industrial Life*.

No. 952, June 1956. — Bernard Wall: *Writers, Artists, and Dull Facts*. — G. L. Arnold: *Notes on Fabianism*. — Hubert Butler: *Croats*

in the Irish Republic. — Honor Tracy: In Spain — Silk Hats and No Breakfast.

WELTWIRTSCHAFTLICHES ARCHIV (*Zeitschrift des Instituts für Weltwirtschaft an der Universität Kiel*), Bd. 75, H. 2, 1955. — K. G. Kuhl: *Eine Analyse des Vollkostenprinzips*. У грађанској економској теорији која анализира трошкове производње појединачног предузећа доминира тзв. принцип граничних трошкова. Он се састоји у томе што при одређивању цене производа појединачног предузећа одлучујући значај имају гранични трошкови тог предузећа. Насупрот том принципу, у радовима енглеских економиста Хола и Хича истиче се принцип укупних трошкова као одлучујући фактор при одређивању цена. Цена која се образује на бази тог принципа састоји се из суме просечних укупних трошкова по јединици производа и профита који се реализује по јединици производа при једном одређеном волумену производње. Аутор чланка сматра да ово укључивање профита у укупне трошкове производње није коректно. Међутим, уколико се термин „укупни трошкови“ усвоји у том значењу, тада се цена на бази овог принципа може израчунати само у случају предузећа које у својој производњи има само један артикал. У случају тзв. везаних производа долази до произвољности при одређивању удела који заједнички трошкови имају у производњи сваког од производа. На тај начин „прави“, „реални“ принцип укупних трошкова не може да одговори као метод за одређивање цена у овим случајевима, што другим речима значи да је његова примена ограничена само на извесне хипотетичне случајеве. Због тога се принцип чешће појављује као метод за оправдање већ постојеће цене. Међутим, његова доследна примена у овим случајевима све више га приближава анализи заснованој на маргиналном принципу и разлика међу њима се своди на разлику у терминологији, закључује аутор. — T. Surányi-Unger: *Long Term Perspectives of the Dollar Problem*. После Другог светског рата настаје велика дискусија о оскудици у доларским средствима у међународној трговини. Сједињене Државе су извозиле далеко више добара и услуга него што се могло покрити увозом роба и услуга у САД односно приватним зајмовима и извозом капитала. Та чињеница служи као главни основ за објашњење доларског проблема, проблема неравнотеже платног биланса у оквиру светске економике. Аутор даје главне фазе у развоју ових неравнотежа. Већ у периоду после Првог светског рата САД се појављује као земља са значајним вишком извоза робе и услуга. Она на тај начин долази у позицију земље повериоца. У периоду између два рата питање неравнотеже у доларским средствима у платним билансима одговарајућих земаља компензирано је тако што су коришћене залихе злата односно доларских средстава у земаљама дужницима за покриће негативног салда. Поред тога, салдо је покривен извозом капитала, зајмовима појединаца и државе. Од криван од незапослености, САД нису дозвољавале вишак увоза у свом билансу и даље су остале при својој протекционистичкој политици. Сличан став заступају САД и у 1947, и то изазива велике промене у структури светске привреде. Тежња САД да одржи велики вишак извоза у свом билансу, који је настао у току Другог светског рата могао је да се покрива само помоћу бесплатних субвенција које је Влада САД давала у облику различитих програма помоћи иностранству. На бази ове анализе, аутор конструира један теориски привредни модел у коме одређује економске односе САД и осталог света. У тој анализи он даје факторе који одређују карактер тих односа разликујући притом краткорочне од дугорочних проблема. Међу овим другима он истиче као основни момент неопходност снажног пораста производности рада у земаљама изван

САД. Тај пораст производности рада омогућиће да се поново успостави деловање механизма упоредних трошкова у циљу нормализације размене са САД и да се тако остваре предности једне мултилатералне трговине. Тако развијени економски односи САД и иностранства утицаће на економску структуру америчке привреде и у исто време даће нове могућности за пораст запослености у САД. — *P. Lambert: Keynes und Malthus*. Аутор се труди да одреди однос између економске мисли Малтуса и Кејнза. Дуго времена пре објављивања Кејнзове *Опште теорије запослености* у Кејнзовим радовима налазе се ставови из којих се види да овај прихвата Малтусову теорију популације иако га изричито не цитира. Аутор даље наводи да је Кејнз написао и есеј о Малтусу у коме делимично говори о проблемима који су имали утицаја на његову економску мисао. Међутим, и поред тога што Кејнз у *Општој теорији* говори о Малтусовом утицају, по ауторовом схватању то указивање није довољно. Сличност у мислима ова два велика економиста је много већа него што се то обично мисли. — *H. Ohm: Konsumgenossenschaftliche Preispolitik und Wohlstandsmaximierung*. У првом делу чланка аутор проучава питање на који начин треба одредити продајну цену у односу на потрошача да би се обезбедило што максималније задовољење њихових потреба. У том циљу аутор проучава једно друштво потрошача и одређује најважније алтернативне методе у одређивању цена, одбацујући оне које су неспосиве са принципом максималног задовољења потреба. Међу тим методима налази се и принцип маргиналних трошкова уколико се изрази у свом традиционалном облику. Да би одредио најбољи метод за одређивање висине цене у друштву потрошача, аутор узима као јединицу посматрања једно велико домаћинство које је у основи природног типа, јер задовољава своје потребе сопственом производњом. У том домаћинству он налази аналогију са друштвом потрошача. Међутим, и у том домаћинству аутор проналази да је основни метод у одређивању цена заснован на принципу маргиналних трошкова као и на принципу просечних трошкова али у модификованом облику. Модификације настају због тога што се друштво потрошача мора схватити као организација у којој постоји више домаћинстава. Који ће од горе наведених принципа имати превагу зависи од околности услова сваког случаја посебно. Међутим, са гледишта праксе аутор сматра да се принцип просечних трошкова примењује чешће. У другом делу чланка аутор анализира примену принципа просечних трошкова са гледишта просперитета целокупне привреде. И у том погледу аутор износи разлоге против примене принципа граничних трошкова при одређивању цене. — *D. Hamberg: Per Capita Rate of Economic Growth*. Чланак претставља критику на ставове проф. Коо-а који су објављени под истим насловом у овом часопису (Bd. 74, Н. 1). Аутор анализира две основне једначине на основу којих се одређује у том чланку пораст дохотка по глави становника. — У прилозима *M. Lamer* даје *The Structure of Competition in the Fertilizer Industries in North America*.

Bd. 76, Н. 1. — *Herbert Giersch: Das Handelsoptimum, Ein Beitrag zur Theorie der Wirtschaftspolitik*. Чланак претставља покушај да се отклони противречност између теорије привредне политике с једне стране и практичних, примењених метода у области трговинске и саобраћајне политике. Аутор сматра да се у том циљу мора модификовати хипотеза савршене конкуренције на којој се заснива класична теорија царинске политике и саобраћајних тарифа. Пре него што пређе на анализу самог проблема, аутор одређује појмове и претпоставке његове анализе. Полазну тачку његове анализе претставља класична препорука да је потребно увести компенза-

ционе увозне царине односно платити одговарајуће извозне субвенције ако је цена једне робе, која се производи у односној земљи, изнад друштвених граничних трошкова било због „спољних уштеда“ било због посредног пореза који није исти за све робе. У случају кад ова разлика настане због пореза на бруто промет, уколико је овај кумулативан, тада кумулативни ефекат пореза расте уколико је већи број стадијума кроз које пролази производ. Ако је у земљи исти степен монополизације у свим стадијумима производње, разлика између цене и друштвених граничних трошкова је већа код полупроизвода него код сировине, а највећа је код финалних производа. Из тога излази да је и у условима монополистичке конкуренције оправдана одговарајућа скала царинских тарифа *ad valorem* и извозних субвенција, па чак и у случају да није уведен кумулативни порез. Коришћењем једног система компензационих увозних царина и извозних субвенција долази се до неутрализације разлике између цене и друштвених граничних трошкова у односу на друге земље. Притом се и тарифе транспортних трошкова морају саобразити овом циљу. На основу анализе ових чињеница аутор даје закључке у вези са одређивањем ставова у транспортној тарифи у границама земље. — *W. Gatz: Die quantitativen Wirkungen einer Wiederherstellung der Währungskonvertibilität.* Аутор објашњава чињеницу да извесне земље не показују довољно интересовања за увођење режима слободне конвертибилности новца због тога што би увођење таквог режима могло довести до сметњи у области промета робе, дохотка и запослености. Он показује да је потребно постојање извесних услова при којима би слобода конвертибилности гарантовала земљама које би је увеле, нормално снабдевање робом, максимални друштвени производ и доходак. У првом делу чланка проучава се најпре деловање режима слободне конвертибилности у области слободне трговине. Закључак се састоји у томе да би се под таквим режимом равнотежа у билансу одржала једино помоћу механизма цена и доходака. Ограничења у области спољне трговине имају дејства која су слична са дејствима која изазивају ограничења у погледу конвертибилности. Аутор посебно анализира дејство промена у валутним курсевима на цене, платни биланс, доходак и запосленост. Полазећи од тога да се „коректан“ валутни курс одређује платним билансом, аутор закључује да би укидање ограничења у погледу конвертибилности изазвало негативне последице у земљама чији је курс пре тога био „лажан“. То значи да није рационално укидати ограничења у погледу конвертибилности а да се претходно валутарни курс не одреди у складу са потребама платног биланса. Материјална преимућства једног режима потпуне конвертибилности изазивају негативне резултате у домену запослености, јер равнотежа која се остварује у платном билансу на бази слободног деловања механизма цена и доходака неће нужно довести до жељеног нивоа запослености. Због приоритета који се уопште даје политици гуне запослености изгледа да је неопходно у економској политици стојати на принципу ограничења конвертибилности. Према томе, закључује аутор, пут ка укидању ограничења мора бити постепен, али се и у том случају не могу избећи евентуална избијања економских криза. Избегавање таквог природног тока у крајњој линији зависи од међународне економске политике САД. — *G. Bombach: Bemerkungen zu H. Paris, Equilaz, „Expansions-multiplikator“.* Аутор даје критику теорије мултипликатора а затим и критику Егуилазовог „мултипликатора привредне експанзије“ о коме је овај објавио чланак у овом часопису (Bd. 74 Н. 1). — У прилозима *K. Grunwald* даје анализу проблема индустријализације у Сирији и Либану. У приказима књига за теорију цена значајан је приказ *E. Schneider*-а под насловом *Preistheorie oder Parametertheorie?*

БЕЛЕШКЕ

ОДБРАНЕ ДИСЕРТАЦИЈА НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ. — Владимир Дедијер, публициста из Београда, одбранио је 18 маја т. г. своју докторску дисертацију „Такозване одредбе о извршењу примирја између немачких и југословенских оружаних снага од 17 априла 1941. — Прилог теорији института уговора о војној капитулацији“.

Живомир Ђорђевић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 29 јуна т. г. своју докторску дисертацију „Проблем еквивалентности у облигационом праву“.

ПОСЕТА ФРАНЦУСКИХ ПРАВНИКА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ. — На свом путу по Југославији, француски правници посетили су 17 априла и наш Правни факултет. У делегацији француских правника били су: г. г. V. Bady, народни посланик и бив. министар (као шеф), Bourdeau de Fontenay, директор Националне административне школе, J. Chapsal, директор Института политичких наука у Паризу, A. Mathiot, директор Института политичких наука и професор Правног факултета у Греноблу, L. Trotabas, професор Правног факултета у Ексу, Meurnier, директор железница у Француској, A. Marchal, професор Правног факултета у Паризу, J. Lamassoure, префект, J. Solal-Céigny, секретар председника Владе и Martin, виши службеник Државног савета. У сусрету са наставницима и осталим сарадницима нашег факултета, француски правници су провели у срдачном разговору и размени информација о системима наставе правних и друштвених наука и основним правним установама обеју земаља.

САСТАНАК КАТЕДРЕ ЗА ДРЖАВНО И МЕЂУНАРОДНО ПРАВО У БЕОГРАДУ. — Спровodeћи у живот закључке Шесте интерфакултетске конференције правних факултета одржане у Љубљани, катедра за државно и међународно јавно право Правног факултета у Београду организовала је 14 и 15 априла о. г. први интеркатедарски састанак на коме су учествовали и чланови ових катедара правних факултета из Загреба, Љубљане, Сарајева и Скопља.

Проблеми који су се појавили у току последњих година, међу којима и неки тако крупни да по свом значају прелазе обим катедре, нужно су захтевали једно заједничко разматрање и решење којим би се између осталог постигло и уједначавање наставног плана и програма предмета катедре и стварање, уколико је то могуће, јединственог типа наставе.

Овакав састанак у време израде статута правних факултета који треба да омогуће и обезбеде једну савременију и живљу наставу која би одговарала потребама наше земље и улози правних факултета, имао је несумњив значај.

Полазећи од овог захтева истакнуто је неколико битнијих проблема који су и претстављали срж дискусије: разматрање оног дела наставног плана који се односи на предмете катедре и то не само са гледишта општег курса, већ повезујући и с другим облицима наставе — докторатом, специјализацијом, посебним курсевима на институтима и др.; одређивање улоге правног факултета од чега у највећој мери зависи и карактер претежног броја предмета катедре.

При разматрању улоге правног факултета пошло се од питања да ли је правни факултет једна углавном правничка школа или је то факултет друштвених наука. Сви учесници у дискусији са аргументима су подржали другу концепцију да је правни факултет — факултет друштвених наука. На основу тога истакнуто је да је задатак ове конференције да укаже и на начин на који ће се тај став најбоље моћи да оствари путем наставног плана, које предмете да обухвати општи курс из предмета који улазе или би требало да уђу у оквир катедре, делећи предмете у две групе, теориске и позитивноправне. У вези са овим развила се плодна дискусија о предметима, њиховој садржини и обиму и о њиховом распореду по годинама. Истовремено разматрани су проблеми опционих и факултативних предмета семинара, стручних група студената, института и доктората. Садржајна и конструктивна дискусија указала је да су проблеми правилно уочени и истакнути и, што је још битније, показала је да постоји сродност у третирању основних питања на факултетима и омогућила доношење заједничких закључака.

Између бројних закључака ове прве интеркатедарске конференције треба нарочито истаћи:

1. Полазна тачка у решавању проблема наставе и уопште рада на правним факултетима треба да се огледа у принципу да су то факултети друштвених и правних наука. Потребно је да студенти стекну на факултету довољно знања из политичких и друштвених наука да би постали политички и теориски образовани марксисти, да солидно упознају правни поредак и позитивно законодавство Југославије, како би по завршеним студијама могли да обављају стручно правне и друге политичко-управне послове у свим државним и друштвеним службама.

2. Да се на правним факултетима образују катедре политичких наука и међународних односа као израз нове садржине наставних планова и новог правца у образовању кадрова на правним факултетима.

3. Наставни планови да буду израз нових потреба друштва. Зато је потребно увести нове предмете који би били израз нових друштвених односа као и новог правца образовања. При томе се треба држати принципа да се укупан обим наставе не може повећати у толикој мери да то онемогући студентима да савладају цео наставни план за предвиђено време. Констатовано је да на правним факултетима настава у целини није преобимна, изузев неких предмета, и да зато сужавање треба постићи ревизијом програма а не одбацивањем неопходно потребних нових предмета.

4. Усвојен је извештај група о програмима и плановима појединих предмета уколико су у складу са закључцима, уз напомену да програми треба да буду састављени тако да у суштини представљају програм студија а истовремено да изразе и садржину предавања, ученика, као и обавезе судената за испит.

5. На следећој интерфакултетској конференцији поново размотрити потребу постојања опционих и факултативних предмета у оквиру општег курса, с обзиром на нове законе о универзитетима и увођење специјалних курсева после завршетка студија.

6. Увођењем наставе ради стицања степена доктора правних, економских и друштвено-политичких наука, као и других облика наставе за усавршавање — указује се потреба повећања наставног кадра, научних и стручних сарадника, што би омогућило интензивнији научно-истраживачки рад на факултетима, као и повезивање теорије и праксе. У том циљу предложено је да се на свим правним факултетима оснују институти: за политичке науке, за радно право и социјалну политику, за управу и за међународно јавно право.

И: Б. — М. Д.

РАД КАТЕДРЕ ЗА ИСТОРИЈУ ДРЖАВЕ И ПРАВА У ШКОЛСКОЈ 1955/56 ГОДИНИ. — Катедра за историју државе и права је у току 1955/56 шк. године углавном разматрала начелна и решавала конкретна питања из области наставе и научне обраде правне историје.

На почетку школске године катедра је посветила посебну пажњу припреми свога учешћа на Интерфакултетској конференцији наставника правне историје. Ова конференција одржана је у Загребу 5 и 6 новембра 1955. Чланови катедре активно су учествовали у претресању проблема и доношењу закључака о актуелним наставним и научним питањима правно-историских предмета. Том приликом нарочито су размотрени проблеми: места и значаја историског дела правних студија за правилну, научну изградњу правних кадрова; односа наставе опште и националне државно-правне историје; методолошке стране предавања семинара и вежби, интегралне обраде историје југословенских народа; изградња младих правно-историских кадрова и облика сарадње правних историчара. Ради унапређења међукатедарских научних веза прихваћена је сарадња на издавању „Правно-повјесне библиотеке“ Института за историју државе и права Правног факултета у Загребу.

Највећи део свог рада катедра је посветила питањима спровођења и унапређења наставе. Постигло се да се равномерно излагање предмета ове катедре складније повеже са системом вежби и активношћу студената у семинарима. На вежбама су наизменично читани и обрађивани извори и обављене консултације. Током прошле школске године одржана је укупно 21 вежба.

Општи семинар за историју државе и права одржао је 9 састака. На њима су реферисали: проф. др. А. Вајс (о неким специфичностима у историском развоју права), доцент др. Р. Гузина (о положају Србије под турском владавином), дипл. правник Д. Јовичић (о социјалном саставу Светоандрејске скупштине), студент В. Симонов (о правним прописима о управљању селом у Србији у другој половини XIX века), студент З. Сабо (о постанку Аустријског грађанског законика), М. Јовановић, секретар Савезног врховног суда (о пороти у Душановом законiku), студенти Ж. Станојловић и О. Станојевић (о елементима феудалних односа у позној Римској империји), асистент Ј. Цвејић (о закупу у дубровачком праву XIII века), асистент Љ. Кандић (о скупштинама под Турцима у Београдском пашалуку од 1791—1801). Поред студената, у раду општег семинара учествовали су редовно и чланови катедре, као и изванредни број сарадника Историског института САН и други историчари. Тим поводом треба напоменути да је унапређење рада општег семинара поред других важних чинилаца, указало на потребу предузимања придрежних мера за организовање Института за правну историју на овом факултету. На то је указала и делатност општег семинара који је почео да превазилази своје школско-стручне границе и да прераста у јединицу за организовање научног рада.

Катедра је између осталог разматрала и предузимала мере за решавање неких кадровских питања, за помоћ на даљој научној изградњи асистената као и питање уџбеника. Тим поводом истакнута је потреба за асистентима за римско право и општу историју државе и права као и проблем стипендиста за последипломско усавршавање на предметима ове катедре. Посебно је вођено рачуна да се одржавају или побољшавају услови за усавршавање асистената, специјално у погледу њиховог рада на изради докторских теза.

КОНФЕРЕНЦИЈА СОЦИОЛОГА СРЕДОЗЕМНИХ ЗЕМАЉА У ЗАГРЕБУ. — Југословенско удружење за социологију, као члан Међународног удружења за социологију, организовало је конференцију социолога средоземних земаља која је одржана 11—19 априла т. г. у Загребу. По одлуци Међународног удружења за социологију конференција је требало да буде посвећена испитивању социолошких услова за развој неразвијених средоземних земаља. Међутим, у току научне припреме конференције, којом је руководио познати белгиски социолог проф. Азар (Haesaert) из Гана, коначно је одлучено да се конференција бави проблемом средње класе и њене улоге у развоју неразвијених земаља.

Конференцији је присуствовао претставник UNESCO-а, под чијим окриљем ради Међ. удружење за социологију, као и изасланици из 11 средоземних земаља, поред претставника САД и СССР, и неких међународних удружења и установа које су заинтересоване за рад конференције. Југославију је заступао проф. др. Олег Мандић, претседник Југословенског удружења за социологију, који је и претседавао конференцији.

Рад конференције текао је на тај начин што је на основу националних реферата израђен општи реферат (г-ђа Ферикелен, проф. Универзитета у Гану), а сви реферати су били унапред достављени учесницима, тако да нису читани већ је само вођена дискусија. Током девет дана рада, конференција је зато имала прилике да подробно испита постављени проблем. Може се рећи да је дискусија текла врло широко и залазила у многе тешке проблеме, везане с основном темом. Гледишта су се често супротстављала и расправа је била жива и занимљива. Показало се да међу средоземним земаљама и поред све њихове сличности, постоје и необично велике разлике, с обзиром на историјски развој и природне и друге услове. Међутим, могло се ипак доћи до једнодушног закључка да је улога средњих класа веома важна у свима њима. Притом је нарочито подвучена важност интелигенције и стручно-бироградског елемента као битних елемената модерне средње класе. Утврђено је такође да је за развој ових земаља, поред помоћи са стране, од највеће важности научно проучавање свих одговарајућих чинилаца, где важно место има и социолошко проучавање.

На основу оваквих резултата конференција је и могла донети као свој главни закључак препоруку Међународном удружењу за социологију да настави проучавање поменутих проблема и да размисли о могућности оснивања једног научног социолошког центра за проучавање ових земаља.

Иако се с гледишта метода могу ставити многе замерке на конкретан рад ове конференције, ипак се не може порећи њен значај, посебно за нас и за афирмацију социолошких истраживања код нас. За развој наше социологије значајна ће бити и корист од личног додира наших социолога с угледним страним социолозима који су присуствовали овој конференцији. У таквом додиру се родила и мисао о корисности покретања једног међународног социолошког часописа средоземних земаља која ће се покушати остварити.

II.

ЧЕТВРТИ КУРС ИНСТИТУТА ЗА ЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ ПРИ УНИВЕРЗИТЕТУ У ТОРИНУ. — Са нешто измењеним програмом и методама рада одржан је од јануара до маја о. г. IV курс Института за европске студије при Универзитету у Торину. У његовом раду учествовало је више од 20 слушаца из низа европских земаља и Индије. Општа и специјална проучавања одвијала су се кроз редовну наставу и семинаре на заједничком, уводном курсу, обавезном за све слушаоце и правну и економску секцију. Уводни курс био је посвећен студијама историје европске правне културе, неким питањима новије и

најновије дипломатске историје Европе, проучавањима историје међународних организација и извесним актуелним социолошко-политичким проблемима. Већим делом наставног програма слушаоци су били оријентисани на специјални део студија у правној или економској секцији. Кроз наставу за правнике била су обухваћена, углавном, питања историског развоја права у антици, с нарочитим освртом на римско право, његову ренесансу и рецепцију у Европи до епохе кодификација, проблеми германског права као једног од елемената европске правне цивилизације и еволуција и утицај канонског права на правну мисао и остварења у Европи. Поред ових, свакако синтетичких осврта на основне линије кретања европске правне цивилизације, продубљење је изложена материја европског упоредног приватног права с проблемима међународног јавног и упоредног уставног права Европе.

Курсем за економисте били су обухваћени поред неких проблема економске историје Европе, нарочито, теориски и методолошки аспекти специјалних права економске науке. Институт је као предаваче окупио знатан број универзитетских професора из низа европских земаља, између којих су се налазили познати писци и стручњаци за поједине области правних и економских наука. Тако су, поред осталих, одржали предавање: *Paul Roubier*, проф. Унив. у Лиону (О индустриској својини); *Paul Reuter*, проф. Унив. у Паризу (Европска заједница за угањ и челик с нарочитим освртом на њен Суд правде); *Max Kaser*, проф. Унив. у Минхену (Традиција римског и германског права); *William A. Robson*, проф. Унив. у Лондону (Локална самоуправа у Енглеској и феудализам у Аустралији и Канади); *René David*, проф. Унив. у Паризу (Јединство и разлике европског права); *Jan Tinbergen*, проф. Холандске школе за политичку економију (Опште методе примене економетричких модела за решање проблема политике у скорашњем искуству); *Erich Schneider*, проф. Унив. у Килу (О основама статистике и динамике у микро- и макроекономији); *Herman Word*, директор Института за статистику Унив. у Успали (Економија и њени циљеви и средства), и др.

Кроз многобројна и различита питања из области права и економије проучавана ове године провлачила се највећим делом, као црвена нит, концепција европске интеграције у њеним различитим варијантама. Преко изнијансираних научних гледишта која су, када је реч о тој интеграцији, обележавала различите степене скепсе или оптимизма, увек су морала лебдети бројна, нерешена политичка питања пред којима се налазила или данас налази Западна Европа. За разлику од позитивистичког приказивања једног низа чињеница из разних области права европских земаља, преко кога се могла уочити структура неких правних проблема савременог европског права, апсолутизовање идеја интеграције доводило је до произвољних, често прагматистичких тумачења. Такве тенденције су се нарочито испољавале у историским уопштавањима развитка европске правне културе. Овоме би требало додати чињеницу да се правна и економска проучавања свде само на неколико великих западноевропских земаља. На тај начин остало је занемарено огромно европско политичко, правно и економско подручје (земље Источне Европе и Балкана) са свим његовим разноликостима, историским и општим значајем за савремени друштвени развитак. То је последица искључивости и научно неоправданог регионализма, одражених у програму курса, који би требало убудуће да превазилази штетне ограде и систематски обухвата све системе европских права и економија. Треба напоменути да је слично мишљење изразила огромна већина учесника када се на завршној конференцији расправљало о о раду курса.

И поред свега тога, учесници овогодишњег курса имали су могућности да у датим границама проуче значајне моменте из развоја и савременог стања правних, економских и политичких наука једног дела Европе. Путем низа информација и размена мишљења о одговарајућим научним питањима са угледним радницима из тих области као и са слушаоцима Института, било је олакшано стицање судова и прочишћавање погледа о изложеним ставовима и нивоу датих научних интерпретација. У току трајања курса учесници су активно доприносили осветљавању ставова и актуелних правних и економских питања из својих националних области, при чему треба истаћи да је интересовање за југословенски развитак било увек наглашено и ванредно широко.

М. Мирковић

КОНФЕРЕНЦИЈА СВЕТСКОГ УДРУЖЕЊА ЗА МЕЂУНАРОДНО ПРАВО. — Од 26 августа до 3 септембра о. г. одржаће се у Дубровнику 47 конференција Светског удружења за међународно право. За ову конференцију влада велико интересовање не само у нашој земљи него и иностранству. Досада се пријавило око 380 учесника из 30 разних земаља. (У овом броју нису урачунати чланови нашег огранка Удружења.) Овако велики број учесника резултат је пре свега значаја и улоге коју Удружење има данас у свету, а сем тога и чињенице да се Конференција одржава први пут у нашој земљи.

У току 83 године постојања Удружење је забележило велик успех. Свака конференција (досад их је било укупно 46) представљала је значајан радни састанак истакнутих правника на пољу међународног права, где су продискутована актуелна и неодамњашња питања из области међународног права и предложене мере за њихово решење. Тако, на пример, на 11 конференцији, одржаној у Милану 1883 прихваћена је резолуција о забрани трговине робљем и дрвила за извршење страних пресуда; на 17 конференцији, одржаној у Брислу 1895, донета су правила о међународној арбитражној процедури и о јурисдикцији у територијалним водама; на 29, одржаној у Портсмауту 1920, расправљано је питање ратних заробљеника и проблем авијације у доба мира; на 39, одржаној у Паризу 1936, о заштити цивилног становништва у доба рата. Последња конференција одржана је у Единбургу 1954 кад је донета и одлука да се следећа конференција одржи у нашој земљи. Оно што је битно у раду овог Удружења и што треба посебно подвући јесте тенденција да се иде у корак са савременим збивањима у међународним односима. На тај начин Удружење постаје активан чинилац у одржању међународног мира и унапређењу међународне сарадње.

На дневном реду ове Конференције налазе се следећа питања: 1. Активна и мирољубива коезистенција држава, референт проф. др. Милан Вартош; 2. Ревизија Повеље Уједињених нација, референт проф. др Шварценбергер; 3. Међународно монетарно право, референт др. Ф. А. Ман; 4. Употреба вода међународних река, референт А. Г. Доналсон; 5. Проблем међународних компанија, референт Г. Ван Хек; 6. Међународно ваздухопловно право, референт П. Шов; 7. Заштита медицинског особља у време рата, референт др. Р. Јовановић; 8. Проблем међународног стечајног права.

ИСПРАВКА. — У напису др. В. Капора „Место привредног права у систему нашег права“, објављеном у *Аналима*, бр. 1 за 1956, стр. 38, 15 ред одоздо, техничком грешком штампано је „безусловно“ уместо „безуспешно“.

VII БЕЛЕШКЕ

Одбране дисертација на Правном факултету у Београду	251
Посета француских правника Правном факултету у Београду	251
Састанак катедара за државно и међународно право у Београду — И. Б. — М. Д.	251
Рад Катедре за историју државе и права у шк. 1955/56 години — М. М.	253
Конференција социолога средоземних земаља у Загребу — Л.	254
Четврти курс Института за европске студије при Универзитету у Торину — М. Мирковић	254
Конференција Светског удружења за међународно право	256
Исправка	256

Уредништво АНАЛА моли своје сараднике да рукописе достављају откуцане на машини са проредом и са довољно белине са стране.

Примљене рукописе Уредништво не враћа.

АНАЛИ ће објавити и, у границама могућности, приказати сваку нову књигу послату на приказ

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ излазе тромесечно у свескама од осам табака (128 страна). Преплата за годину дана 300.— дин. (за иностранство 450 дин). Цена поједином броју 100.— дин. Преплату слати преко рачуна Правног факултета

број 103-3297018.

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА —
Булевар Револуције 67, тел. 22-086

